STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03115

IDISHE GESHIKHTE FAR SHUL UN FOLK

Hayim Shoys

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

Josef Mamodes
2830 Olinville Ave.
Bronx
New York

אידישע געשיכטע
פאַר שול און פאָלק

ערשטער טייל

בוך איינס

(ביז דעם ערשטן חורבן פון ירושלים)

פון

חיים שויס

ארויסגעגעבן פון דעם
בילדונגס-דעפּאַרטמענט פון אַרבעטער רינג

ניו יאָרק
1927

Copyright, 1927
by
THE WORKMEN'S CIRCLE

Printed in U. S. A.

אינהאַלט:

אידן אין מדבר:

זייט

1. די סעמיטישע פעלקער — 9
2. די וואַנדערונגען פון די סעמיטישע פעלקער — 10
3. שבטים פון ישראל אין מצרים — 11
4. משה — 12
5. די אידן אין קדש — 14
6. אידן — שבטים פון פּאַסטוכער אין מדבר — 15

ווי אַזוי אידן האָבן איינגעוואַנדערט און זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל:

1. דאַס אידישע לאַנד — 19
2. די איינוואוינער און די שכנים פון ארץ־ישראל — 21
3. דאַס אַריינדרינגען אין לאַנד — 22
4. די מלחמה באַם טייך קישון — 24
5. די שופטים — 27
6. דאַס נייע לעבן פון אידן אין ארץ־ישראל — 29

אידן פאַראייניקט אין איין מלוכה:

1. די פּלישתים — 35
2. שמואל דער זעער און די קאַמפּאַניעס „נביאים“ — 37
3. שאול אַלס קיניג — 40
5. שאול און דוד. שאול׳ס טויט — 42
5. דוד, קיניג פון יהודה — 45
6. דוד, קיניג פון אַלע אידן — 46
7. דוד׳ס הויף און די אָרדענונג אין זיין קיניגרייך — 48
8. דער אויפשטאַנד פון אבשלום און שבע בן־בכרי — 50
9. דוד האַלט באַם שטאַרבן און שלמה פאַרנעמט דעם טראָן — 52
10. שלמה אַלס קיניג — 53
11. ירושלים אין שלמה׳ס צייטן — 55
12. די לעגענדעס וועגן שלמה׳ן און די אומצופרידנקייט מיט אים באַ זיין לעבן — 60
13. דער נייער שטייגער פון אידישן לעבן אין דער צייט פון דער פאַראייניקטער מלוכה — 61

אידן צעשפּאַלטן אין צוויי מלוכות:

1. די צעשפּאַלטונג פון דער מלוכה — 65
2. דער פאַרשיידענער כאַראַקטער פון ביידע מלוכות — 67
3. די צייט פון בירגער־קריג — 69
4. עמרי און זיין זון אחאַב — 70
5. מלכים פירן מלחמות און דאַס פאָלק ליידט — 72
6. צוריק אין מדבר — 73
7. אליהו הנביא און די בני־הנביאים — 75
8. אשור — 77
9. נאָך אחאַב׳ס טויט — 79
10. יהוא׳ס אויפשטאַנד — 81
11. עתליה — 82
12. יהוא און זיין הויז — 83

זייט

ווי אידן האָבן געלעבט אין ארץ־ישראל אין די צייטן פון דער מלוכה:

1. ווי דער פּויער און דער פּאַסטוך האָבן געאַרבעט און געלעבט 87
2. ווי מ'האָט געלעבט אין די שטעט — — — — — — — — 94
3. ווי די קינדער זיינען אויפגעוואקסן און ווי זיי זיינען דערצויגן געוואָרן — — — — — — — — — — — — 96
4. ווי אידן פּלעגן אין יענע צייטן פאַרברייינגען און ווי זיי פּלעגן פייערן זייערע יום־טובים — — — — — — — — 97
5. ווי מ'האָט אין יענע צייטן געמשפּט — — — — — — — — 101

דער חורבן פון שומרון און די נביאים:

1. די צייט פון ירבעם דעם צווייטן — — — — — — — — — — 107
2. די נייע גרויסע נביאים — — — — — — — — — — — 109
3. עמוס, דער פּאַסטוך פון תקוע — — — — — — — — — — 111
4. דער חורבן פון שומרון — — — — — — — — — — — 114
5. דער נביא הושע — — — — — — — — — — — — 116

די מלוכה פון יהודה ביז דעם חורבן פון ירושלים:

1. אחז און חזקיה — — — — — — — — — — — — — — 121
2. ישעיה דער זון פון אמוץ — — — — — — — — — — — 122
3. די רעטונג פון ירושלים — — — — — — — — — — — — 125
4. מיכה המורשתי — — — — — — — — — — — — — — 127
5. די אנהייגער פון די נביאים און חזקיה'ס רעפאָרם — — 128
6. מנשה דער געצנדינער און זיין צייט — — — — — — — — 129
7. יאשיהו און דאָס געפונענע בוך פון דער תורה — — — — — — 131
8. שטיקער פון דער ספר־תורה — — — — — — — — — — — 135
9. די דורכפירונג פון דער רעפאָרם — — — — — — — — — 137
10. יאשיהו'ס טויט — — — — — — — — — — — — — — 138
11. ירמיה'ס ערשטע יאָרן — — — — — — — — — — — — 139
12. ירמיה אונטער יהויקים'ען — — — — — — — — — — — 144
13. די הערשאַפט פון די כאַלדייער (די כשדים) — — — — — — — 148
14. יהויכין און דער ערשטער גלות פון ירושלים — — — — — 150
15. צדקיה און ירמיה — — — — — — — — — — — — — 151
16. דער חורבן פון ירושלים — — — — — — — — — — — 155
17. גדליה אין מצפה — — — — — — — — — — — — — — — 156
18. ירמיה אין רמה — — — — — — — — — — — — — — 157
19. גדליה'ס דערמאָרדונג און ירמיה'ס ענד — — — — — — — — 158

כראָנאָלאָגישע טאַבעלע — — — — — — — — — — — 160

אידן אין מדבר.

1. די סעמיטישע פעלקער.
2. די וואַנדערונגען פון די סעמיטישע פעלקער.
3. די שבטים פון ישראל אין מצרים.
4. משה.
5. די אידן אין קדש.
6. די אידן — שבטים פון פאַסטוכער אין מדבר.

1.

די סעמיטישע פעלקער.

אין מדבר פון אַראַביע האָבן פון אַלעמאָל אָן געלעבט נאָמאַדישע שבטים, דאָס הייסט גרופעס מענטשן, וואָס האָבן זיך ניט באַזעצט אין דערפער און שטעט, נאָר זיי וואַנדערן אַרום מיט זייערע סטאַדעס פון אָרט צו אָרט און פירן אַן אָרים לעבן פון פאַסטוכער. אַרום מדבר ליגן אַזוי ווי אַ ראַנד פרוכטבאַרע לענדער. דאָרטן האָבן אין די גאָר אַלטע צייטן, פון 3 ביז 5 טויזנט יאָר צוריק, געלעבט פאַרשיידענע פעלקער. די דאָזיקע פעלקער זיינען שוין מער ניט געווען קיין נאָמאַדן, נאָר זיי זיינען געווען באַזעצט אין דערפער און שטעט; זיך פאַרנומען מיט ערד־אַרבעט און מלאכות. זייערע געצייג, געווער און הויז־ראַט זיינען שוין געווען בעסערע, באַקוועמערע; זיי האָבן שוין געוואוסט פון מער פאַרגעניגן; די הערשער און רייכע — אפילו פון לוקסוס. אַזאַ העכערע מדרגה פון לעבן באַצייכנט מען מיט דעם נאָמען ציוויליזאַציע.

אָט די נאָמאַדישע שבטים פון מדבר און די מערסטע ציוויליזירטע פעלקער פון די פרוכטבאַרע לענדער אַרום זיינען געווען נאָענט און ענלאַך איינע צו די אַנדערע אין די שפראַכן, וואָס זיי האָבן גערעדט, און אין די אויפפירונגען פון זייער לעבן. זיי האָבן געהערט צו איין פאַמיליע פון פעלקער, צו איין ראַסע, וועלכע מ׳באַצייכנט היינט מיט׳ן נאָמען סעמיטן (קינדער פון „שם“). צו דער דאָזיקער פאַמיליע פון פעלקער געהערט אויך דאָס אידישע פאָלק.

.2

די וואַנדערונגען פון די סעמיטישע פעלקער.

אַלע סעמיטישע פעלקער האָבן געשטאַמט פון איין אָרט. אַמאָל, איידער זיי האָבן זיך באַזעצט אין זייערע לענדער, זיינען זיי אַלע געווען נאָמאַדן און האָבן אַרומגעוואַנדערט אין מדבר. דאָס לעבן פון וואַנדערנדיקע פּאַסטוכער פאָדערט אַ סך גרעסערע שטרעקעס לאַנד, ווי דאָס לעבן פון ערד־אַרבעטער ; און שפּעטער, ווען די נאָמאַדישע שבטים האָבן זיך געפּרוכפּערט און געמערט, איז זיי געוואָרן ענג און אומבאַקוועם אין דער טרוקענער סטעפּ און עס האָט זיי געצויגן זיך צו באַזעצן אין די פרוכטבאַרע לענדער אַרום, וואו מ'האָט געקענט לעבן רייכער און באַקוועמער. אַזוי זיינען פון צייט צו צייט פאָרגעקומען וואַנדערונגען פון פעלקער און שבטים. גרויסע מאַסן נאָמאַדן האָבן זיך אַריינגעשטופּט פון מדבר אין די דאָזיקע פרוכטבאַרע לענדער, און דער אימפּעט פון ענגשאַפט און הונגער איז געווען אַזוי גרויס, אַז זיי האָבן ביי־געקומען דעם ווידערשטאַנד פון די אַלט־געזעסענע. די נאָמאַדן האָבן זיך באַזעצט אין דערפער און שטעט און האָבן ביסלאַכווייז פאַרלאָזן זייער פריערדיקן, נאָמאַדישן שטייגער פון לעבן. זיי האָבן אַזוי געלעבט עטלאכע הונדערט יאָר אין דעם לאַנד, וואו זיי האָבן זיך באַזעצט, ביז אַף זיי איז געקומען אַ כוואַליע פון אַ נייער וואַנדערונג. עס זיינען געקומען נייע נאָמאַדן פון מדבר און האָבן זיך באַזעצט צווישן זיי, זיי באַצוואונגען אָדער זיך אויסגעמישט מיט זיי. אין איין וואַנדערונג אַזעלכער האָבן אויך אַנטייל גענומען די משפחות און שבטים, וואָס האָבן געטראָגן דעם נאָמען עברים (איוורים). איין צווייג פון די דאָזיקע עברים זיינען געווען די שבטים פון ישראל, וואָס פון זיי איז שפּעטער געוואָרן דאָס אידישע פאָלק אָדער ווי עס האָט פאַרצייטן געהייסן : דאָס פאָלק ישראל (די אידן האָבן דעריבער זיך פאַרצייטן גערופן „בני ישראל“, די קינדער פון ישראל). דער גרעסטער טייל פון די בני ישראל האָט זיך לאַנג אויפגעהאַלטן אין דעם נגב (נעגעוו), די סטעפּעס אין דרום פון ארץ־ישראל, און האָבן דאָרטן געלעבט, ווי נאָמאַדן, פון פיטערן זייערע סטאַדעס. פון

יענער צייט ווערן עס דערציילט אין חומש די שיינע מעשיות וועגן די אָבות.

3.

שבטים פון ישראל אין מצרים (עגיפטן).

צווישן 3 און 4 טויזנט יאָר צוריק (דאָס הייסט, צווישן 2 און 3 טויזנט יאָר פאַר דער איצט אָנגענומענער קריסטלאַכער צייטרעכענונג) האָט דער הונגער געטריבן אַ גרופּע שבטים פון ישראל צו פאַרלאָזן דעם נגב און אַריינצואוואַנדערן אין מצרים, וואָס איז געווען זייער אַ רייך און פרוכטבאַר לאַנד. די עגיפטער זיינען פון אַ לאַנגער צייט שוין געווען אַ הויך ציוויליזירט פאָלק. שוין פון לאַנג האָבן זיי געהאַט אַ שטאַרקע מלוכה מיט רייכע שטעט און אַלערליי טייערע קונסט-זאַכן. אַף עגיפטן פלעגן פון צייט צו צייט אָנפאַלן פאַרשיידענע וואַנדער-שבטים פון אַזיען. אַ לאַנגע צייט האָט עגיפטן געהערשט איבער אַ גרויסן טייל פאָדער-אַזיען, און וועלכן עס איז אַריין

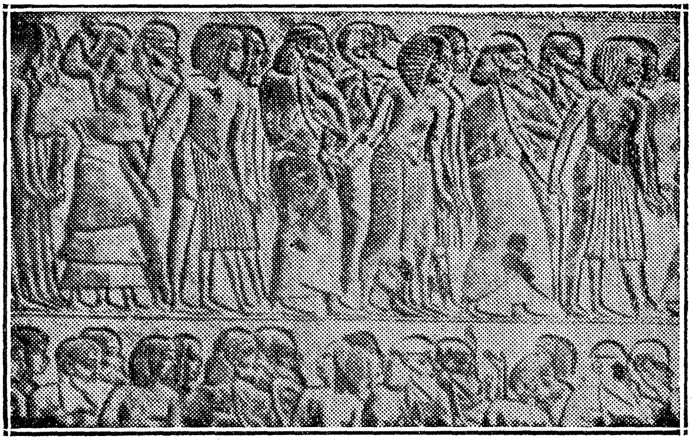

געפאנגענע אזיאטן אין עגיפטן

אויך פאַלעסטינע. פלעגן די עגיפטער דעמאָלט מיט׳ן גוטן ווילן אַריינלאָזן אין זייער לאַנד נאָמאַדן פון מדבר, צווישן זיי אויך די שבטים פון ישראל.

אַ געוויסע צייט האָבן אָט די שבטים זיך אויפגעהאַלטן אַרום גרעניץ פון אונטער-עגיפטן, אין דעם פלוין פונ׳ם לאַנד גושן (גוישען). דאָרטן האָבן זיי געפונען גענוג שפייז פאַר זיך און זייערע סטאַדעס. אַביסל שפעטער אָבער איז געקומען אַ שלעכטע צייט פאַר זיי. אַ קיניג פון עגיפטן, אַ פרעה, האָט באַדאַרפט אַ סך קנעכט צו בויען פאַר זיך ריזיגע געביידעס: פעסטונגען און שאַץ-קאַמערן, און ער האָט אויך די אידן צוגענומען פאַר קנעכט. די אידן, וואָס זיינען געווען פרייע קינדער פון מדבר, האָבן ניט געקאָנט פאַרטראָגן די קנעכטשאַפט. זיי האָבן געביינקט נאָך דער פאַרלאָרענער פרייהייט, גע׳חלום׳ט וועגן אויסלייזונג, אָבער אָן אַ פירער וואָלטן זיי זיך ניט געקאָנט באַפרייען. אַזאַ פירער איז געוואָרן משה.

.4

משה.

משה איז געווען דער ערשטער גרויסער אידישער פירער. ער האָט באַפרייט פון קנעכטשאַפט די שבטים פון ישראל, האָט זיי פאַראייניקט אין איין פאָלק, מיט איין גאָט יהוה (יאַהווע).

וועגן דעם ערשטן גרויסן פירער זייערן זיינען באַ אידן אַרומגעגאַנגען די שענסטע לעגענדעס. מ׳האָט דערציילט, אַז אין דער צייט, ווען אַ שלעכטער פרעה האָט אַרויסגעגעבן אַ גזירה, מ׳זאָל אַלע נייגעבוירענע אידישע אינגלאַך אַריינוואַרפן אין טייך, האָט אַ מוטער געוואָלט ראַטעווען איר ערשט-געבוירענעם קינד און האָט אים אַריינגעלייגט אין אַ קעסטעלע אין די וואַסערפלאַנצונגען, וואָס באַם ברעג פון טייך נילוס. פרעה׳ס טאָכטער, וועלכע איז גראָד דעמאָלט געגאַנגען זיך באָדן, האָט געפונען דאָס קעסטעלע, אַרויסגענומען דאָס לעבעדיקע קינד און האָט עס צוגענומען פאַר אַ זון. אַזוי איז משה אויפגעוואַקסן ווי אַ בן־

מלך אין פרעה׳ס קיניגלאַכן הויף. אָבער ער האָט געוואוסט, אַז ער איז אַ קינד פֿון די פֿאַרשקלאַפטע עברים, און עס האָט אים געצויגן פֿון רייכן פאַלאַץ צו די אונטערדריקטע און נידערשלאָגענע, וואָס קנעטן ליים און מאַכן ציגל צו בויען ריזיגע בנינים פֿאַר די הערשער און אונטערדריקער.

איין מאָל, דערציילט ווייטער די לעגענדע, איז משה אַרויסגעגאַנגען צו זיינע פֿאַרשקלאַפטע ברידער, האָט זיך אָנגענומען זייער קריוודע און האָט דער׳הרג׳עט אַן עגיפטישן שקלאַפנטרייבער. דאָס איז באַקאַנט געוואָרן אין פרעה׳ס הויף, און משה האָט געמוזט אַנטלויפֿן אין מדבר, אין דעם האַלבאינזל סיני (סינאַי), און איז דאָרטן געוואָרן אַ פאַסטוך.

איינמאָל, ווען משה האָט געפיטערט זיינע שאָף באַם באַרג סיני אָדער חורב, האָט זיך גאָט אַנטפלעקט צו אים און אים געהייסן גיין צוריק קיין מצרים, אַרויספֿירן פֿון קנעכטשאַפֿט די שבטים פֿון ישראל און בריינגען זיי אין אַ פֿרוכטבאַר לאַנד, וואָס פֿליסט מיט מילך און מיט האָניק, אַ לאַנד, וואָס וועט ווערן זייער אייגנס.

משה איז אַוועק קיין מצרים און האָט אַרויסגעפֿירט פֿון דאָרטן די קינדער פֿון ישראל. איידער די עגיפטער האָבן זיך דערוואוסט, אַז די שקלאַפֿן זיינען אַנטלאָפֿן, זיינען די בני־ישראל שוין ווייט אַוועק. זיי האָבן געוואָלט זיך אומקערן אין נגב און דאָרטן לעבן פֿריי, ווי זייערע אורעלטערן, איידער זיי זיינען געקומען אין מצרים.

דערווייל האָבן די עגיפטער אַרויסגעשיקט אַ חיל נאָכצויאָגן די אַנטלאָפֿענע שקלאַפֿן, וואָס זיינען שוין געווען באַם ים־סוף. ווען די אידן האָבן דערזען דעם עגיפטישן חיל האָבן זיי זיך שטאַרק דערשראָקן. דאָ אָבער, דערציילט די לעגענדע, איז געשען אַ וואונדער. משה האָט מיט זיין שטעקן געשפאָלטן דעם ים און די אידן זיינען אַריבער זיכער אַף דער אַנדערער זייט. דער עגיפטישער חיל האָט זיך געיאָגט נאָך זיי אין ים אַריין. אָבער בעת די אידן זיינען שוין אַריבער אַף דער אַנדערער זייט, האָבן זיך די וואַסערן פֿון ים אומגעקערט צוריק און דער עגיפטישער חיל איז פֿאַרפֿלייצט געוואָרן.

פון דאָרטן, דערציילט ווייטער די לעגענדע, האָט משה געבראַכט די אידן צום הייליקן באַרג סיני, וואו גאָט האָט זיך אַנטפּלעקט צו זיי אין פייער און ערדציטערניש און זיי געגעבן די ערשטע געזעצן, די צען געבאָט (די עשרת־הדברות), וואָס משה האָט אויסגעקריצט אַף שטיינערנע טאָוולען (לוחות).

.5

די אידן אין קדש.

דער ציל־פּונקט פון דער אידישער וואַנדערונג דורכ׳ן מדבר סיני איז געווען קדש (קאָדעיש). דאָס איז אַ גרויסער אָאַזיס, רייך אין וואַסער, מיט גוטער פּאַשע פאַר שאָף און מיט גוטע לאַגער־פּלעצער. עס איז דאָס איינציק אָרט אַף דעם האַלבאינזל סיני, וואו אַ גרעסערע צאָל מענטשן קאָנען אַ לענגערע צייט לעבן צוזאַמען. אָט אַהין האָבן אידן אַיינגעוואַנדערט און דאָרטן איז געווען זייער מיטעלפּונקט די גאַנצע צייט, וואָס זיי האָבן געלעבט אין מדבר.

אין קדש האָט משה פאַראייניקט אַלע שבטים פון ישראל אין אַ פעסטן בונד און האָט זיי געלערנט, ווי זיי זאָלן דינען זייער גאָט יהוה.

ווי אַלע אַנדערע פעלקער אין יענע צייטן, האָבן אידן געגלויבט, אַז עס זיינען פאַראַן אַ סך געטער אַף דער וועלט, און יעדעם פאָלק האָט זיין אייגענעם גאָט, וואָס העלפט אים און באַשיצט אים. דער גאָט פון די בני ישראל איז יהוה, דער מעכטיקער גאָט פון באַרג סיני. דער דאָזיקער באַרג איז געווען אַ ווולקאַן — פלעגט שפּייען מיט פייער, און אידן האָבן דעמאָלט געגלויבט, אַז אין ברענענדיקן פייער אַנטפּלעקט זיך דער גלאַנץ פון זייער גאָט יהוה, וואָס האַלט זיך אויף אין דעם געדיכטן נעבל אַפן שפּיץ פונ׳ם באַרג. אָט דער גאָט יהוה, האָבן זיי געגלויבט, האָט זיי אַרויסגעפירט פון מצרים און דערטרונקען די עגיפּטער אין ים־סוף. און פון דעמאָלט אָן איז ער זייער גאָט, און זיי — זיין פאָלק.

צווישן די הייליקע זאַכן, וואָס אידן האָבן פאַרמאָגט אין משה'ס צייט, האָט דעם ערשטן פלאַץ פאַרנומען דער אָרון פון יהוה. דאָס איז געווען אַ הייליקער קאַסטן, וואָס אַף זיין דעק זיינען געווען אויסגעשניצט באַשעפענישן מיט פליגלען. די דאָזיִקע באַשעפענישן האָט מען גערופן „כרובים“ (קרואווים), און אידן האָבן געגלויבט, אַז דאָס איז דער טראָן פון יהוה, אַף וועלכן ער זיצט. ווען אידן זיינען געווען אין וועג אָדער זיי זיינען געגאַנגען אין מלחמה, האָט מען דעם אָרון געטראָגן פאָראויס, ווי אַ געטלאַכע קראַפט, וואָס פירט און ווייזט דעם וועג. שפּעטער האָבן אידן געגלויבט, אַז אין דעם דאָזיקן אָרון זיינען געלעגן די שטיינערנע לוחות, אַף וועלכע עס זיינען געווען אויסגעקריצט די צען געבאָט, און דאָס האָט דעם אָרון צוגעגעבן נאָך מער הייליקייט. אין לאַגער איז דער אָרון געשטאַנען אין אַ הייליקן געצעלט. אין אָט דעם געצעלט, וועלכן מ'האָט גערופן „אוהל־מועד“, פלעגט זיצן משה; אַהין פלעגט מען קומען צו אים נאָך אַ באַשייד אין אַלע וויכטיקע פראַגן.

6.

אידן — שבטים פון פּאַסטוכער אין מדבר.

אין מדבר זיינען אידן געווען וואַנדערנדיקע פּאַסטוכער. זייער שפּייז איז געווען דאָס מילך פון זייערע שאָף און די קאַרגע שפּראָצונגען, וואָס דער מדבר בריינגט אַרויס. נאָר באַ אַ זעלטענע געלעגנהייט האָט מען געקוילעט אַ בהמה פון דער סטאַדע. קיין הייזער האָבן זיי ניט געהאַט, נאָר לייכטע געצעלטן פון ציגנהאָר.

דאָס אידישע הויזגעזינט איז באַשטאַנען פון אַ פּאָטער, מוטער און קינדער. אָפטמאָל מער ווי איין מוטער, ווייל אין יענער צייט האָבן אידן געמעגט נעמען מער ווי איין פרוי. געווען הויזגעזינטן, וואו מ'האָט אויך געהאַלטן קנעכט און דינסטן, געקויפטע אָדער געפאַנגענע. די הויזגעזינטן זיינען געווען פאַראייניקט אין משפּחות, און די משפּחות זיינען געווען פאַראייניקט

אין שבטים. אַלע מיטגלידער פון שבט האָבן זיך גערעכנט פאַר ברידער און באַשיצט איינער דעם אַנדערן. איין הויזגעזינט האָט געקאָנט פאַרמאָגן גרעסערע סטאַדעס, ווי די אַנדערע, אָבער קיין קלאַסן־אונטערשייד האָט דאָס ניט אַרויסגעבראַכט. צום גרעסטן טייל זיינען אַלע מיטגלידער פון שבט געווען גלייך איינער צום אַנדערן און האָבן געפירט דעמזעלביקן שטייגער פון לעבן. זיי האָבן ניט געהאַט איבער זיך קיין מלכים, קיין פירשטן און קיין הארן. אַ דעה האָט נאָר געזאָגט דער פאָטער אין דער פאַמיליע. אים האָט דאָס גאַנצע הויזגעזינט געמוזט אָפּגעבן כבוד און פאָלגן. יעדע משפחה האָט געהאַט איר עלטסטן, „זקן", וואָס איז געווען איר פאַרשטייער. אויך דער גאַנצער שבט האָט געהאַט אַ פירער. די עלטסטע פון די משפחות, די „זקנים", פלעגן זיך באַראָטן און באַשליסן וועגן אַלץ, וואָס איז נוגע דעם גאַנצן כלל: וועגן מלחמה און שלום, אָדער וועגן דעם אָרט, וואו מ'זאָל אויפשטעלן דעם לאַגער. אויך וועגן אַ סכסוך איבער אַ געוויסער זאַך פלעגט מען קומען צום „זקן". אָבער זיין משפט האָט ניט געקאָנט אַרויפגעצוואונגען ווערן. מ'האָט די זקנים געפאָלגט, ווייל זיי זיינען געווען די קליגסטע און פייאיקסטע. אויך דעם פירער פון שבט האָט מען געפאָלגט, ווייל מ'האָט אים געהאַלטן פאַר דעם גרעסטן גבור פון שבט. צווינגען אָבער איז געווען ניט מעגלאַך, ווייל אַ פאָטער פון אַ הויזגעזינט האָט זיך געקאָנט אָפּרייסן פון זיין משפחה אָדער שבט און זיך אָנשליסן אַן אַן אַנדערן. אַזאַ מין אָרגאַניזאַציע רופט מען פאַטריאַרכאַלישע, און דעם זקן, דעם פירער, — פאַטריאַרך.

אַזוי האָבן די שבטים פון ישראל געפירט אין מדבר אַן איינפאַך לעבן פון נאָמאַדן. אָרים איז געווען זייער שפייז און אָרים זייער קליידונג. זיי האָבן ניט געוואוסט פון קיין וויין, פון קיין רייכע מאָלצייטן און פון קיין לוקסוס־זאַכן. דערפאַר זיינען זיי אַלע געווען פריי און גלייך.

ווי אַזוי אידן האָבן איינגעוואַנדערט און זיך באַזעצט אין ארץ ישראל.

(צווישן 1400—1250 פאַר דער קריסטלאַכער צייט־רעכענונג)

1. דאָס אידישע לאַנד.
2. די איינוואוינער און די שכנים פון ארץ ישראל.
3. דאָס אַריינדרינגען אין דעם לאַנד.
4. די מלחמה באַם טייך קישון.
5. די שופטים.
6. דאָס נייע לעבן פון אידן אין ארץ ישראל.

1.

דאָס אידישע לאַנד.

ארץ-ישראל איז אַ שמאָלער פאַס לאַנד צווישן דעם סירישן מדבר און דעם מיטללענדישן ים. עס פאַרנעמט אינגאַנצן אַרום 150 מייל פון צפון צו דרום און אַרום 100 מייל פון מזרח צו מערב.

דורך אַ טיפן טאָל פליסט דער טייך ירדן, וועלכער שניידט דורך דאָס גאַנצע לאַנד און צעטיילט עס אין צוויי טיילן, אַ מערב’דיקן, וואָס הייסט אין תנ"ך כנען, און אַ מזרח’דיקן, וואָס הייסט „עבר-הירדן“, יענע זייט ירדן, אָדער אויך „גלעד“ (גיל’אָד).

דער ירדן שטראָמט אַרויס באַם פוס פון „חרמון“, באַם צפונ’דיקן גרעניץ פונ’ם לאַנד — אַ באַרג ניין טויזנט פוס איבער’ן ים-שפיגל, וואָס זיין שפיץ איז אַלעמאָל באַדעקט מיט שניי. אָט דאָ הויבט דער ירדן זיך אָן, דערנאָך גייט ער דורך דער זומפיקער אָזערע „חולע“ („מי-מרום“) און אין קנאַפע ניין מייל פאַלט ער אַראָפ 650 פוס און טרעט אַריין אין ים-כנרת. דאָס איז אַ שיינע אָזערע, 13-12 מייל די ליינג און 8 מייל די ברייט, רייך אין פיש און אַרומגערינגלט מיט בערגלאך אין מזרח און אין מערב. פון דער אָזערע פליסט ער ווייטער באַרג אַראָפ איבער דעם טיפן גראָבן, ביז ער פאַלט ענדלאַך אַריין אין דעם טויטן ים אָדער „ים-המלח“ (געזאַלצענער ים), וועלכער איז 65 מייל ווייט פון ים-כנרת.

דער ים-המלח איז 53 מייל די ליינג און 10-9 מייל די ברייט. קיין אויסגאַנג האָט ער ניט. ער נעמט אויף אין זיך אַלע

וואַסערן פון דעם ירדן און פון נאָך אַנדערע קלענערע טייכן, אָבער קיין טייך פליסט פון אים ניט אַרויס און מיט קיין אַנדער ים איז ער אויך ניט פאַרבונדן. דער ירדן אַליין גיסט אין אים אַריין יעדן טאָג זעקס מיליאָן טאָן וואַסער, און די היץ אין טאָל איז אַזוי גרויס, אַז דאָס וואַסער ווערט פאַרוואַנדלט אין דאַמף. שיין איז דאָס וואַסער פון ים-המלח, קלאָר און גלענצנדיק בלוי, אָבער עס איז שרעקלאך געזאַלצן, פינף מאָל געזאַלצענער, ווי דאָס וואַסער פון אָקעאַן. פיש קענען דעריבער אין דעם וואַסער ניט לעבן. זיי קומען אום שוין אין ירדן, ניט ווייט פון ים. קיין פלאַנצן וואַקסן ניט באַ די ברעגן און די בערג אַרום זיינען טרוקן און נאַקעט; דעריבער טאַקע רופט מען אים דער „טויטער ים“.

הגם ארץ-ישראל איז אַ קליין לאַנד, פונדעסטוועגן האָט עס זייער פאַרשיידענע לאַנדשאַפטן און קלימאַט-אונטערשיידן. מערסטענס איז עס באַרגיק, אָבער עס געפינען זיך אויך טאָלן און שטיקער פלאַכלאַנד. פון צפון צו דרום ציט זיך דורכ׳ן גאַנצן מיטן פון לאַנד אַ לאַנגע קייט בערג, און אַ ברייטער טאָל, „עמק-יזרעאל“ (איימעק ייזרייעל), שניידט דורך די קייט. באַם ברעג פון מיטללענדישן ים ליגט אַ ברייטער פלוין.

דער מערב׳דיקער טייל פון ארץ-ישראל איז פרוכטבאַר און איז גוט פאַר ערדאַרבעט. דער מזרח׳דיקער טייל אָבער, דער „עבר-הירדן“, איז רייך אין פאַשע פאַר בהמות און איז דערפאַר אַלעמאָל געווען אַ לאַנד פון פאַסטוכער. דער „עבר-הירדן“ גרעניצט זיך און גיסט זיך צונויף מיט דעם מדבר. אַ לאַנד מיט פאַשע פאַר סטאַדעס איז אויך דער סאַמע דרום-טייל פון פאַלעסטינע, וואָס הייסט אין תנ"ך „נגב“ — דאָס טרוקענע לאַנד. אויך דער נגב גרעניצט זיך און גיסט זיך צונויף מיט׳ן מדבר.

2.

די אַינוואוינער און די שכנים פון ארץ-ישראל.

נאָך איידער אידן האָבן זיך באַזעצט אין פאַלעסטינע, האָט דאָרטן פון הונדערטער יאָרן געוואוינט אַן אַנדער סעמיטיש פאָלק, די כנענים, אין דערפער און אויך אין באַפעסטיקטע שטעט. זיי האָבן שוין דעמאָלט געפירט האַנדל און זייערע רייכע האָבן געלעבט אין לוקסוס.

אַרום ארץ-ישראל האָבן געוואוינט פאַרשיידענע פעלקער, און אַז די אידן האָבן זיך דאָרטן באַזעצט, זיינען זיי געוואָרן זייערע נאָענטע שכנים. אדום (עדוים) אין דרום איז געווען אַ ברודער-פאָלק פון ישראל. די אידישע לעגענדע דערציילט, אַז די פאָטערס פון ישראל און אדום, יעקב און עשו (עיסאָוו), זיינען געווען לייבלאכע ברידער פון איין טאַטע-מאַמען. דאָס לאַנד אַרום איז פול מיט ווילדע בערג, און די אדומים האָבן געלעבט מער פון געיעג און רויב, איידער פון ערדאַרבעט און האָדעווען בהמות.

אין דרום-מזרח פון פאַלעסטינע, אין „עבר-הירדן“, זיינען זייערע שכנים געווען מואָב און עמון, צוויי ברודער-פעלקער, וואָס האָבן געהערט צו דערזעלביקער פעלקער-פאַמיליע פון די עברים, ווי ישראל.

זייערע שכנים אין צפון זיינען געווען די אַראַמייער. זיי האָבן געפירט אַ ברייטן האַנדל און האָבן זיך צעשפרייט ווייט אַרום אין צפון און אין צפון-מזרח פון ארץ-ישראל. אידן האָבן אין די אַלטע צייטן זיך געהאַלטן פאַר נאָענטע קרובים מיט די אַראַמייער, און זייערע לעגענדעס האָבן דערציילט, אַז די מוטערס פון ישראל, רחל און לאה, זיינען געווען אַראַמייערינס, טעכטער פון לבן דעם אַראַמייער (לבן הארמי).

זייערע שכנים אין מערב זיינען געווען די פלישתים און פעניקער. די פלישתים זיינען ניט געווען קיין סעמיטן; זיי זיינען געקומען פון די אינזלען פון ים און האָבן זיך באַזעצט אין דעם דרום’דיקן, פרוכטבאַרן טייל פונ’ם ים-ברעג. דאָרטן

האָבן זיך געפונען די פינף פלישתים'שע שטעט: עקרון, גת, אשדוד, אשקלון, עזה (עקרוין, גאַס, אַשדויד, אשקלוין, אַזאָ). די פעניקער זיינען געווען כנענים, וואָס האָבן אין די גאָר אַלטע צייטן פאַרנומען דעם גאַנצן ים־ברעג אין צפון. דאָרטן ליגן זייער גוטע האַפנס, וואו די פעניקער האָבן אויסגעבויט די צוויי פעסטע שטעט צידון און צור. זיי האָבן אָנגעפירט אַ גרויסן האַנדל מיט אַלע לענדער אַרום דעם מיטללענדישן ים. אין יענע צייטן זיינען די פעניקער געווען די בעסטע מאַטראָסן און פאָרער אַף שיפן, און זיי זיינען פון זייער ים־האַנדל זייער רייך געוואָרן. די אידן האָבן קיינמאָל ניט געפירט קיין מלחמות מיט די פעניקער און זיינען געשטאַנען מיט זיי אין פריינטלאכע באַציאונגען.

3.

דאָס אַריינדרינגען אין לאַנד.

נאָכדעם ווי די בני־ישראל האָבן אַ געוויסע צייט זיך אויפגעהאַלטן אין מדבר, האָבן זיי פאַרלאָזן קדש און די לאַגערפלעצער אַרום און האָבן געזוכט זיך צו באַזעצן אין פַאלעסטינע. ווייל אין מדבר האָבן זיי געפירט אַ שווער לעבן. זיי האָבן געמוזט אַרומבלאָנדזשען אין וויסטע געגנטן, וואו עס האָבן זיך געפונען ווילדע חיות און גיפטיקע שלאַנגען. צייטנווייז האָט זיי געפעלט שפייז און וואַסער פאַר זיך און פאַר זייערע סטאַדעס. פאַרגליכן מיט דער טרוקענער וויסטעניש, האָט פאַלעסטינע אויסגעזען פאַר אידן, ווי אַ לאַנד, וואו עס פליסט מילך און האָניק. אָבער אַריינדרינגען אין דרום פון ארץ ישראל גלייך פון קדש איז פאַר אידן געווען שווער. די מערסטע שבטים זיינען דערפאַר געגאַנגען אַרום דורך דעם עבר־הירדן. זיי האָבן ניט אָנגערירט זייערע ברודער־פעלקער, אדום, עמון און מואָב, נאָר זיי זיינען געגאַנגען אַרום און אַרום, און אונטער משה'ס פירערשאַפט האָבן זיי איינגענומען דעם מזרח'דיקן טייל פון ארץ ישראל און זיך דאָרטן באַזעצט. אין יענער געגנט

האָבן זיי געהאַט גוטע פאַשע פאַר זייערע בהמות, און בײַ אַ געלעגנהייט האָבן זיי געקאָנט אַריבערגיין דעם ירדן און זיך באַזעצן אין דעם מערב׳דיקן טייל פון ארץ־ישראל, אין כנען גופא.

אָט דאָ, אין עבר־הירדן, איז משה געשטאָרבן. עס איז אים באַשערט געווען נאָר צו זען דאָס אידישע לאַנד פון ווייטן, אָבער ניט אַריינצוקומען אַהין. די לעגענדע דערציילט, אַז יהוה האָט אַרויפגעפירט משה׳ן אַפן באַרג נבו (נעוואוי), און פון דעם הויכן שפּיץ באַרג האָט ער אים געוויזן דאָס גאַנצע לאַנד כנען.

נאָך משה׳ס טויט האָבן אידן אָנגעהויבן ביסלאַכווייז אַריינצודרינגען אין דעם מערב׳דיקן טייל פון פאַלעסטינע און אַריינשטעלן דאָרטן אַ פוס. ניט אַלע שבטים זיינען געגאַנגען צוזאַמען, נאָר איין גרופע שבטים האָט פאַרכאַפּט אַ שטיק לאַנד אין איין געגנט, אַן אַנדער גרופע אין אַן אַנדער געגנט. די וויכטיקסטע גרופע איז געווען דאָס הויז יוסף, וואָס איז באַשטאַנען פון צוויי שבטים: מנשה און אפרים. זייער פירער איז געווען יהושע, דער זון פון נון (בן נון) פון שבט אפרים.

אונטער יהושע׳ס פירערשאַפט זיינען אידן אַריבער דעם ירדן און האָבן מיט שטורעם אײַנגענומען יריחו, די ערשטע כנעני׳שע שטאָט אין מערב־זייט פון דעם ירדן. אַ לעגענדע דערציילט, אַז די אידן זיינען געגאַנגען זיבן מאָל אַרום די מויערן פון שטאָט; זיבן כהנים מיט זיבן שופר׳ס אין די הענט זיינען געגאַנגען פאָראויס מיט דעם הייליקן אָרון, און פון דעם שאַלן פון די שופר׳ס און די מלחמה־געשרייען פון דעם פאָלק זיינען די ווענט אײַנגעפאַלן, און די אידן זיינען אַריין אין שטאָט.

דער וויכטיקסטער אויפטו איז געווען דאָס, וואָס יוסף-שבטים האָבן אײַנגענומען דעם מיטלסטן טייל פון דער קייט בערג, וואָס האָט שפּעטער געטראָגן דעם נאָמען „הר־אפרים“, דער באַרג אָדער די בערג פון אפרים.

פאַרשטייט זיך, אַז די אַלט־געזעסענע אײַנוואוינער פון לאַנד האָבן ניט געוואָלט אַריינלאָזן די ניי־אָנגעקומענע, ניט געוואָלט דערלאָזן, אַז מ׳זאָל זיי מאַכן ענג אָדער גאָר אַרויסשטופּן. דאָ

און דאָרטן האָבן אידן געפירט בלוטיקע מלחמות מיט די כנענים, זיי אויסגע׳הרג׳עט און פאַרנומען זייערע שטעט און דערפער. מערסטנס, אָבער, זיינען זיי אַריינגעדרונגען אַף אַ פרידלאַכן אופן. זיי האָבן זיך באַזעצט זייט באַ זייט נעבן די כנענים, געשלאָסן מיט זיי אַ בונד און אַזוי אַרום זיך דורכגעמישט מיט זיי. אין אָנהויב האָבן זיך די אידן באַזעצט אַף די רוקנס פון די בערג. אין די טאָלן האָבן זיי נאָך מורא געהאַט אַראָפּצוגיין און פאַרכאַפּן שטיקער לאַנד, ווייל דאָרטן האָבן די כנענים געוואוינט אין באַפעסטיקטע שטעט און זיי האָבן געהאַט אַייזערנע רייטוועגן.

4.

די מלחמה באַם טייך קישון.

די כנענים אין ארץ ישראל זיינען ניט געווען פאַראייניקט אין איין מלוכה, נאָר זיי האָבן געלעבט אָפּגעזונדערט און צעשפּליטערט, יעדע שטאָט פאַר זיך אונטער איר אייגענעם פירשט. מערסטנס האָבן זיי זיך אַרומגעריסן איינע מיט די אַנדערע. אין אַזאַ צושטאַנד איז פאַר די נייע איינוואַנדערער, די בני ישראל, ניט געווען שווער אַריינצושטעקן אַ פוס אין לאַנד. שפּעטער האָבן די כנענים זיך אַרומגעזען, אַז זייערע נייע שכנים ווערן צו שטאַרק און צעשפּרייטן זיך צופיל. זיי האָבן דעריבער זיך אַלע פאַראייניקט אונטער דער אָנפירערשאַפט פון איין פירשט, מיט׳ן נאָמען סיסרא, און האָבן געמאַכט די לעצטע און גרעסטע אָנשטריינגונג צו דערדריקן די בני ישראל.

די כנענים האָבן באַהערשט דעם טאָל יזרעאל מיט זיינע באַפעסטיקטע שטעט, און מיט זייערע אַייזערנע רייטוועגן האָבן זיי געהאַלטן אין צאַם די אידישע שבטים. אין אַן אַלט ליד, וואָס איז געבליבן אין תנ״ך פון יענער צייט (דאָס אַזוי גערופענע ליד פון דבורה, איינס פון די עלטסטע אידישע לידער, וואָס זיינען אונז איבערגעבליבן), ווערט געשילדערט די דאַמאָלדיקע לאַגע פון אידן אין צפון- און אין דרום-זייט

פון טאָל. די אידישע פויערים האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין פון זייערע דערפער, ווייל די וועגן זיינען ניט געווען זיכער:

„עס האָבן געפּוסטעוועט די וועגן,
און די וואַנדערער זיינען געגאַנגען אַף קרומע שטעגעלאך“.

אידן האָבן פאַרלאָרן דעם מוט און ניט געוואַגט מער זיך שטעלן מיט געווער אַנטקעגן די פאַראייניקטע כנענים:

„ניט קיין פּאַנצער איז געווען צו זען און ניט קיין שפּיז
ביי פערציק טויזנט פון ישראל“.

עס האָט אויסגעזען, אַז די כנענים וועלן בלייבן די הערשער, און אידן וועלן זיין זייערע קנעכט. דאָ איז אויפגעטראָטן דבורה, און מיט איר איז געקומען די הילף. זי איז געווען אַ נביאה און האָט גערעדט אין גאָט׳ס נאָמען. עס האָט געלעבט אין איר דער געדאַנק, אַז די שבטים פון ישראל זיינען צוזאַמען איין פאָלק פון יהוה, פון דעם מעכטיקן גאָט פון ישראל, וואָס אין זיין נאָמען האָט זי גערעדט. מיט באַגייסטערונג האָט זי גערופן די שבטים זיך צו פאַראייניקן קעגן די כנענים. די שבטים פון וויטן צפון און פון עבר־הירדן האָבן ניט געפילט אַזוי שטאַרק דעם דרוק פון די כנענים און האָבן זיך ניט אָפּגערופן. אָבער די שבטים וואָס אין נאָענטן צפון־ און אין דרום־זייט פון טאָל יזרעאל — אפרים, בנימין, מכיר, זבולן, נפתלי, יששכר — האָבן געפאָלגט דעם רוף און האָבן אַרויסגעשטעלט זייערע מחנות אונטער דער פירערשאַפט פון זייערע הויפטלייט. דעם גאַנצן אידישן חיל האָט אָנגעפירט ברק דער זון פון אבינועם, און אינ׳ם טאָל פון דעם טייך קישון האָט ער זיך צוזאַמענגעשטויסן מיט סיסרא׳ן.

די כנענים האָבן מלחמה געהאַלטן מיט אַייזערנע רייטוועגן. די אידן זיינען געווען פוסגייער און האָבן געקעמפט מיט איינפאַכע געווער, ווי פויערים און פאַסטוכער, וואָס זיינען ניט לאַנג געקומען פון מדבר:

„מלכים זיינען געקומען, האָבן מלחמה געהאַלטן,
דעמאָלט האָבן מלחמה געהאַלטן די מלכים פון כנען
אין תענך, ביי די וואַסערן פון מגידו“.

פּלוצלונג האָט אַרויסגעפּלאַצט אַ שטורעם מיט אַ גוסרעגן. דער ניט טיפער טייך קישון איז פאַרפלייצט געוואָרן און די געגנט אַרום איז געוואָרן נאַס און זומפּיק. די כנענים זיינען געבליבן שטעקן אין זומפּ מיט זייערע אַייזערנע רייטוועגן. אַ סך כנענים זיינען אומגעקומען אין דעם טייך קישון, וואָס האָט זיי מיטגעשלעפּט מיט זיין שטראָם.

דער טייך קישון האָט זיי אַוועקגעפּליצט,
דער אַלטער טייך, דער קישון־טייך.

די כנענים, וואָס זיינען ניט אומגעקומען אָפן שלאַכטפעלד, זיינען זיך צעפלויגן, ווי שטויב, פאַר'ן אידישן חיל. סיסרא אַליין איז אַנטלאָפן און האָט זיך באַהאַלטן אין געצעלט פון אַ אידישן נאָמאַד. דאָרטן האָט אים דעם נאָמאַד'ס פרוי, יעל (יאָאיל), דער'הרג'עט. לויט דער דערציילונג פון תנ״ך האָט יעל סיסרא'ן אַריינגענאַרט. זי האָט אים גאַסטפריינדלאַך אויפגענומען, געגעבן מילך צו טרינקען; און אַז ער איז אַ מידער אַיינגעשלאָפן, האָט זי אים געטויט. לויט די באַגריפן פון די פאַרצייטיקע פעלקער האָט זיך אַזאַ פאַרראַט גערעכנט פאַר אַ העלדישקייט, אויב ער איז באַגאַנגען געוואָרן צוליב די אינטערעסן פונ'ם אייגענעם פאָלק. יעל'ס אויפטו איז דערום באַזונגען געוואָרן, ווי אַ גרויסע גבורה: „געבענטשטער פון אַלע פרויען זאָל יעל זיין, געבענטשטער פון אַלע פרויען אין געצעלט“.

וואַסער האָט ער געבעטן, מילך האָט זי געגעבן,
אין אַ שיינעם קרוג האָט זי שמאַנט דערלאַנגט,
איר האַנט האָט זי צום פלעקל אויסגעשטרעקט
און איר רעכטע צו דעם שווערן האַמער.

און האָט געהאַמערט סיסראַ'ן, צעקלאַפּט זיין קאָפּ
און צעשלאָגן און דורכגעלעכערט זיין שלייף.
צו אירע פיס האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזן,
אַ פאַל געטאָן, געלעגן;
צו אירע פיס האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזט, געפאַלן,
וואו ער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט, איז ער געפאַלן טויט.

.5

די שופטים.

מיט דעם נצחון פון ברק און דבורה אין דעם טאָל פון קישון איז דער קאַמף מיט די כנענים געקומען צו אַ שטילשטאַנד. פון איצט אָן האָבן די כנענים אַלץ מער און מער זיך אונטערגעוואָרפן אונטער די ניי־אַיינגעוואַנדערטע, זיי אָפּגעטראָטן נייע שטיקער לאַנד און זיך דורכגעמישט מיט זיי.

אָבער פאַר אידן איז נאָך אַלץ ניט געקומען די צייט צו לעבן רואיק און אומגעשטערט אין דעם נייעם לאַנד. אין איינצלנע געגנטן האָבן זיי נאָך לאַנג געמוזט פירן מלחמות, כדי צו ווערן די אמת'ע באַלעבאַטים אין לאַנד. דערצו נאָך האָבן זיי אויך געמוזט פירן בלוטיקע מלחמות, כדי זיך אָפּצואוועערן פון די שכנים אין דרום און אין מזרח, וועלכע זיינען זיי אָפט באַפאַלן פון הינטן. אָט די מלחמות האָבן אָנגעפירט נאָר איינצלנע שבטים. בלויז איין מאָל האָט געטראָפן, אַז זעקס שבטים האָבן זיך פאַראייניקט אין קאַמף קעגן אַ געמיינזאַמען פיינט. געוויינלאַך האָט דער שבט, וואָס האָט געליטן, אַליין געמוזט קעמפן פאַר זיך. די פירער פון די שבטים האָבן זיך אויסגעצייכנט ווי העלדן אין די פאַרשיידענע מלחמות. מ'האָט זיי גערופן „שופטים“ (ריכטער), ווייל צו זיי פלעגט מען קומען נאָך אַן עצה און אַ באַשייד אין יעדער פראַגע און אין יעדן סכסוך. דעריבער האָט מען גערופן יענע עפּאָכע „די צייט פון די שופטים“.

דער וויכטיקסטער פון יענע העלדן איז געווען גדעון פון שבט מנשה. די אידן פון מיטלסטן טייל לאַנד אין מזרח־ און

אין מערב-זייט פון ירדן האָבן אין יענער צייט זייער פיל געליטן פון די מדינים (מידיאָנים). דאָס איז געווען אַ נאָמאַדיש פאָלק פון מדבר, וואָס איז אין משה׳ס צייט געזעסן אַפן האַלבאינזל סיני. איצט אָבער האָבן זיי זיך אַ קער געטאָן קיין צפון און אינאיינעם מיט אַנדערע רויבער פון מדבר פלעגן זיי אָנפאַלן אַפֿ אידן. יאָר-אַיין יאָר-אויס, שניט צייט, פלעגן זיי קומען מיט זייערע קעמלען און מאַכן אַ תל פון דער תבואה און אַוועקנעמען די סטאַדעס. די אָרטיקע שבטים האָבן קיין כוח ניט געהאַט זיך צו שטעלן אַטקעגן די מדינים און זיי פלעגן איבערלאָזן דאָס לאַנד פריי פאַר די רויבער און אַליין זיך באַהאַלטן אין די פעסטונגען און אין די היילן פון די בערג.

דעמאָלט איז אויפגעשטאַנען גדעון, פון דער משפחה אביעזר פון שבט מנשה. ער האָט צוזאַמענגעקליבן דריי הונדערט העלדישע מענער פון זיין משפחה, און מיט ברענענדיקע פאַקעלן, מיט טרומייטן און מיט ווילדע מלחמה-געשרייען זיינען זיי אין מיטן נאַכט פלוצלונג אָנגעפאַלן אַפן פיינט. די מדינים זיינען זיך אין שרעק צעלאָפן אָן אָרדענונג. דערווייל האָבן באַוואַפנטע לייט פון שבט אפרים פאַרכאַפט די אַריבערגענג פון ירדן און גענומען געפאַנגען צוויי פירער פון די מדינים. אין דערזעלביקער צייט זיינען דעם פיינט פאַרלאָפן דעם וועג אַנדערע שבטים פון צפון.

נאָכדעם האָבן די צעשלאָגענע רויבער געלאָזט די אידן צורו. גדעון האָט זיך צוריקגעקערט אַהיים ווי אַ העלד און אַ זיגער, און די שבטים פון דעם הויז פון יוסף, מנשה און אפרים, האָבן אים אָנגעבאָטן, ער זאָל קיניגן איבער זיי, ער און זיינע קינדער נאָך אים. אַזוי איז אויפגעקומען אַ קליין אידיש קיניגטום אַפן באַרג אפרים.

לאַנג אָבער האָט דאָס דאָזיקע קיניגטום זיך ניט געהאַלטן. נאָך גדעון׳ס טויט איז עס אונטערגעגאַנגען. גדעון האָט געהאַט אַ סך ווייבער. איינע פון זיי איז געווען אַ כנענישע פון דער שטאָט שכם. פון איר האָט ער געהאַט אַ זון אַבימלך. אַז גדעון איז געשטאָרבן, האָט אבימלך געטויט זיינע ברידער און איז געוואָרן דער הערשער אין שכם. דאָרטן האָבן דעמאָלט

געוואוינט אידן און כנענים צוזאַמען. אַזוי ווי אבימלך איז געווען האַלב איד און האַלב כנעני, האָט ער ניט געפונען קיין שטאַרקע אונטערשטיצונג ניט באַ די אידן און ניט באַ די כנענים. די אידן האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ כנעני, און די כנענים האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ אידן. נאָכדעם ווי אבימלך האָט געהערשט דריי יאָר אין שכם, איז דאָרטן אויסגעבראָכן אַן אויפשטאַנד קעגן אים, און ער איז צום סוף געפאַלן טויט דורך אַ שווערן שטיין, וואָס אַ פרוי האָט אַף אים אַראָפּגעוואָרפן.

6.

דאָס לעבן פון די אידן אין זייער לאַנד.

אין כנען האָבן די אידן אָנגעהויבן פירן אַ נייעם אַרט לעבן. אין מדבר און אין די סטעפּעס פון עבר־הירדן זיינען זיי געווען נאָמאַדן און האָבן אַרומגעוואַנדערט מיט זייערע סטאַדעס שאָף. אין כנען האָבן זיי זיך באַזעצט אין דערפער און זיינען געוואָרן פויערים מיט אייגענע הייזער, אייגענע פעלדער און אייגענע סעדער און ווייגערטנער. זיי האָבן דערפאַר געמוזט באַקענט ווערן מיט פיל נייע זאַכן און זיך אויסלערנען נייע מינים אַרבעט. אַלס פּאַסטוכער, האָבן זיי געוואוסט נאָר פון שעפּסן און ציגן. איצט אָבער, אַז זיי זיינען געוואָרן פויערים, האָבן זיי זיך געמוזט אויסלערנען אויך האָדעווען אָקסן און אייזלען. דער עיקר אָבער האָבן זיי געמוזט זיך אויסלערנען אַקערן די פעלדער מיט אַ געשפּאַן אָקסן, זייען און שניידן תבואה, פלאַנצן בוימער און וויינשטאָקן און מאַכן וויין און אויל פון די וויינטרויבן און די אוילבערטן. זיי האָבן אויך אָנגעהויבן בויען פאַר זיך הייזער פון האָלץ און ליים. כדי דאָס אַלץ צו טאָן, האָבן זיי געמוזט זיך אויסלערנען אַ סך מלאכות, וועגן וועלכע זיי האָבן פריער קיין באַגריף ניט געהאַט.

דאָס אַלץ האָבן זיי געלערנט פון זייערע שכנים, די כנענים, וועלכע האָבן געוואוינט אין דעם לאַנד פון הונדערטער יאָרן און האָבן אין יענער צייט שוין געהאַט דערגרייכט אַ פאַרהעלט־

ניסמעסיק הויכע שטופע פון ציוויליזאַציע. זיי האָבן געוואוינט אין באַפעסטיקטע שטעט, און האָבן זיך פאַרנומען מיט ערד־אַרבעט, האַנטווערק און האַנדל. זיי האָבן שוין געוואוסט צו וועבן פיינע לייוונט און מאַכן אַלערליי צירונג פון גאָלד, זילבער און בראָנז. זיי זיינען שוין אויך געווען אַנטוויקלט אין מלחמה־קונסט. זיי האָבן געמאַכט שווערדן, שפּיזן און פּיילן פון בראָנז, און רייטוועגן באַשלאָגענע מיט אַייזן.

אין זייערע גלויבונגען זיינען די כנענים געווען אַנדערש ווי די אידן. די כנענים האָבן געגלויבט, אַז פּונקט ווי אַ מענטש איז דער באַלעבאָס איבער זיין פעלד און גאָרטן, אַזוי איז גאָט דער באַלעבאָס און אויבערהאַר איבער אַלץ. צו אים געהערט דער אָרט מיט אַלע זיינע לעבעדיקע באַשעפענישן. דעריבער האָבן זיי אים גערופן „בעל“ (באַאַל), דער האַר, דער אייגנטימער, דער באַלעבאָס פון׳ם אָרט. די כנענים האָבן ניט געגלויבט אין איין „בעל“ פאַר׳ן גאַנצן לאַנד, נאָר יעדער אָרט האָט געהאַט זיין „בעל“, און זיי האָבן געגלויבט, אַז יעדער איינציקער בעל מאַכט פייכט און פרוכטבאַר זיין געגנט.

פּונקט ווי אַ מאַן האָט אַ פרוי, אַזוי האָט דער גאָט „בעל“ אַ געטין אַשטאַרט (עשתרת). געדינט האָבן די כנענים צו זייערע געטער אַףֿ הויכע ערטער, אַףֿ בערגלאַך. אַזאַ הייליקער באַרג האָט געהייסן „במה“. אַףֿ דער במה איז געווען אַ מזבח (מיזבייאַך), אַ טיש אָדער אַ פּלאַטע פון שטיין. חוץ דעם איז דאָרטן אויך געווען אַ הייליקער שטיין־זייל (מצבה) פאַר׳ן „בעל“ און אַ הייליקער בוים, אשרה (אַשייראָ), פאַר דער אַשטאַרט.

דער איד האָט זיך אויסגעלערנט פון זיין שכן, דעם כנעני, ווי צו באַאַרבעטן דאָס פעלד און האָט אין דערזעלביקער צייט זיך אויך אויסגעלערנט פון אים צו דינען דעם בעל פון דעם פעלד און צו דערוואַרטן פון אים אַ גערעטעניש.

אַזוי האָבן אידן איבערגענומען פון די כנענים צוזאַמען מיט דעם לאַנד אויך די „במות“. אַףֿ די במות האָבן אידן געדינט צו זייער גאָט יהוה. ווייל אידן האָבן אויך איצט שטאַרק געגלויבט, אַז יהוה, דער גאָט פון באַרג סיני, איז זייער גאָט, אַז ער האָט זיי אַרויסגעפירט פון דער קנעכטשאַפט

פון מצרים, האָט אויפגעפּאַסט אַף זיי די גאַנצע צייט אין מדבר און האָט זיי געהאָלפן און העלפט זיי איצט אויך אין אַלע זייערע מלחמות קעגן די אַרומיקע פיינט. זיי האָבן איצט געגלויבט אי אין „יהוה“, אי אין דעם „בעל“. זיי האָבן געגלויבט, אַז „יהוה“ העלפט זיי אין זייערע מלחמות און דער „בעל“ גיט זיי אַ גערעטעניש אין פעלד און אין גאָרטן. אַ גרויסער טייל פון די אידן האָבן זיך גאָר אין דעם ניט געקענט פאַנאַנדערקלייבן. „יהוה“ און „בעל“ זיינען געווען אַלץ־איינס פאַר זיי. זיי האָבן געדינט צו „יהוה“ אַף די „במות“ און האָבן אים גערופן „בעל“.

בלייבנדיק אידן, ווי פריער אין דעם מדבר, האָבן זיי אַזוי אַרום אין זייער לאַנד אַ סך איבערגענומען פון די כנענים סאַי אין שטייגער פון לעבן, סאַי אין זייערע גלויבונגען.

אידן פאַראייניקט אין איין מלוכה.

(אַרום 1050—1000 פאַר דער קריסטלאַכער צייט־רעכענונג)

1. די פּלישתּים.
2. שמואל דער „זעער“ און די קאַמפּאַניעס „נביאים“.
3. שאול דער ערשטער קיניג.
4. שאול און דוד. שאול׳ס טויט.
5. דוד אַלס קיניג פון יהודה.
6. דוד אַלס קיניג פון אַלע אידן.
7. דוד׳ס הויף און די אָרדענונג אין זיין קיניגרייך.
8. דער אויפשטאַנד פון אבשלום און שבע בן־בכרי.
9. דוד האַלט באַם שטאַרבן און שלמה נעמט איבער די מלוכה.
10. שלמה אַלס קיניג.
11. אַ שפּאַציר דורך ירושלים אין שלמה׳ס צייט.
12. די לעגענדעס, וואָס מ׳האָט שפּעטער דערציילט וועגן שלמה׳ן און די אומצופרידנקייט מיט אים באַ זיין לעבן.
13. דער נייער שטייגער פון אידישן לעבן אין דער צייט פון דער פּאַראייניקטער מלוכה.

.1

די פּלישתים.

אַז אידן האָבן זיך באַזעצט אין ארץ ישראל, האָבן זיי אין אָנהויב געהאַט צו קעמפן קעגן צווייערליי פיינט: 1) קעגן די אַלט-געזעסענע איינוואוינער פון לאַנד, די כנענים, און 2) קעגן אַזעלכע איבערגעוואַנדערטע פעלקער און שבטים, ווי זיי, וועלכע האָבן געלעבט אין דרום און אין מזרח פון פּאַלעסטינע, טיילווייז נאָך אַלס וואַנדערנדיקע פּאַסטוכער און רויבער און טיילווייז שוין אַלס באַזעצטע אין דערפער און שטעט (עמלק, מדין, אדום, עמון, מואָב). אָפּטמאָל האָבן אידן זיך געמוזט אָפּווערן פון די דאָזיקע פעלקער, און טיילמאָל האָבן זיי אַליין געמאַכט איבערפאַלן אַף יענע שכנים זייערע, כדי זיי אַרויסצושטויסן און פאַרנעמען זייער אָרט. כדי זיך צו קענען האַלטן קעגן אָט די צווייערליי צעשאָטענע, ניט פאַראייניקטע פיינט, איז פאַר אידן ניט געווען שטאַרק נויטיק זיך צו פאַראייניקן אין איין פאָלק, אונטער איין פירער.

עס איז אָבער געקומען אַ צייט, ווען אידן האָבן אַיינגעזען, אַז אַזוי קאָן עס ווייטער ניט גיין. שוין פון לאַנג, פון דער צייט פון ברק און דבורה, האָבן זיי געלערנט, אַז צו זיין שטאַרק, מוז מען זיין פאַראייניקט. איצט אָבער איז זיי אַלעמען קלאָר געוואָרן, אַז אויב זיי ווילן בלייבן די אמת’ע באַלעבאַטים און הערשער פון לאַנד, מוזען זיי זיך פאַראייניקן אַף שטענדיק אונטער איין קיניג, וואָס זאָל זיין זייער פירער אין קריג און אין פרידן. ווייל עס האָט זיך איצט אָנגערוקט אַף זיי אַ נייער שטאַרקער פיינט, פון וועמען עס איז שווער געווען זיך אָפּצואווערן, לעבנדיק צעטיילט אין פאַרשיידענע גרופּעם פון שבטים.

דאָס זיינען געווען די פלישתים, אַ ציוויליזירט פאָלק, וואָס האָט געפירט מלחמה מיט בראָנזענע געווער. זיי האָבן געטראָגן קיווערס, פאַנצערס, שפיזן און שווערדן, און האָבן אויך געהאַט רייטוועגן.

אַ צייט לאַנג האָבן די אידן און די פלישתים געלעבט בשלום: די פלישתים אין זייער פרוכטבאַרן פלוין באַם ברעג ים; די אידישע שבטים, וואָס האָבן זיך מיט זיי געגרעניצט, אַף זייער באַרג-לאַנד. זיינען אָבער די פלישתים געוואקסן אין צאָל און זיי האָבן גענומען זיך אויסשפרייטן ווייטער צו מערב צו, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגער קאַמף צווישן ביידע פעלקער.

דער צענטער פון אידישן לעבן איז דעמאָלט געווען דער באַרג אפרים. דאָס איז דער מיטלסטער, באַרגיקער טייל פון לאַנד. דאָרטן איז געווען די שטאָט שילה, דער וויכטיקסטער הייליקער אָרט באַ אידן, וואו עס האָט זיך געפונען דער הייליקער אָרון פון יהוה. דאָרטן האָט געוואוינט דער באַרימטער אַלטער כהן עלי (איילי) מיט זיינע צוויי זין חפני (חאָפני) און פינחס.

איינמאָל זיינען די פלישתים אָנגעפאַלן אַף דעם אידישן באַרגלאַנד. זיי האָבן געוואָלט פאַרכאַפן דעם צוגאַנג צו די בערג פון אפרים און צו דעם טאָל יזרעאל. אידן האָבן אפילו ארויסגעשטעלט אַ שטאַרקן חיל, אָבער עס האָט זיי געפעלט אַ גוטער, געניטער פירער.

האָבן אידן פאַרלאָרן די שלאַכט און האָבן געמוזט אַנטלויפן אין זייער פעסטן לאַגער אין די בערג. אָבער באַלד האָבן זיי געמאַכט אַ צווייטע שלאַכט, וואָס האָט זיך געענדיקט פאַר זיי נאָך ערגער ווי די ערשטע. דאָס מאָל האָבן זיי געבראַכט דעם הייליקן אָרון פון שילה, ווי זיי פלעגן דאָס אָפט טאָן, גלויבנדיק, אַז זיי מוזן זיגן, ווען „יהוה“ געפינט זיך אין מיטן פון זייער חיל. אָבער אויך די האָפענונג האָט זיי אָפגענאַרט. אַ גרויסע צאָל פון אידישן חיל האָט מען אויסגע'הרג'עט. די איבעריקע

זיינען זיך צעלאָפן אָן אָרדענונג. אויך דער אָרון פון יהוה איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די פּלישתים; די צוויי כהנים חפני און פּינחס, די טרעגער פון אָרון, זיינען געפאַלן טויט. ווען דער אַלטער, ניינציק־יעריקער עלי האָט דערהערט, אַז דער הייליקער אָרון איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון פיינט, איז ער פון צער אַראָפּגעפאַלן פון שטול און איז געשטאָרבן.

אידן האָבן פאַרלאָרן זייער חיל, זייער הייליקטום און זייער פרייהייט. די פּלישתים האָבן אויסגענוצט זייער זיג און זיינען אַריינגעדרונגען אין די בערג פון אפרים און אין דעם טאָל יזרעאל. זיי האָבן חרוב געמאַכט דאָס הייליקע הויז פון שילה און האָבן אַריינגעזעצט זייערע גובערנאַטאָרן אינ׳ם אידישן לאַנד. האָבן אַוועקגענומען באַ אידן זייערע געווער און אַוועקגעפירט די שמידן, כדי אידן זאָלן ניט קענען מאַכן קיין געווער פאַר מלחמה. און אַז אַ איד האָט באַדאַרפט אָנשאַרפן זיין אַקעראַייזן, זיין האַק און זיין רידל, האָט ער געמוזט אַראָפּנידערן אין לאַנד פון די פּלישתים.

יעדער איד מיט אַ קלאָרן בליק האָט איצט געקאָנט זען, פון וואַנעט דער אומגליק קומט. וואָלטן אַלע שבטים פון ישראל זיך געשטעלט פאַראייניקטע אַנטקעגן די פּלישתים, וואָלט די צרה ניט געקומען. וואָלטן אַלע אידן געווען צונויפגעבונדן אונטער איין פירער, וואָלט דער אידישער חיל זיך ניט פאַנאַנדערגעפאַלן. זיי האָבן איינגעזען, אַז זיי מוזן האָבן אַ קיניג, וואָס זאָל פאַראייניקן דאָס פאָלק און זיין זייער שטענדיקער פירער.

.2

שמואל דער „זעער“ און די קאָמפּאַניעס פון די „נביאים“.

דער פּאַסיקער מאַן האָט זיך באַלד געפונען, און אויסגעזוכט האָט אים שמואל דער „זעער“. שמואל איז געווען דער אָנגעזעענסטער מענטש אין ישראל נאָכ׳ן טויט פון דעם אַלטן כהן עלי. מ׳האָט אים גערופן „זעער“.

אין די אַלטע ציטן האָט מען געגלויבט, אַז אַ מענטש אַליין ווייסט ניט, וואָס עס וועט שפּעטער פּאַסירן; אָבער גאָט ווייסט יאָ, און ער לאָזט עס אָפּטמאָל וויסן דורך פאַרשיידענע צייכנס, וואָס נאָר געוויסע, גאָט געבענטשטע מענטשן פאַרשטייען זיי. צו אָט די מענטשן מוז מען זיך ווענדן, ווען מ׳וויל וויסן דאָס, וואָס איז פאַרבאָרגן פון דעם מענטשנ׳ס אויג. פלעגן אַ סך קומען צו די דאָזיקע „טרעפער“, ווי למשל אַ קיניג, ווען ער האָט געוואָלט וויסן, צי ער וועט זיגן אין מלחמה, אָדער ווען עמיצער האָט געוואָלט וויסן, צי זיין קינד וועט געזונט ווערן פון אַ קראַנקייט, אָדער צי עס וועט אים אָפּגליקן זיין רייזע, פלעגט מען גיין צום כהן אָדער צו אַן אַנדער געלערנטן „טרעפער“.

עס זיינען דעמאָלט אויך געווען באַ אידן אַזעלכע, וואָס האָבן געזען דאָס פאַרבאָרגענע, די צוקונפט. זיי האָט מען גערופן „זעער“. זיי האָבן ניט געקוקט אַף קיין צייכנס. זיי האָבן פאַרמאָגט אַ טיפן געדאַנק און אַ גרויסע פאַנטאַזיע, און עס פלעגט זיך זיי פיל מאָל דוכטן, אַז גאָט באַווייזט זיך צו זיי און רעדט מיט זיי אין חלום, אַמאָל אין דער טונקלקייט פון דער נאַכט, אין אַ האַלבשלאָפנדיקן צושטאַנד, און אַמאָל אפילו ביי טאָג, בעת זיי זיינען וואַך. אַזאַ „זעער“ האָט מען אויך גערופן „געטלאַכער מאַן“, ווייל מ׳האָט געגלויבט, אַז גאָט אַנטפּלעקט צו אים זיינע פאַרבאָרגענע פּלענער. די דאָזיקע „זעער“ זיינען געווען געאַכטעט באַ אַלעמען און מ׳האָט זיי געהאַלטן פאַר הייליקע לייט.

אַזאַ זעער און געטלאַכער מאַן איז אויך געווען שמואל. אין זיין צייט האָט גענומען זיך ווייזן אַ נייער מין גאָטסמענטש, וואָס מ׳האָט גערופן „נביא“. די נביאים זיינען געווען פייאיק זיך צו באַגייסטערן פאַר גאָט. די דאָזיקע באַגייסטערונג איז געווען זייער אַ שטאַרקע און אַ ווילדע. זיי פלעגן זיך אויפרעגן מיט אַלע זייערע געפילן, פלעגן מאַכן אַלערליי ווילדע באַוועגונגען. אין אָט דעם צושטאַנד פון עקסטאַז פלעגט זיך זיי דוכטן, אַז זיי זעען אַ זעאונג און הערן אַ שטים, וואָס רעדט צו זיי. דערנאָך, אַז זייער אויפרעגונג האָט אָפּגעלאָזן, פלעגן זיי איבערגעבן

דאָס, וואָס זיי האָבן געזען און געהערט, און מענטשן האָבן עס געהאַלטן פאַר גאָט׳ס רייד. מיט דער צייט איז אויפגעשטאַנען אַ נייער מין נביאים, וואָס האָבן זיך שוין אויפגערעגט ניט דורך ווילדע באַוועגונגען, נאָר זיי האָבן גערעדט מיט באַגייסטערונג אין גאָט׳ס נאָמען וועגן אמת און גערעכטיקייט.

אַזעלכע גרויסע נביאים, וואָס האָבן מיט קלאָרע רייד געשטראָפט די אידן פאַר זייער זינד און פאַרדאָרבנקייט, זיינען ערשט אויפגעשטאַנען אין שפּעטערדיקע צייטן. אין שמואל׳ס צייט אָבער פלעגן אַרומוואַנדלען איבער׳ן לאַנד גאַנצע קאָמפּאַניעם אויפגערעגטע נביאים. רוישנדיקע מוזיק פלעגט שפּילן פאָראוים, און זיי פלעגן נאָכגיין, זינגענדיק, שפּרינגענדיג און טאַנצנדיק, אין אַ ווילדער, אויפגערעגטער באַגייסטערונג.

שמואל האָט ניט געהערט צו די דאָזיקע נביאים, נאָר ער איז געווען אַ זעער. אָבער ער איז געווען אַ זעער ניט פאַר איינצלנע אידן אַליין, נאָר אויך פאַר׳ן גאַנצן כלל. ער איז געווען אַ פירער פון פאָלק און האָט געהאָלפן גרינדן דאָס קיניגטום בא אידן.

שמואל האָט געוואוינט אויפ׳ן באַרג אפרים. איינמאָל האָט ער געטראָפן אַ יונגן מאַן פון שבט בנימין מיט׳ן נאָמען שאול דער זון פון קיש. ער איז געווען פון אַ פאַמיליע מיט אַ הויכן יחוס, וואָס האָט געוואוינט אין גבעה (גיווי־אָ) אין לאַנד בנימין, און ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין הויכן וואוקס און מיט זיין אומגעווייגלאכער שיינקייט, מוטיקייט און העלדישקייט. שמואל האָט באַלד דערקענט, אַז שאול איז פּאַסיק צו ווערן דער מלך פון ישראל און צו ראַטעווען זיין פאָלק פון די פּלישתים. ער האָט זיך דורכגערעדט מיט אים וועגן דער אידישער לאַגע און האָט אים אַריינגעגעבן מוט, ער זאָל אויסנוצן די ערשטע געלעגנהייט זיך צו שטעלן בראש פון פאָלק אַלס קיניג און פירער. נאָך דער דאָזיקער באַגעגעניש מיט שמואל׳ן האָט שאול זיך געפילט גאָר ווי אַן אַנדער מענטש. ער איז געוואָרן פול מיט באַגייסטערונג פאַר זיין פאָלק און זיין גאָט. אַפן וועג האָט ער געטראָפן אַ קאָמפּאַניע „נביאים“, וועלכע איז געגאַנגען אין

אַ פּראָצעסיע מיט רוישנדיקער מוזיק פאָראויס, איז ער געוואָרן אָנגעשטעקט פון זייער עקסטאַז און איז צוגעשטאַנען צו זיי.

באַלד האָט ער געהאַט די געלעגנהייט זיך אויסצוצייכענען, אַלס דער גרעסטער גבור אין ישראל. די שטאָט יבש (יאָווייש) אין גלעד איז באַלאַגערט געוואָרן פון די עמונים און איז געווען אין געפאַר זיך אונטערצוגעבן אַף די שענדלאכסטע באַדינגונגען. די עלטסטע פון שטאָט האָבן געשיקט שלוחים צו זייערע ברידער אין מערב־זייט פון ירדן, זיי זאָלן קומען העלפן. די שלוחים זיינען געקומען אויך אין גבעה, שאול'ס שטאָט. די אידן פון גבעה האָבן זיך צעוויינט, ווען זיי האָבן עס דערהערט; האָבן אָבער קיין מוט ניט געהאַט עפּעס צו טאָן. פאַרנאַכט איז שאול געקומען פון פעלד און האָט געפרעגט, פאַרוואָס אַלע וויינען. און אַז מ'האָט אים דערציילט די גאַנצע מעשה, האָט זיך אין אים אָנגעצונדן אַ פייערדיקע באַגייסטערונג און אַ ווילדע גבורה. ער האָט אַפן שטעל צעשניטן אַ פּאַר אָקסן און די שטיקער צעשיקט איבער די אידישע שטעט און דערפער מיט דעם האַרבן אָנזאָג: ווער עס וועט זיך ניט שטעלן אין די רייען פון דעם אידישן חיל, וועט מען זיינע רינדער אויך אַזוי צעשניידן. אַ סך אידן האָבן זיך באַלד אָפּגערופן און זיך פאַרזאַמלט אַרום דעם נייעם העלדישן פירער. שאול איז פּלוצלונג באַפאַלן די עמונים, האָט זיי צעשלאָגן און באַפרייט יבש.

דאָ האָבן די אידן זיך איבערצייגט, אַז שאול איז זייער פּאַסיקסטער פירער, און זיי זיינען זיך צונויפגעקומען אין גלגל (גילגאָל) און אים דאָרטן געזאַלבט פאַר אַ קיניג.

3.

שאול אַלס קיניג.

שאול האָט אויך ווייטער געוואוינט אין זיין פאָטער'ס נחלה אין גבעה. דערהויפּט איז ער געווען דער פירער פון אידישן חיל אין מלחמה. אין פרידן איז ווינציק וואָס געווען צו מערקן, אַז ער איז דער הערשער. ער האָט ניט געהאַט קיין הויפּטשטאָט און קיין פּאַלאַץ, קיין הויף און קיין באַאַמטע, אַחוץ

זיין שוועסטערקינד אבנר (אַוונייר). דער קאָמאַנדיר פון זיין חיל (שר הצבא). אונטער דעם הייליקן טאַמאַריסקנבוים אין גבעה פּלעגט שאול זיצן מיט׳ן שפּיז אין האַנט און אָפּהאַלטן באַראַטונגען מיט די הויפּטלייט פון זיין חיל, אויך אויסגלייכן סכסוכים פון די, וואָס פּלעגן קומען צו אים זוכן רעכט און הילף.

ווי נאָר שאול איז געוואָרן קיניג, האָט ער צונויפגעזאַמלט אַרום זיך איניגע הונדערט העלדישע לייט פון בנימין און זיך אויפגעהויבן קעגן די פּלישתים. זיין זון יהונתן האָט געטויט דעם פּלישתים׳שן פירשט פון גבעה און האָט דערמיט געגעבן דעם סיגנאַל צו אַן אויפשטאַנד. דער דרייסטער יהונתן האָט צוזאַמען מיט זיין וואָפנטרעגער אַרויפגעקלעטערט אַף אַ הויכע פעלזנוואַנט, אין לאַגער פון די פּלישתים. באַ זיי האָט אויסגעבראָכן אַ פּאַניק און זיי זיינען זיך צעלאָפן. די אידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין לאַגער פון די פּלישתים און האָבן געקעמפט אונטער זייער פאָן, זיינען איצט אַריבערגעגאַנגען צו זייערע אייגענע. יענע אידן, וואָס האָבן זיך געהאַט באַהאַלטן אין היילן און אין שפּאַלטן פון פעלזן, זיינען איצט אַרוים אַף דער ליכטיקער שיין און האָבן געהאָלפן נאָכיאָגן די אידישע פיינט.

ביז יענער צייט איז שאול געווען קיניג דערהויפּט איבער זיין אייגענעם שבט בנימין. נאָך דעם דאָזיקן זיג איבער די פּלישתים איז שאול׳ס נאָמען באַרימט געוואָרן אין גאַנץ ישראל. איצט האָבן אויך די אַנדערע שבטים אים אַנערקענט פאַר דעם קיניג און פירער, וואָס גאָט האָט געשיקט צו העלפן זיין פאָלק.

שאול האָט אויך געהאַט דערפאָלג אין זיינע מלחמות אין עבר-הירדן קעגן עמון און מואָב, און אויך אין דרום-זייט פון יהודה האָט ער צעשלאָגן די רויבערישע עמלקים (אַמאָלייקים) און האָט געפאַנגען זייער קיניג.

שאול האָט געהאַט אַ האַסטיקן גייסט און אַ היציקן, אויפגערעגטן כאַראַקטער. ער האָט לייכט זיך געקאָנט באַגייסטערן, ווען עס איז אים געגאַנגען נאָך זיין וואונש, און ער האָט אויך געקאָנט לייכט פאַרלירן דעם מוט, ווען עפּעס האָט זיך אים ניט איינגעגעבן. ער האָט דעריבער ניט געהאַט גענוג כוח און געדולד בייצוקומען די אַלע שטרויכלונגען, וואָס האָבן זיך אים

געשטעלט אין וועג. אַ טיפער אומעט האָט זיך געלייגט ווי אַ כמאַרע אַף זיין האַרץ, און ער איז אַריינגעפאַלן אין אַ שווערע מעלאַנכאָליע (מרה־שחורה), וואָס האָט זיך ניט געלאָזט אויסהיילן. די אידן אין יענע צייטן האָבן געגלויבט, אַז „אַ בייזער גייסט פון יהוה איז אָנגעפאַלן אַף אים“.

.4

שאול און דוד. שאול׳ס טויט.

שאול האָט צונויפגעקליבן אַרום זיך אויסגעצייכנטע העלדישע מענטשן פון פאַרשיידענע שבטים און האָט זיי געמאַכט פאַר הויפטלייט אין זיין חיל. צווישן די דאָזיקע יונגע גבורים איז אויך געווען דוד דער זון פון ישי (יישאַי) פון בית־לחם אין יהודה. ער איז געווען אַ העלד אין מלחמה, אַ מייסטער אין שפילן אַף דער האַרף, דערצו נאָך שיין אין אויסזען און קלוג אין ריידן. אין זיין פריער יוגנט איז ער געווען אַ פאַסטוך פון שאָף. שאול׳ס קנעכט האָבן אים אויסגעפונען און געבראַכט צום קיניג.

דער קיניג האָט אים ליב באַקומען און אים געמאַכט פאַר זיין וואַפנטרעגער. דוד פלעגט אים שפילן זיסע מעלאָדיעס אַף זיין האַרף, און דערפון פלעגט שאול׳ן ווערן גרינגער אַפן האַרצן און עס פלעגט אַף אַ ווײלע פאַרטרייבן זיין טיפן אומעט.

אָבער אינגאַנצן פריילאַך מאַכן שאול׳ן האָט דוד ניט געקאָנט, ווייל שאול האָט זיך צעקריגט מיט שמואל׳ן און זיך געפילט ווי פאַרלאָזן פון גאָט. אומעטום האָט ער געזען שוואַרצע שאָטנס. עס האָט זיך אים געדוכט, אַז קיינער איז אים ניט געטריי. אַף אַלעמען האָט ער געקוקט מיט חשד, באַזונדערס אַף דוד׳ן.

דוד איז געווען געבענטשט מיט אַ סך מעלות, וואָס האָבן צוגעצויגן אַלעמענס הערצער צו אים: דעם קיניג, דעם קיניג׳ס זון יהונתן, דעם קיניג׳ס טאָכטער מיכל און אויך דאָס פאָלק. יהונתן איז געוואָרן זיין געטרייעסטער פריינט; די בת־מלכה (פרינצעסין) מיכל האָט זיך פאַרליבט אין אים.

דוד ווערט דער גרעסטער און באַרימטעסטער קעמפער קעגן די פלישתים. ער ווערט דער פירער פון דעם חיל, און זיין נאָמען וואַקסט פון טאָג צו טאָג. עס האַלט דערביי, אַז דער קיניג בלייבט אָפטמאָל אין שאָטן קעגן דעם יונגן גבור און זיגער פון בית־לחם. ווען דוד צעשלאָגט די פלישתים און קומט פון די מלחמות צוריק אַהיים, גייען די פרויען אַרויס אַנטקעגן, אויפצונעמען דעם אידישן חיל מיט פּאַראַד, מיט מוזיק און מיט טענץ; און זיי זינגען אַ ליד:

שאול האָט געשלאָגן זיינע טויזנטער,
דוד — זיינע צענטויזנטער.

שאול ווערט אייפערזיכטיק אַף דוד'ן, און וואָס ווייטער ווערט זיין אייפערזוכט שטאַרקער. ער רעדט זיך איין, אַז דוד, זיין איידים און וואַפנטרעגער, וויל פאַרכאַפּן דעם טראָן. ווען דוד איז איינמאָל נאָך אַ זיג איבער די פלישתים געשטאַנען אָנגעלענט אָן וואַנט און האָט געשפילט אַף דער האַרף צו פאַרטרייבן דעם קיניג'ס אומעט, האָט בא שאול'ן אַרויסגעפלאַצט זיין משוגענער צאָרן און ער האָט אַף אים אַ וואָרף געטאָן זיין שפיז. דוד האָט זיך האַסטיק אָפגעקערט און דערמיט געראַטעוועט זיין לעבן. אין קיניג'ס הויף האָט ער שוין מער ניט געקענט בלייבן.

ער איז אַנטלאָפן צו זיין פאַמיליע אין דרום, וואו ער איז געבאָרן געוואָרן און אויפגעוואקסן. אַהין זיינען געקומען צו אים אויך אַנדערע אומצופרידענע און פאַרביטערטע מענטשן, און מיט דער צייט האָבן זיי דערגרייכט די צאָל פון זעקס הונדערט מאַן.

אַזוי אַרום איז דוד געוואָרן אַ פירער פון אַ באַנדע באַם ראַנד פון מדבר. פון צייט צו צייט פלעגט ער באַפאַלן אדום און עמלק און אַנדערע נאָמאַדישע און האַלבנאָמאַדישע שבטים. רייכע איינגעטימער פון סטאַדעס און מאַיאָנטקעס האָבן אים געמוזט צאָלן שוצגעלט. אָבער צום סוף איז אים נמאס געוואָרן אַזאַ אומזיכערער לעבן. ווייל שאול האָט אים אויך דאָרטן נאָכגע-

יאָגט. עס איז דערפאַר געבליבן באַ דוד'ן אַריבערצוגיין צו זיינע אַמאָליקע פיינט, די פלישתים. זיי זיינען געווען זייער צופרידן, וואָס דוד איז געוואָרן זייערער אַ געהאָרכזאַמער פריינט. ווייל מער ווי פאַר אַלע אידישע גבורים האָבן זיי פאַר אים מורא געהאַט. זיי האָבן אים דערפאַר אַוועקגעגעבן די שטאָט צקלג (ציקלאָג) פאַר אַ מתנה, און ער האָט דאָרטן געלעבט אַלס פירשט אונטער זייער אויבערהערשאַפט. פון דאָרטן פלעגט ער מאַכן זיינע איבערפאַלן.

באַלד איז געקומען דער טרויעריקער סוף צו שאול'ס אומגליקלאַכן לעבן. די פלישתים האָבן זיך פאַרזאַמלט אַף אַ מלחמה קעגן אידן, און זיי האָבן פאַרנומען דעם טאָל יזרעאל. שאול איז געווען פול מיט שרעק פאַר דער קומענדיקער שלאַכט. ער האָט געוואָלט וויסן מיט וואָס די מלחמה וועט זיך ענדיקן, און ער איז געגאַנגען צו די כהנים, צו די זעער און צו די נביאים. אָבער קיינער האָט פאַר אים קיין ענטפער ניט באַקומען פון גאָט. איז ער אַוועקגעגאַנגען צו אַ מכשפה. זי האָט אַרויפגעבראַכט פאַר אים דעם גייסט פונ'ם דעמאָלט שוין טויטן שמואל'ן. דער גייסט האָט אים פאָראויסגעזאָגט אַ שלעכטן סוף, און פינסטערע כמאַרעם האָבן זיך געלייגט אַף דעם אומגליקלאכן הערשער.

שאול'ס מחנות זיינען צעשלאָגן געוואָרן. זיינע דריי עלטערע זין זיינען געפאַלן אַפן שלאַכטפעלד. שאול איז געווען אין געפאַר אַריינצופאַלן אין די פלישתים'שע הענט און ער האָט געבעטן זיין וואָפנטרעגער אים צו טויטן, אָבער יענער האָט עס ניט געוואָלט טאָן. האָט שאול זיך אַליין אַרויפגעוואָרפן אַף זיין שווערד. אינדערפרי זיינען די זיגער געקומען באַראַבעווען די טויטע, און זיי האָבן געפונען אַפן באַרג גלבע (גילבויא) שאול'ס קערפער. האָבן זיי אים אָפגעשניטן דעם קאָפ און אַוועקגעשיקט אין לאַנד פון די פלישתים פאַר אַ צייכן פון נצחון. דעם קערפער האָבן זיי אויפגעהאַנגען אַפן שטאָט-מויער פון בית-שאן צו מאַכן שפאָט פון די אידן. אָבער די איינוואוינער פון יבש האָבן נאָך ניט פאַרגעסן זייער אַמאָליקן רעטער; זיי האָבן ביינאַכט אַראָפגע'גנב'עט דעם קערפער פון דעם מויער און אים מקבר געווען אין יבש.

5.

דוד, קיניג פון יהודה.

דוד איז געווען אין צקלג, ווען ער האָט דערהערט די שרעקלאַכע בשורה, און ער איז אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן טרויער. די ביבל שרייבט אים צו שיינע, רירנדיקע פערזן, אין וועלכע ער האָט באַקלאָגט דעם טויט פון שאול׳ן, יהונתנ׳ען און די אידישע גבורים:

דיין צירונג, ישראל,
ליגט אַפֿ דיינע בערג דערשלאָגען;
ווי זיינען די העלדן געפאַלן!
בערג פון גלבע,
קיין טוי און קיין רעגן זאָל ניט פאַלן אַפֿ איך!
ווארים דאָרטן איז באַשמוצט געוואָרן דער פאַנצער פון
גבורים.
שאול און יהונתן, די ליבע און די טייערע,
אין לעבן און אין טויט זיך ניט צעשיידט;
פון אָדלערס זיינען זיי געווען פלינקער,
פון לייבן זיינען זיי געווען שטאַרקער.

דער טיפער טרויער האָט דוד׳ן ניט געשטערט צו מאַכן די ערשטע טריט אַפן וועג, וואָס איז איצט געוואָרן פריי פאַר אים: צו ווערן דער קיניג איבער גאַנץ ישראל און צו גרינדן אַ גרויסע און שטאַרקע אידישע מלוכה. ער האָט דאָס אָבער געטאָן פאָרזיכטיק און לאַנגזאַם.

פון שאול׳ן איז געבליבן נאָר איין זון, דער שוואַכער און אומפייאיקער אשבעל (איש-בושת). עס איז אויך געבליבן שאול׳ס אויבערקאָמאַנדיר אבנר, וואָס האָט אין מחנים דערקלערט אשבעל׳ן פאַר אַ קיניג איבער ישראל אין עבר-הירדן. דער גאַנצער מערב איז געווען באַהערשט פון די פלישתים.

די עלטסטע פון די משפחות פון דרום האָבן זיך פאַרזאַמלט אין חברון און דאָרטן געזאַלבט דוד׳ן פאַר אַ קיניג איבער יהודה.

דערמיט האָבן די באַזונדערע משפחות און קלענערע שבטים זיך פאַראייניקט אין איין גרויסן, שטאַרקן שבט יהודה, וואָס דוד האָט פון אים געשטאַמט.

אָבער דוד׳ס פּלאַן איז געווען אַ סך גרעסער ווי בלייבן אַ קיניג פון איין שבט, און נאָך דערצו אונטערגעוואָרפן אונטער די פלישתים. ער האָט געשטרעבט צו פאַראייניקן יהודה און ישראל אין איין גרויסע מלוכה.

זיבן און אַ האַלב יאָר איז דוד געווען קיניג פון יהודה און אשבעל קיניג פון ישראל. און די גאַנצע צייט איז אָנגעגאַנגען אַ ברודער-קריג צווישן ביידע מלכים. אָבער וואָס ווייטער איז אשבעל׳ס צד געוואָרן אַלץ שוואַכער. אשבעל האָט זיך צעקריגט מיט אבנר׳ן און צוויי הויפּטלייט זיינע האָבן אים געטויט. דעמאָלט זיינען די עלטסטע (זקנים) פון אַלע שבטים פון ישראל געקומען צו דוד׳ן אין חברון און אים געזאַלבט פאַר אַ קיניג.

יהודה און ישראל זיינען אַזוי אַרום פאַראייניקט געוואָרן אין איין מלוכה, אונטער דער הערשאַפט פון איין קיניג. אָבער אין איין פאָלק האָבן זיי זיך ניט אין גאַנצן צונויפגעשמאָלצן. עס איז נאָך אין זיי געווען שטאַרק די אַלטע אָפּגעזונדערטקייט, דער ווילן צו זיין אַליין, זעלבשטענדיק.

6.

דוד, קיניג פון אַלע אידן.

די שבטים פון ישראל האָבן אויסגעקליבן דוד׳ן פאַר זייער פירער און קיניג, ווייל זיי זיינען געווען זיכער, אַז ער וועט זיי מאַכן פאַר אַ פריי פאָלק, אַז ער וועט צוריקטרייבן די פלישתים אין זייער לאַנד באַם ברעג ים. און זיי האָבן זיך אין אים ניט גענאַרט. ער האָט אויפגעטאָן נאָך מער, ווי זיי האָבן פון אים דערוואַרט.

די פלישתים האָבן פאַרשטאַנען, אַז אידן מיינען זיך צו באַפרייען פון זייער איבערהערשאַפט און האָבן גלייך אָנגעהויבן אַ מלחמה קעגן דוד׳ן און האָבן שוין אפילו פאַרכאַפּט דוד׳ס געבורטשטאָט, בית-לחם.

די מלחמה איז פאָרגעקומען אַף די בערג און אין די איינגע טאָלן פון יהודה. די שווער באַוואָפנטע פּלישתים האָבן דאָ ניט געקאָנט אויסנוצן זייערע אייזערנע רייטוועגן, ווי אַמאָל קעגן שאול׳ן אין טאָל יזרעאל. דוד האָט עס געוואוסט, ווייל ער האָט אַ לאַנגע צייט געלעבט צווישן די פּלישתים און איז געווען באַקאַנט מיט אַלע זייערע וועגן פון מלחמה. האָט ער אַרויסגעשיקט געגן זיי די גרינג באַוואָפנטע אידישע פוסגייער, וואָס האָבן זיך געקאָנט לייכט באַוועגן, ווען נויטיק זיך באַהאַלטן אין די בערג און פון דאָרטן לויערן און אָנפאַלן אַף די פּלישתים.

עטלאַכע מאָל האָט דוד צעשלאָגן די פּלישתים, און איין מאָל האָט זיך אים איינגעגעבן אַוועקצונעמען פון זיי זייער דאַמאָלסדיקע הויפּטשטאָט, גת. דערמיט האָט ער אונטערגעוואָרפן זייער גאַנץ לאַנד אונטער זיין הערשאַפט.

אַזוי האָט דוד, דער גבור פון בית-לחם, אַראָפּגעוואָרפן פון אידן דעם יאָך פון זייער שטאַרקסטן פיינט און זיי געמאַכט פאַר אַ פריי פאָלק אין זייער לאַנד.

דוד האָט געוואָלט, אַז אידן זאָלן זיך אויך פילן פאַראייניקט אַלס איין פאָלק, און דערפאַר האָט ער איינגענומען די שטאַרקע פעסטונג פון ירושלים און זי געמאַכט פאַר זיין הויפּטשטאָט, אָנשטאָט חברון. ירושלים איז געלעגן אַפן גרעניץ צווישן יהודה און בנימין און איז געווען דער פּאַסיקסטער אָרט צו פאַראייניקן יהודה און ישראל אין איין מלוכה. אָבער ביז דעמאָלט איז ירושלים נאָך געווען אַ כנעני׳שע שטאָט, ווייל איר פעסטונג, דער באַרג ציון, איז געווען זייער אַ שטאַרקע, און קיינער האָט אַהין ניט געקאָנט אַריין. פאַר דוד׳ן מיט זיינע גבורים איז אָבער קיין פעסטונג ניט געווען צו שטאַרק.

אַז ירושלים איז געוואָרן אַ אידישע שטאָט, האָט דוד געזאָרגט, זי זאָל אויך ווערן אַ הייליקער אָרט פאַר אַלע אידן: פון אַלע עקן לאַנד זאָל מען קומען אַהין דינען גאָט, און אַזוי אַרום זאָל די שטאָט ווערן דער רעליגיעזער צענטער, וואָס זאָל שטאַרקער צונויפבינדן דאָס פאָלק. פאַר דעם צוועק האָט דוד מיט גרויס פּאַראַד אַריבערגעבראַכט קיין ירושלים דעם הייליקן אָרון און האָט אים אַוועקגעשטעלט אַפן באַרג ציון. דאָס אַלטע היי-

ליגטום פון משה׳ם צייט איז געווען כמעט ווי פאַרגעסן פון אַלעמען זינט יענע אומגליקלאכע טעג, ווען עס איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די פלישתים. עס איז געשטאַנען אין אַ הויז פון אַ פריוואַטן מענטשן אין אַ שטעטל אין יהודה. איצט האָט זיך דער אָרון אומגעקערט צו זיין אַמאָליקער גרויסקייט. פון דעמאָלט אָן איז ירושלים געוואָרן הייליק באַ אידן, און איר הייליקייט איז וואָס ווייטער אַלץ מער געוואַקסן, ביז זי איז אין שפּעטערדיקע צייטן געוואָרן דער איינציקער הייליקער אָרט פאַר אַלע אידן פון דער גאַנצער וועלט.

דוד איז נאָך אַלץ ניט געווען צופרידן מיט זיין מאַכט. ער האָט דערנאָך איינגענומען אויך די עברים-פעלקער וואָס אַרום ארץ ישראל (עמלק, אדום, מואָב, עמון) און האָט זיי אונטערגעוואָרפן אונטער זיין הערשאַפט. אין זיין מלחמה קעגן עמון האָט דוד געמוזט שטעלן זיך קעגן זייערע באַשיצער, די מלוכות פון ארם (סיריע). אונטער דער קאָמאַנדע פון זיינע צוויי פלימעניקעס יואָב און אבישי צעשלאָגט די אידישע אַרמיי די עמונים און די אַראַמייער מיט איינמאָל. אין אַ יאָר אַרום באַווייזן זיך ווידער די אַראַמייער מיט נאָך אַ גרעסערן חיל. דאָס מאָל האָט זיך דוד אַליין געשטעלט באַם שפּיץ פון זיין חיל און ער האָט צעשמעטערט זיינע פיינט.

דוד׳ס מלוכה האָט זיך איצט געצויגן פון רויטן ים ביז צום לבנון. און נאָך ווייטער ווי דער לבנון האָט מען אָנערקענט דוד׳ס אויבערהערשאַפט און אים געצאָלט צינזן. דעריבער האָבן אידן קיינמאָל ניט געקאָנט פאַרגעסן, וואָס פאַר אַ מעכטיק פאָלק זיי זיינען געווען אונטער דוד׳ן.

.7

דוד׳ס הויף און די אָרדענונג אין זיין קיניגרייך.

כדי צו קענען פירן מלחמות, האָט דוד זיך געשאַפן אַ גוט באַוואָפנטע און אויסגעמושטירטע אַרמיי. אַחוץ דעם הויפּטחיל אונטער דער קאָמאַנדע פון יואָב׳ן, האָט דוד נאָך געהאַט

אַ לייב־גוואַרדיע פֿון זעקס הונדערט מאַן און אַנדערע גרופּעס פֿון אויסגעקליבענע און אויסגעצייכנטע גבורים.

דוד האָט אין אַלגעמיין זיך געפֿירט ווי אַן אמת׳ער קיניג. שאול אין גבעה און אשבעל אין מחנים האָבן געלעבט ווי געוויינלאכע רייכע אידישע לאַנד־אייגנטימער. דוד אָבער האָט זיך געלאָזט אויסבויען אין דער פֿעסטונג פֿון ירושלים, אַף דעם באַרג ציון, אַ שיינעם פּאַלאַץ פֿון צעדערהאָלץ. דער קיניג פֿון צור האָט אים געשיקט צעדערבוימער פֿון לבנון און אויך פֿעניקישע בוימייסטערס. ווייל כמעט אַלע אידן זיינען נאָך געווען פּאַסטוכער און פּויערים און האָבן זייער ווינציק פֿאַרשטאַנען אין פֿיינע אַרבעטן. דערפֿאַר האָט דוד געמוזט אַראָפּברייגנען מייסטערס פֿון פֿעניקיע.

אין זיין הויף האָט דוד געהאַלטן זיינע העכסטע באַאַמטע און ראָטגעבער. דעם אויבנאָן האָט פֿאַרנומען יואָב, דער זון פֿון דוד׳ס שוועסטער צרויה. ער איז געווען דער אויבערקאָמאַנדיר (שר הצבא) איבער׳ן גאַנצן אידישן חיל. אויך יואָב׳ס ברודער, אבישי, איז געווען אַ קאָמאַנדיר. אַ גרויסע ראָלע אין הויף האָט געשפּילט דער קאָמאַנדיר פֿון דער לייבגוואַרדיע, בניהו. צווישן די העכסטע באַאַמטע איז געווען דער אויבער פֿאַרוואַלטער איבער דער געצוואונגענער אַרבעט, וואָס מ׳האָט געמוזט צושטעלן דעם קיניג. דערצו האָט אַ מלוכה־סעקרעטאַר (מזכיר) געהאָלפֿן דוד׳ן פֿירן די מלוכה, און אַ שרייבער (סופר) האָט פֿאַרשריבן אין אַ בוך אַלע וויכטיקע געשעענישן, ווי עס האָט זיך דעמאָלט געפֿירט אין אַלע קיניגלאַכע הויפֿן. אביתר, פֿון עלי׳ס פֿאַמיליע, און צדוק זיינען געווען די צוויי כהנים פֿון דעם ארון אַפֿן באַרג ציון, און זיי זיינען אויך פֿאַררעכנט געווען צווישן דעם קיניג׳ס הויכע באַאַמטע. דערצו נאָך האָט דוד געהאַלטן אין זיין הויף אַ זעער, גד (גאָד), און אַ נביא, נתן (נאָסאָן). חוץ אָט די אַלע באַאַמטע האָט דוד געהאַלטן באַ זיך אין הויף פֿיל קלוגע ראָטגעבער און גלאַט אַזוי גוטע פֿריינט.

אָבער צופֿיל האָט דוד ניט באַלאַסטיקט זיין פֿאָלק. ער האָט מערסטנס אויסגעהאַלטן זיין הויף מיט׳ן רייכן רויב, וואָס

ער האָט געבראַכט פון די מלחמות, און מיט די צינזן, וואָס די אונטערגעוואָרפענע פעלקער האָבן אים געמוזט צאָלן. ער האָט זיך אויך ניט געהאַלטן גרוים און איז געווען זייער נאָענט צום פאָלק. יעדער האָט געקאָנט קומען צו אים מיט טענות און קריוודעס. ווייל דוד, און יעדער אידישער קיניג נאָך אים, איז אויך געווען דער העכסטער ריכטער אין לאַנד. אין קליינע סכסוכים און שטרייטן פלעגן משפט'ן די „זקנים“. עס זיינען אויך געווען ריכטער (שופטים), צו משפט'ן אין ספעציעלע, פאַרפלאָנטערטע פאַלן. אָבער ווער עס איז ניט געווען צופרידן מיט'ן פסק־דין (אורטייל) פון די „זקנים“ און די „שופטים“, פלעגט גיין צום קיניג גופא, אים בעטן, ער זאָל זיך אָננעמען זיין קריוודע. אָבער דאָס פאָלק האָט ניט געדאַרפט גיין צו דוד'ן אין פאַלאַץ, נאָר דוד איז געגאַנגען צום פאָלק. באַם טויער פון שטאָט פלעגט ער זיצן און משפט'ן.

.8

דער אויפשטאַנד פון אבשלום און שבע בן־בכרי.

דוד האָט נאָך געלעבט איינפאַך, ווייל ער איז אויפגעוואקסן אַלס פאַסטוך באַ זיין פאָטער'ס שאָף אין בית־לחם און האָט אַזויפיל דורכגעלעבט און דורכגעמאַכט אין זיינע פריערדיקע יאָרן. זיינע קינדער אָבער זיינען שוין אויסגעוואקסן ווי פרינצן אין גרוים רייכקייט און לוקסוס. דערצו נאָך האָט דוד געהאַט קינדער פון עטלאַכע ווייבער, און דערפאַר פלעגן פאָרקומען צווישן זיי אָפטע סכסוכים, און דוד האָט אַ סך געליטן פון דעם. עס איז געקומען אַזוי ווייט, אַז דוד'ס אייגענער זון, אבשלום, האָט אים געוואָלט אַראָפוואַרפן פון טראָן און ווערן קיניג.

דוד האָט ניט געקאָנט שאַפן קיין אייניקייט און ליבע אפילו צווישן זיינע אייגענע קינדער; און נאָך ווינציקער האָט זיך אים איינגעגעבן צונויפצושמעלצן אינגאַנצן יהודה און ישראל אין איין פאָלק. ער האָט זיי נאָר פאַראייניקט אין איין קיניג־

רייך, אָבער אין האַרצן זיינען זיי געבליבן פיינטליך און אייפערזיכטיק איינע אַף די אַנדערע. אַ סך אידן אין יִשׂראל האָבן מיט דער צייט פאַרגעסן, אַז דוד האָט זיי באַפרייט פון די פלישתים, און עם האָט זיי שטאַרק פאַרדראָסן, פאַרוואָס דער שבט יהודה, וואָס האָט ביז ניט לאַנג גאָר קיין ראָלע ניט געשפילט צווישן די אידישע שבטים, האָט איצט באַקומען די אויבערהערשאַפט איבער׳ן גאַנצן פאָלק. באַזונדערס נאָך די אידן פון שבט בנימין האָבן ניט געקאָנט פאַרגעסן, אַז דוד האָט אַוועקגענומען פון זיי די מלוכה. אויך אין יהודה זיינען אייניקע ניט געווען צופרידן מיט דוד׳ס הערשאַפט. באַזונדערס זיינען געווען אומצופרידן די אידן פון חברון, פאַרוואָס דוד האָט זיי פאַרלאָזן און זיך באַזעצט אין ירושלים. אבשלום, וואָס איז געווען אַ שיינער און אַ קלוגער און באַליבט באַ אַלעמען, האָט געמאַכט איין האַנט מיט אַלע אומצופרידענע און האָט זיי אָרגאַניזירט אין אַן אויפשטאַנד קעגן דוד׳ן. אפילו אין דוד׳ס הויף גופא האָבן אייניקע געהאַלטן מיט אבשלומ׳ען און אים געהאָלפן.

ווען אַלץ איז געווען צוגעגרייט פאַר׳ן אויפשטאַנד, איז אבשלום אַוועק קיין חברון און זיך געלאָזט אויסרופן פאַר׳ן קיניג פון גאַנץ ישראל. דוד האָט זיך ניט געפילט זיכער צו בלייבן אין ירושלים און איז אַנטלאָפן מיט זיין לייבגוואַרדיע קיין מחנים, אין עבר־הירדן. ער האָט אָבער דערווייל געזאַמלט אַ חיל, און אין דער שלאַכט צווישן ביידע אַרמייען איז אבשלום׳ס אַרמיי צעשלאָגן געוואָרן, און אבשלום אַליין איז גע׳הרג׳עט געוואָרן. אַלע אידישע שבטים האָבן זיך ווידער אונטערגעגעבן דוד׳ן און אים אָנערקענט פאַר זייער קיניג. נאָר דער שבט בנימין איז געבליבן איינגעשפאַרט און האָט ווייטער געפירט דעם אויפשטאַנד. סוף כל סוף איז דער פירער פון בנימין דער׳הרג׳עט געוואָרן און דער אויפשטאַנד האָט זיך געענדיקט.

.9

דוד האַלט באַם שטאַרבן און שלמה פאַרנעמט דעם טראָן.

די לעצטע טעג פון דוד'ס לעבן איז דער קיניגלאַכער הויף געווען פול מיט געהיימע פלענער. דוד איז געווען אַלט און שוואַך. אַלע האָבן געזען, אַז זיין טויט איז נאָענט. די הויפלייט האָבן שוין געמאַכט פלענער, ווער עס זאָל פאַרנעמען דעם טראָן, און זיינען געווען צעטיילט אין צוויי פאַרטייען. איין צד האָט געהאַלטן מיט אדוניהו, ווייל ער איז געווען דוד'ס עלטסטער זון נאָך אבשלום'ען, און ער האָט זיך אויך אויפגעפירט ווי אַ קרוין־פרינץ. צו דער דאָזיקער פאַרטיי האָבן געהערט יואָב, דער אויבערקאָמאַנדיר, און אביתר, דער כהן. אַ צווייטער צד האָט געהאַלטן מיט דעם אינגערן זון שלמה, ווייל זיין מוטער בת־שבע האָט געטענה'ט, אַז דוד האָט איר אַמאָל פאַרשפּראָכן דעם טראָן פאַר איר זון. צו אָט דער צווייטער פאַרטיי האָבן געהערט בניהו, דער קאָמאַנדיר פון דער גוואַרדיע, נתן דער נביא און צדוק דער כהן.

בת־שבע און נתן זיינען פאַרלאָפן אדוניהו'ן דעם וועג און האָבן גע'פועל'ט באַ דוד'ן, אַז ער זאָל נאָך באַ זיין לעבן לאָזן זאַלבן שלמה'ן פאַר אַ קיניג נאָך אים. דוד האָט געגעבן אַ באַפעל צו נתנ'ען, צדוק'ן און בניהו'ן, זיי זאָלן אַרויפזעצן שלמה'ן אַפן קיניג'ס מוילאייזל, אַראָפפירן אים צום טייך גיחון און אים דאָרטן זאַלבן מיט פאַראַד.

דוד איז אין קורצן געשטאָרבן. אין זכרון פון פאָלק איז ער געבליבן דער גרעסטער מלך, וואָס אידן האָבן ווען געהאַט, און פאַרנעמט דעם חשוב'סטן פלאַץ נאָך משה'ן אין דער גאַנצער אידישער געשיכטע.

10.

שלמה אַלס קיניג.

שלמה האָט ניט באַדאַרפט בויען קיין אידישע מלוכה, ווי דוד. ער האָט נאָר באַדאַרפט זי מאַכן שענער און רייכער; און דאָס האָט ער געטאָן.

פאַרגליכן מיט דוד'ן, איז שלמה ניט געווען קיין גבור, קיין מאַן פון מלחמה. ער איז געווען מער גענייגט צו פרידלאַכע אונטערנעמונגען. אָבער ער האָט געמוזט שיקן דעם אידישן חיל מלחמה האַלטן קעגן די אַרומיקע פעלקער, און אָפט אָן דערפאָלג. אדום האָט געזוכט זיך צו באַפרייען פון דער אידישער אויבערהערשאַפט און צום טייל האָט זיך איר דאָס אויך איינגעגעבן. דמשק, וואָס האָט געצאָלט צינזן צו דוד'ן, איז געוואָרן אומאָפהענגיק און האָט באַלד אַריבערגעשטיגן אידן אין רייכקייט און מאַכט. אָבער פיל האָט שלמה דורך דעם ניט פאַרלאָרן. ווייל דער אדומישער פאָרט באַם רויטן ים האָט אויך ווייטער געהערט צו אידן, און דמשק איז קיינמאָל ניט געווען קיין טייל פון דער אידישער מלוכה.

דערפאַר אָבער האָט שלמה איינגעפירט אַ בעסערע אָרדענונג אין זיין מלוכה. ער האָט צעטיילט דאָס גאַנצע לאַנד אין צוועלף פראָווינצן. אין יעדער פראָווינץ איז געזעסן דעם קיניג'ס אַ פאַרוואַלטער, וואָס האָט איינגעמאָנט די אָפצאָלונגען פון דער באַפעלקערונג און האָט אויסגעהאַלטן דערמיט איין חודש אין יאָר דעם קיניגלאַכן הויף. שלמה האָט אויך באַפעסטיקט ירושלים און אויסגעבויט דערצו נאָך אַ סך אַנדערע פעסטונגען איבער'ן לאַנד. כדי צו מאַכן שטאַרקער זיין אַרמיי, האָט ער זי פאַרזאָרגט מיט פערד און רייטוועגן און זיי אַריינגעשטעלט אין די וויכטיקסטע שטעט. דאָס איז געווען אַ נייעס באַ אידן. ביז שלמה'ן האָבן זיי געוואוסט נאָר פון קעמלען און אייזלען, אָבער ניט פון קיין פערד.

שלמה האָט אויך געזוכט איינצופירן האַנדל אין זיין קיניגרייך. פון די עלטסטע צייטן אָן האָבן זיך דורכגעשניטן דורך

ארץ ישראל די גרויסע שליאַכן, וואָס האָבן פאַרבונדן מעסאָפּאָטאַמיע, סיריע און פעניקיע מיט עגיפטן און אַראַביע. אַף די דאָזיקע וועגן פלעגן זיך ציִען קאַראַוואַנען מיט קעמלען. שלמה האָט אַף זיי אַרויפגעלייגט אַן אָפּצאָל, אָבער ער האָט זיי אויך באַשיצט און האָט דערמוטיקט אידן צו האַנדלען מיט זיי. ער האָט אויך אַליין גענומען אַן אָנטייל אין גרעסערע האַנדלס-אונטערנעמונגען. ער איז געווען אַ גוטער פריינט מיט'ן פעניקישן קיניג חירם (כיראָם). בשותפות האָבן זיי געבויט שיפן און זיי געשיקט איבער'ן רויטן ים ווייט קיין אַראַביע און מזרח-אַפריקע, אין דעם גאָלד-לאַנד אופיר. ער האָט געבראַכט פון עגיפטן פערד און האָט דערפאַר אַרויסגעפירט אַהין תבואה. אידן האָבן דעמאָלט געהערשט איבער אדום, און דער האַפן באַ דעם ים-צונג פון אַקאַבאַ האָט געהערט צו זיי. אָבער זיי האָבן נאָך ניט געוואוסט ווי זיך צו באַנוצן מיט אַ האַפן. שלמה האָט דערפאַר אַריבערגעבראַכט פון פעניקיע בויער פון שיפן און מאַטראָסן, און מיט זייער הילף האָט ער געפירט דעם האַנדל איבער'ן ים מיט ווייטע לענדער. ער האָט געשיקט אַהין ווייץ, ווייַן, אויל און אַנדערע פראָדוקטן, וואָס זיינען געווען אין ארץ-ישראל; און צוריק האָבן די שיפן געבראַכט גאָלד, זילבער, טייערע האָלץ, העלפאַנטביין, טייערע שטיינער און נאָך אַנדערע זאַכן.

די אידישע פאַסטוכער און פויערים האָבן אַזוי אַרום אָנגעהויבן זיך אַביסל באַקענען מיט דער ווייטער וועלט. נייע מענטשן, סוחרים פון פרעמדע לענדער, האָבן זיך באַוויזן אין ארץ-ישראל, באַזונדערס פעניקער, וואָס האָבן אַרומגעטראָגן און פאַרקויפט סחורות, וועלכע אידן האָבן ביז דעמאָלט גאָר אפילו אין זייערע אויגן ניט געזען, ווי, למשל, פיינע לייוונט, שיינע קרוגן און בעכערס און פאַרשיידענע צירונג פון גאָלד און זילבער.

שלמה האָט, ווי אַלע מלכים, ליב געהאַט רייכקייט און נאָך מער רייכע פּאַלאַצן. דוד'ס הויף איז געווען צו אָרים און איינפאַך פאַר אים. ער איז אויך ניט געווען צופרידן, וואָס אַלע פעלקער האָבן פראַכטיקע טעמפּלען, נאָר אידן לעבן נאָך ווי

אָרימע נאָמאַדן און האַלטן נאָך דעם הייליקן אָרון אין אַ געצעלט. ער האָט דערפאַר אויסגעבויט אַ פּראַכטיקן פּאַלאַץ פאַר זיך און אויך אַ פּראַכטיק הויז, אַ בית־המקדש, פאַר גאָט. דאָס טייערע געהילץ פאַר דעם, צעדערן און ציפּרעסן, האָט שלמה ניט געהאַט אין ארץ ישראל. אידן האָבן נאָך אויך דעמאָלט ניט פאַרשטאַנען צו בויען אַזעלכע שיינע געביידעס און צו מאַכן שיינע זאַכן פון מעטאַל. דאָס האָט שלמה באַקומען צוגעשיקט פון זיין פריינט חירם. שלמה האָט אים דערפאַר געגעבן אַ סך תבואה, אויל און וויין. צוואַנציק יאָר האָט געדויערט אויפצובויען דעם פּאַלאַץ און דעם בית־המקדש, און אַז זיי זיינען פאַרטיק געוואָרן, האָבן אידן זיך גאָר ניט געקאָנט אָנקוקן אויף זייער שיינקייט און רייכקייט.

.11

ירושלים אין שלמה׳ס צייטן.

ירושלים איז אין דוד׳ס צייט נאָך געווען אַ שטעטל. זי איז געלעגן אַפן רוקן פון אַ באַרג; די הייזער זיינען געשטאַנען איינע איבער די אַנדערע און זיינען געווען געבויט פון ליים אָדער ניט אַרומגעהאַקטע שטיינער. די דעכער זיינען געווען פלאַכע, און פון ווייטן האָט זיך געדוכט, אַז דאָס זיינען טרעפּ אַרויפצושטייגן אין דער הויך. די גאַסן זיינען געווען שמאָלע און געדרייטע. אויבן אַפן שפּיץ האָט דער באַרג געטראָגן ווי אַ קרוין די פעסטונג מיט דוד׳ס פּאַלאַץ.

אונטער שלמה׳ן איז ירושלים געוואָרן גרעסער, לעבעדיקער און אינטערעסאַנטער. איין נייעס נאָכ׳ן אַנדערן האָט איבערראַשט די איינוואוינער. דאָ האָבן זיך באַוויזן הענדלער פון צור מיט אַלערליי בשמים און קונסט־זאַכן. דאָ האָט מען געטייט מיט די פינגער אַף חורם־אבי מיט די אַלע אַנדערע בוימייסטער און קינסטלער, וואָס זיינען געקומען פון צור בויען פאַר שלמה׳ן זיין שלאָס. מ׳האָט זיך דערציילט, אַז חורם־אבי איז דער גרעסטער קינסטלער אין מעטאַלן, וואָס צור פאַרמאָגט.

זיין פאָטער איז געווען אַ קופערשמיד פון צור, זיין מוטער — אַ אידישע פרוי פון שבט נפתלי. אידן האָבן דערפאַר זיך געפרייט, וואָס דער אויבערמייסטער פון שלמה׳ס אַלע געביידעם איז אַ האַלבער איד. איינמאָל האָט מען דערזען אין ירושלים, ווי שלמה׳ס לייבגוואַרדיע מאַרשירט אַרויס אָנגעטאָן אין גאָלדענע פאַנצערס, איז יונג און אַלט געשטאַנען אַף די פלאַכע דעכער און געקוקט, ווי דאָס גאָלד גלאַנצט אַף דער זון. און אַז מ׳האָט דאָס ערשטע מאָל דערזען רייטוועגן מיט פערד, האָט מען גאָרניט אויפגעהערט צו ריידן פונ׳ם דאָזיקן וואונדער.

אָבער די וואונדערלאכסטע און נייעסטע זאַך, וואָס איז צוגעקומען אין ירושלים, איז געווען שלמה׳ס נייע שטאָט, וואָס ער האָט אויסגעבויט פאַר זיך אַף דעם אַנדערן העכערן באַרג, צו צפון צו פון דוד׳ס שטאָט. דאָרטן איז געשטאַנען דער גרויסער, פראַכטיקער שלאָס פון קיניג, און גאָר נאָנט דערביי האָט זיך דערהויבן פאַר אַלעמענס אויגן די שיינע געביידע פון בית־המקדש.

לאָמיר זיך פאָרשטעלן, אַז אַ אידישער פויער פון אַ ווייטער געגנט אין ארץ ישראל איז געקומען אַף אַ יום־טוב קיין ירושלים צו דינען יהוה אין דעם נייעם, שיינעם הויז, וואָס שלמה האָט אויסגעבויט פאַר אים, און האָט צום ערשטן מאָל דערזען די גאַנצע נייע שטאָט שלמה׳ס, אַרומגערינגלט מיט אַ גרויסן מויער פון שיין באַהאַקטע שטיינער און צעדערבאַלקנס. צוויי טויערן ברעכן דורך דעם מויער: איינער, אין דרום, פירט צום שלאָס; דער אַנדערער, אין מזרח, פירט צום בית־המקדש.

דער געקומענער גייט פריער דורך דעם טויער פון דרום, און געפינט זיך אין אַ ברייטן, געראַמן הויף, וואָס ליגט אינגאַנצן איינגעטונקט אין גלאַנץ פון דער זון. גלייך ווי ער טרעט אַריין אין הויף, שטייט פאַר אים אַ פראַכטיקער בנין פון צעדערהאָלץ, הונדערט איילן לאַנג, פופציק איילן ברייט און דרייסיק איילן הויך. די גאַנצע געביידע האַלט זיך אַף דריי רייען פון צעדערזיילן, פופצן זיילן אין אַ ריי. עס זעט אויס פון ווייטן, ווי אַ וואַלד פון צעדערבוימער. מ׳האָט עס טאַקע דערפאַר גערופן דאָס הויז פון דעם לבנון־וואַלד. דאָס איז אַ גרויסער זאַל,

וואו די עלטסטע פון ישראל האָבן אָפּגעהאַלטן זייערע פאַרזאַמלונגען.

הינטער דער געביידע איז דער זאַל, וואו דער קיניג זיצט אַפן טראָן און משפט דאָס פאָלק. אָבער מ'קען ניט אַריינגיין גלייך פון הויף אין טראָן-זאַל. פון פאָרנט איז דאָ אַ וועראַנדע אַף זיילן. דאָ זיצן אידן און וואַרטן, מ'זאָל זיי אַריינלאָזן אין טראָן-זאַל. זיי האָבן קריוודעס קעגן די „זקנים“ און די „שופטים“, און זיי ווילן, אַז דער קיניג זאָל זיי אויסהערן און זיך אָננעמען פאַר זיי. וואָרים שלמה איז אַ גרויסער חכם, און מ'דערציילט זיך אַלערליי מעשות, ווי קלוג ער איז אין משפט'ן.

מ'דערציילט זיך, אַז שלמה'ס טראָן-זאַל אינעווייניק איז וואונדערלאך שיין. דער טראָן, וואָס ער זיצט אַף אים, איז פון העלפאַנטביין און באַצויגן מיט גאָלד. זעקס טרעפּ האָט דער טראָן, און אַף זיי שטייען לייבן, זעקס אַף יעדער זייט. אויך אויבן, באַ די אָנלענען פון ביידע זייטן, וואו דער קיניג זיצט, שטייען צוויי לייבן. אַף דעם דאָזיקן פראַכטיקן טראָן זיצט שלמה מיט דער גאָלדענער קרוין אַפן קאָפּ און מיט'ן צעפטער צווישן די קני און משפט זיין פאָלק.

הינטער די דאָזיקע פאָדערשטע געביידעס שטייט דער שלאָס גופא. ער איז אַרומגערינגלט מיט אַ באַזונדערן מויער. דאָרטן געפינט זיך דאָס הויז פאַר'ן קיניג, דאָס הויז פאַר'ן קיניג'ס פרויען און פאַרשיידענע אַנדערע געביידעס, פליגלען און הויפן. אָבער באַקוקן עס פון נאָענטן קען מען ניט, ווייל מ'לאָזט אַהין אַריין נאָר די קיניגלאַכע פאַמיליע און דעם קיניג'ס באַאַמטע און פריינט, די הויכע אַריסטאָקראַטן, וואָס שטייען נאָנט צום קיניג.

דער פויער גייט איצט צו דער אַנדערער זייט אין דעם פאָרהויף פון בית-המקדש. דערזעלביקער מויער פון אינעווייניק, וואָס רינגלט אַרום דעם שלאָס, רינגלט אויך אַרום דעם גאַנצן פלאַץ פון בית-המקדש. נאָר צווישן שלאָס און הייליקן פלאַץ איז נאָך דאָ אַ צווישן-וואַנט מיט אַ קיניגלאַכן טויער. דורך אים גייט דער קיניג פון זיין פלאַץ אין גאָט'ס הויז.

דורכ'ן טויער גייט דער געקומענער דורך דעם אויסערלאַכן טויער און נאָכדעם דורכ'ן אינערלאַכן טויער און געפֿינט זיך אין גרויסן פֿאָרהויף פֿון בית-המקדש (עזרה). ער מוז אויסטאָן די סאַנדאַלן און וואַשן די הענט, ווייל דאָ איז אַ הייליקער אָרט. אַ שוועלן-היטער זיצט באַם אַריינגאַנג און גיט אַכטונג, אַז יעטווידערער זאָל זיך אויפֿפֿירן נאָך די געזעצן פֿון דעם הייליקטום. ער וואַשט זיך די הענט אין בראָנזענעם ים. דאָס איז אַ מערקווירדיק שיין ווערק. צוועלף בראָנזענע אָקסן, צו דריי אַף אַ זייט, מיט די קעפּ אַרויס צום דרויסן, טראָגן אַף זייערע רוקנס אַ ריזיק גרויסן בראָנזענעם בעקן פֿינף איילן הויך, צען איילן אין דורכמעסער און דרייסיק איילן אַרום.

דער פֿאָרהויף פֿון בית-המקדש איז זייער גרויס. דאָ פֿאַרזאַמלט זיך דאָס פֿאָלק און פֿייערט די יום-טובים מיט פּראָצעסיעס און טענץ און אַנדערע הייליקע צערעמאָניעס. דאָ רופֿט דער קיניג צוזאַמען אַלע אידן, ווען ער דאַרף באַהאַנדלען זייער אַ וויכטיקע פֿראַגע. ווייטער אַרויף אין דעם פֿאָרהויף, ניט ווייט פֿון דעם הייליקן הויז, שטייט דער מזבח. ער איז געדעקט מיט בראָנז. אַף אים פֿאַרברענט מען די קרבנות צו גאָט. נעבן מזבח ליגן אַלערליי כלים פֿאַר די קרבנות: מעסערס, שפּריינגבעקנס, שויפֿלען און טעפּ. רעכטס און לינקס פֿון מזבח שטייען צו פֿינף בראָנזענע קעסלוואָגנס אַף פֿיר רעדער צו וואַשן דאָס פֿלייש פֿון די קרבנות. יעדער וואָגן איז באַפּוצט מיט אַלערליי צירונג, מיט כרובים, לייבן, אָקסן, פּאַלמען און קוויטן.

אָבער ער קוקט ניט לאַנג אַפֿן מזבח און זיינע כלים. ווייל פֿאַר זיינע אויגן דערהויבט זיך העכער, ווי דער גאַנצער פּלאַץ, דאָס הייליקע הויז געבויט פֿון גאַנץ גרויסע שטיינער. פֿון פֿאָרנט זעט ער אַ פּאָליש (אולם). באַם אַריינגאַנג אין פּאָליש שטייען פֿון ביידע זייטן צוויי משונה'דיק הויכע זיילן פֿון בראָנז. דורך דער פֿאָרשטוב גייט מען אַריין אין דעם מיטלסטן געבוי פֿון הייליקן הויז, דעם „היכל“. די ווענט זיינען געדעקט מיט צעדערברעטער. דער דיל איז געדעקט מיט ציפּרעסנהאָלץ. די ווענט און די טירן זיינען באַפּוצט מיט כרובים, פּאַלמען און

אָפענע קוויטן; און אַלץ אַרום, די ווענט און דער דיל און אַלע אָרנאַמענטן, זיינען באַצויגן מיט גאָלדבלעך, און עס דוכט זיך, אַז עס איז אויסגעהאַמערט פון איין שטיק גאָלד.

אין „היכל“ איז טונקל. נאָר אויבן, צוואַנציק איילן אין דער הויך, זיינען פאַראַן קליינע פענסטערלאך מיט גראַטעס. עס ברענען דאָ שטענדיק צען גאָלדענע מנורות מיט גאָלדענע רערן און קוויטן. אין „היכל“ שטייט דער הייליקער טיש געמאַכט פון צעדערהאָלץ און באַצויגן מיט גאָלד. אַף אים ליגט דאָס הייליקע ברויט.

דאָס „העכסט הייליקע“, דער קודש־הקדשים, איז דער „דביר“, די אינעווייניקסטע אָפטיילונג פון בית־המקדש. אַ טיר פון איילבערטהאָלץ פירט אַריין פון „היכל“ אין „דביר“. איבער דער טיר היינגט אַ פאָרהאַנג, קיינער זאָל ניט אַריינקוקן.

דער „דביר“ איז אַ שטאָקפינסטערער צימער, צוואַנציק איילן די ליינג, די ברייט און די הויך, און אינגאַנצן באַדעקט מיט גאָלד. אין דביר שטייט דער הייליקער אָרון. פאַר׳ן אָרון, מיט׳ן פנים צום אַריינגאַנג, שטייען צוויי כרובים געשניצט פון אוילבערטהאָלץ און באַצויגן מיט גאָלד. זיי זיינען צען איילן הויך און זייערע פליגלען זיינען צו פינף איילן לאַנג. מיט צוויי פליגלען באַרירן זיי זיך איינער דעם אַנדערן, און מיט די אַנדערע צוויי רירן זיי אָן די ווענט. די דאָזיקע צוויי פאַנטאַסטישע פיגורן פאַרנעמען דערפאַר די גאַנצע ברייט פון „דביר“, און זיי באַוואַכן מיט זייערע פליגלען דעם קודש־הקדשים.

באַ די זייטן פון בית־המקדש זיינען נאָך צוגעבויט אַלערליי קלענערע געביידעס. דאָרטן האַלט מען די כלים פון בית־המקדש, דעם אוצר, די מתנות, וואָס מ׳ברייגגט פאַר׳ן בית־המקדש.

די פרעמדע הענדלער, וואָס פאָרן דורך ירושלים, דערציילן, אַז אין עגיפטן, אין באַבילאָניע (בבל) און אין פעניקיע זיינען פאַראַן אַ סך גרעסערע און שענערע טעמפלען. אָבער אין אידישן לאַנד איז ניטאָ נאָך אַזאַ שיין הויז פאַר יהוה. דערפאַר קומען טאַקע אַלע אידן פון גאַנץ ארץ ישראל קיין ירושלים אַף יום־טוב.

.12

די לעגענדעס וועגן שלמה׳ן און די אומצופרידנקייט מיט אים באַ זיין לעבן.

אַזאַ גלאַנץ און לוקסוס, ווי באַ שלמה׳ן אין הויף, האָבן אידן נאָך קיינמאָל ניט געזען. זיי זיינען געווען ווי פאַר׳כשופ׳ט קוקנדיק אַף דעם, און זיי האָבן זיך ניט געקאָנט אָנדערציילן וועגן דעם רייכן און קלוגן קיניג. אָבער נאָך מער האָט מען זיך דערציילט אַלערליי לעגענדעס וועגן שלמה׳ן אין שפּעטערע צייטן. מ׳האָט דערציילט, אַז אין זיין צייט איז אין ירושלים געווען זילבער אַזוי פיל ווי פּשוט׳ע שטיינער; און אַזוי קלוג איז שלמה געווען, אַז די גאַנצע וועלט פלעגט קומען אים בריינגען די טייערסטע מתנות, נאָר כדי צו הערן זיין קלוגשאַפט. און וואָס ווייטער די צייט איז געגאַנגען, אַלץ וואונדערלאכערע מעשות האָט מען זיך אָנדערציילט פון זיין חכמה: ער האָט פאַרשטאַנען די שפּראַך פון אַלע חיות, פויגלען, ווערים און אַלע בוימער און גראָזן. אפילו איבער די גייסטער, די טייוואָלים, האָט ער געהערשט.

אָבער בשעת שלמה האָט נאָך געלעבט, זיינען אַ סך געווען זייער אומצופרידן מיט זיין פירונג. ווייל ער האָט אַפּן פאָלק אַרויפגעלייגט אַ צו שווערן יאָך פון אָפּצאָלונגען. דאָס בעסטע פון זיין פעלד און גאָרטן האָט דער פויער געמוזט אַוועקגעבן דעם קיניג, אויפצוהאַלטן זיין רייכן הויף. ער האָט אויך געצוואונגען די אידן צו אַרבעטן פאַר אים. אַ געוויסע צייט אין יאָר האָבן זיי געמוזט גיין האַקן צעדערבוימער און שטיינער פאַר זיינע פראַכטיקע געביידעס. די אידן, וועלכע זיינען אַמאָל געווען פרייע נאָמאַדן אין מדבר, שפּעטער פרייע פויערים און האָבן ניט געוואוסט פון קיין מלך און פון קיין האַר, האָבן איצט דערפילט, אַז זיי זיינען קנעכט באַ דעם קיניג און באַ זיינע באַאַמטע. אונטער שאול׳ן האָבן זיי אין צייטן פון שלום גאָר ניט געמערקט, אַז זיי האָבן אַ מלוכה. אויך אונטער דוד׳ן האָבן זיי נאָך ווייניק געשפּירט, אַז ס׳איז פאַראַנען אין

לאַנד אַ פֿאַרוואַלטונג און אַ רעגירונג. אונטער שלמה׳ן אָבער, האָבן זיי טאָג־אַיין, טאָג־אויס געפילט אַף זיך דעם שווערן יאָך פון דער מלוכה. די אומצופרידנקייט האָט זיך באַזונדערס געפילט אין צפון פון לאַנד, אין דעם געביט פון ישראל, וואָס אַ קיניג פון שבט יהודה דריקט זיי אַזוי. דאָרטן איז אויסגעבראָכן אַן אויפשטאַנד קעגן שלמה׳ן. דער אָנפירער פונ׳ם אויפשטאַנד איז געווען ירבעם בן נבט (יאָראָוואָם בען נוואָט) פון אפרים. ירבעם איז געווען זייער אַ פייאיקער, און שלמה האָט אים אָנגעשטעלט פֿאַר׳ן אויבער־אויפזעער איבער די געצוואונגענע אַרבעטער פון באַרג אפרים. ירבעם האָט אָבער אָנגעהעצט זיינע ברידער פון אפרים ווידערצושפּעניקן קעגן קיניג. שלמה האָט דערשטיקט דעם אויפשטאַנד, און ירבעם איז אַנטלאָפן קיין מצרים.

דוד האָט איבערגעלאָזן אַ שטאַרקע, זיכערע מלוכה. שלמה האָט איבערגעלאָזן אַ וואַקלדיקע מלוכה, פול מיט גלאַנץ אין דער הויך, פול מיט אומצופרידנקייט פון אונטן. איר איינציקייט האָט זיך געהאַלטן אַף אַ שוואַכן שנירל. נאָך שלמה׳ס טויט האָט זיך דאָס שנירל צעריסן און דאָס אידישע פֿאָלק האָט זיך צעשפּאָלטן אַף צוויי באַזונדערע מלוכות, ישראל און יהודה.

.13

דער נייער שטייגער פון אידישן לעבן אין דער צייט פון דער פֿאַראייניקטער מלוכה.

פון זינט די אידישע מלוכה איז געגרינדעט געוואָרן ביז שלמה׳ס טויט זיינען אַריבער אומגעפער הונדערט יאָר. אין די דאָזיקע יאָרן האָט זיך פיל געענדערט דער שטייגער פון אידישן לעבן. אין דער פריערדיקער צייט זיינען אידן פון וואַנדערנדיקע נאָמאַדן געוואָרן באַזעסענע פויערים. איצט אָבער, אונטער דעם קיניגטום, האָבן זיי זיך אַלץ מער און מער צוגעוואוינט צו שטעט און צום שטאָטישן לעבן. אַזוי איז ביסלאַכוויז אויפגעקומען באַ אידן אַ נייער קלאַס פון שטאָטישע מענטשן, וואָס האָבן געלעבט פון האַנדל און מלאכה.

מיט'ן קיניגטום איז באַ אידן אויך אויפגעקומען אַ נייער קלאַס פון פּריצים, אַריסטאָקראַטן. אין דעם קיניגלאַכן הויף זיינען געווען פיל הויכע באַאַמטע און אויך סתם אַריסטאָקראַטן, פריינט, ראַטגעבער און קרובים פון מלך. די דאָזיקע אַריסטאָקראַטן פלעגן קריגן מתנות פון קיניג גרויסע שטיקער לאַנד, און מיט דער צייט איז אויפגעקומען אַ קלאַס פון רייכע פּריצים, וואָס האָבן געהאַט די גרעסטע דעה און וואָס די פּויערים זיינען געווען זייערע קנעכט. אין שלמה'ס צייט זיינען צוגעקומען רייך־געוואָרענע סוחרים, וואָס האָבן געדריקט דעם פאָלק.

דער פּריצים־קלאַס, וואָס איז אויפגעקומען מיט'ן קיניגטום, האָט געבראַכט אידן גרויס שאָדן. דאָס קיניגטום האָט אָבער געהאַט אַ מעלה, וואָס אידן זיינען מער ניט געווען אַ פאַראייניקונג פון פאַרשיידענע שבטים, נאָר אַ פאָלק מיט אַ מלוכה. זיי האָבן איצט געהאַט אַ קיניג, וועמען אַלע האָבן אָנערקענט אַלס דעם העכסטן פירער אין מלחמה צייט און דעם העכסטן ריכטער אין צייט פון פרידן. די מאַכט פון די „זקנים“ איז שוואַכער געוואָרן און די איינצלנע שבטים זיינען שוין ניט געווען אַזוי אָפּגעזונדערט איינע פון די אַנדערע. דער העכסטער באַאַמטער אין יעדער געגנט איז פון שלמה'ס צייט אָן געווען ניט מער דער עלטסטער פון דער משפּחה אָדער שבט, נאָר דער קיניגלאַכער פאַרוואַלטער פון פּראָווינץ. די זקנים האָבן, אַזוי ווי פריער, אַכטונג געגעבן אַף דער אָרדענונג אין יעדער געמיינדע און אַרויסגעגעבן אורטיילן. אָבער איצט איז איבער די זקנים געווען אַ העכערער באַאַמטער: דעם קיניג'ס פאַרוואַלטער פון דער פּראָווינץ.

ניט נאָר די אידישע שבטים צווישן זיך זיינען געוואָרן צונויפגעקניפּט, אויך די כנענים זיינען פון שלמה'ס צייט אָן געוואָרן מיט אידן איין פאָלק. יענע כנענים, וואָס האָבן זיך ניט צונויפגעשמאָלצן מיט אידן, האָט שלמה צוגענומען פאַר קנעכט. נאָך שלמה'ן זיינען אַלע פרייע אַיינוואוינער פון לאַנד געווען אידן אָדער, ווי זיי האָבן זיך דעמאָלט גערופן, קינדער פון ישראל.

אידן צעשפאָלטן אין צוויי מלוכות.

(אַרום 938 פאַר דער קריסטלאַכער צייט־רעכענונג)

1. די צעשפאַלטונג פון דער מלוכה.
2. דער פאַרשיידענער כאַראַקטער פון ביידע מלוכות.
3. די צייט פון בירגער־קריג.
4. עמרי און אַחאָב.
5. די מלכים פירן מלחמות און דאָס פאָלק ליידט.
6. צוריק צום מדבר.
7. אליהו און די „בני־הנביאים“.
8. אַשור.
9. נאָך אַחאָב׳ס טויט.
10. יהוא׳ס אויפשטאַנד.
11. עתליה.
12. יהוא און זיין הויז.

1.

די צעשפּאַלטונג פון דער מלוכה.

באַלד נאָך שלמה׳ס טויט האָט זיך אַרויסגעוויזן, ווי אומצופרידן מ׳איז געווען מיט זיין פירונג. אין יהודה איז קיינער ניט געווען קעגן דעם, אַז שלמה׳ס זון רחבעם (רכאַוו-אָם) זאָל ירש׳ענען דעם טראָן. אין ישראל אָבער האָט זיך שטאַרק געקאָכט און געטומלט. פון אַלע זייטן זיינען געגאַנגען אידישע פויערים צו דער גרויסער פאָלקס-פאַרזאַמלונג אין שכם (שכעם), און אַלע זיינען געווען אויפגערעגט און פול מיט דערוואַרטונג, ווייל זיי האָבן געהערט, אַז ירבעם בן-נבט איז שוין געקומען צוריק פון מצרים און ער וועט זיין דער הויפּט-פירער אַףֿ דער פאַרזאַמלונג.

רחבעם האָט געוואָלט פאַרהיטן, עס זאָל ניט אויסברעכן קיין אויפשטאַנד, און ער איז געקומען מיט זיינע באַגלייטער און ראָטגעבער קיין שכם צו פאַרהאַנדלען מיט די פירער פון ישראל. איז געקומען צו אים ירבעם מיט אַ דעלעגאַציע און האָט געפאָדערט, ער זאָל לייכטער מאַכן דעם שווערן יאָך פון די אָפּצאָלונגען און געצוואונגענע אַרבעטן, וואָס זיין פאָטער האָט איינגעפירט. רחבעם האָט געגעבן אַ שטריינגן ענטפער, אַז ער וועט אַףֿ זיי אַרויפלייגן נאָך אַ שווערערן יאָך, ווי זיין פאָטער. אין תנ״ך ווערט עס איבערגעגעבן אַזוי: מ׳האָט געפאָדערט באַ רחבעם׳ען: — דיין פאָטער האָט געמאַכט שווער אונזער יאָך, דו מאַך אים גרינגער. האָט זיך רחבעם מיישב געווען אַפריער מיט זיינע עלטערע ראָטגעבער, וואָס זיינען געווען נאָענט צו זיין פאָטער, און זיי האָבן אים געזאָגט: דו גיב דערווייל נאָך די פאָדערונגען פונ׳ם פאָלק, מאַך אַףֿ אַ וויילע לייכטער זיין יאָך און שפּעטער, ווען אַלץ וועט זיך באַרואיקן, וועסטו קאָנען טאָן מיט זיי, וואָס דו וועסט ווילן. איז רחבעם אַוועק צו זיינע

יונגע חברים און זיי האָבן אים האָפערדיק געענטפערט: גיב ניט נאָך, רייד מיט די ווידערשפעניקע האַרבע ווערטער, וועלן זיי זיך דערשרעקן. רחבעם האָט ניט געפאָלגט די אַלטע ראַטגעבער, וועלכע זיינען געווען ערפאַרן און כיטרע, ער האָט זיך צוגעהערט צו דער עצה פון די יונגע־לייטלאַך און ער האָט געענטפערט די דעלעגאַטן אַזוי: מיין פאָטער האָט געמאַכט שווער אייער יאָך, איך וועל אים נאָך שווערער מאַכן; מיין פאָטער האָט אייך געשלאָגן מיט ריטער, איך וועל אייך שלאָגן מיט שטעכעדיקע דערנער.

ווען די אידן פון ישראל האָבן געהערט אַזאַ האַרטן ענטפער, האָבן זיי אויסגערופן:

מיר האָבן ניט קיין חלק אין דוד'ן
און קיין ירושה אין ישי'ס זון!

רחבעם האָט געשיקט צו דער פאַרזאַמלונג דעם אויבער־אויפזעער איבער דער געצוואונגענער אַרבעט, אַ מענש, וועלכער איז געווען אין ארץ ישראל מער פאַרהאַסט, ווי אַלע אַנדערע קיניגלאַכע באַאַמטע. ווייל נאָך מערער ווי די שטייערן און אָפּצאָלונגען האָט צערייצט די אידישע פויערים דאָס, וואָס זיי מוזן איבערלאָזן די אַרבעט אַף די פעלדער און גערטנער און גיין אַרבעטן פאַר'ן קיניג. דעם דאָזיקן פאַרהאַסטן באַאַמטן האָט מען אפילו ניט געלאָזט ריידן, מ'האָט אים פאַרוואָרפן מיט שטיינער ביז טויט. רחבעם אַליין איז אַף אַ רייטוואָגן אַנטלאָפן קיין ירושלים.

די שבטים פון ישראל האָבן זיך באַלד דערקלערט פאַר אַ זעלבסטשטענדיקע מלוכה און האָבן געזאַלבט ירבעם'ען פאַר אַ קיניג. אַזוי זיינען אידן צעשפּאָלטן געוואָרן אַף צוויי באַזונדערע מלוכות: ישראל אין צפון און יהודה אין דרום. די גרעסערע מלוכה, ישראל, האָט אַריינגענומען אין זיך דעם גרעסטן טייל פונ'ם אידישן פאָלק. די קליינע מלוכה פון יהודה — נאָר דעם שבט יהודה און אַ טייל פון בנימין. איבער צוויי הונדערט יאָר האָבן אידן אַזוי געלעבט אין צוויי מלוכות (פון אַרום 933 ביז 722 פאַר דער קריסטלאַכער צייט).

.2

דער פאַרשיידענער כאַראַקטער פון ביידע מלוכות.

ישראל און יהודה האָבן זיך צעשפּאָלטן ניט נאָר איבער די שווערע אָפּצאָלונגען. עס איז געווען אַ וויכטיקערע אורזאַך, פאַרוואָס די אידן פון צפון האָבן ניט געוואָלט גיין צוזאַמען מיט די אידן פון דרום.

יהודה איז געווען אַ שטאָט-מלוכה. זי האָט פאַרמאָגט איין גרעסערע שטאָט, איין צענטער: ירושלים. דאָרטן האָבן געוואוינט די קיניגלאַכע באַאַמטע, די אַריסטאָקראַטישע פּריצים און די הענדלער, וואָס זיינען רייך געוואָרן. מחוץ פון ירושלים זיינען די אידן פון יהודה געווען מערסטנס האַלבע נאָמאַדן, פאַסטוכער פון שאָף. אין ישראל אָבער זיינען די מערסטע אידן געווען ניט פאַסטוכער אין סטעפּ, נאָר פּויערים אין דערפער. און שטעט האָבן זיי געהאַט ניט איינע, נאָר אַ סך. אָט די פּויערים פון ישראל האָבן ניט געוואָלט האָבן צו טאָן ניט מיט די אַריסטאָקראַטן פון ירושלים און ניט מיט די פאַסטוכער פון יהודה.

ירבעם איז געווען דער באַליבטער פירער פון די דאָזיקע פּויערים אין ישראל, און אַז זיי האָבן אים אויסגעקליבן פאַר אַ קיניג, האָט ער זיי געטאָן צוליב מיט וואָס נאָר ער האָט געקאָנט. ער האָט געוואָלט האָבן אַ טעמפּל פאַר גאָט, וואָס זאָל קאָנקורירן מיט דעם בית-המקדש פון ירושלים און דערמיט צערייסן דעם רעליגיעזן צובונד פון אידן צו יהודה און איר הויפּטשטאָט. האָט ער אויסגעבויט צוויי קיניגלאַכע טעמפּלען באַ ביידע גרעניצן פון זיין מלוכה: איינעם אין דער שטאָט דן, אין צפון, און דעם אַנדערן אין בית-אל, אין דרום. כדי די דאָזיקע טעמפּלען זאָלן זיין לויט דעם גייסט פון די אידישע פּויערים אין ישראל, האָט ער געלאָזט אַריינשטעלן אין זיי צוויי גאָלדענע קעלבער, עס הייסט: יונגע אָקסן פון בראָנז באַצויגן מיט גאָלדבלעך.

די אידישע פֿויערים האָבן פֿון לאַנג זיך שוין געהאַט אָפגעלערנט פֿון די כנענים זיך צו בוקן צו בילדער פֿון אָקסן. דער אָקס איז געווען באַ די כנענים, באַ די אַראַמייער און אויך באַ אַנדערע פֿעלקער דאָס בילד פֿון דעם גאָט בעל. דער בעל איז געווען באַ זיי דער גאָט, וואָס מאַכט פֿרוכטבאַר די ערד, דער גאָט פֿון וועטער, פֿון דונער, בליץ און רעגן. און דער אָקס, וואָס ברומט, איז געווען פֿאַר זיי אַ בילד פֿון דעם דאָזיקן וועטערגאָט, וואָס מאַכט, אַז אַלץ זאָל וואַקסן. די אידישע פֿויערים פֿון ישראל האָבן זיך שטאַרקער דורכגעמישט מיט די כנענים, און אַז זיי האָבן אָנגעהויבן רופֿן זייער גאָט „יהוה“ מיט׳ן נאָמען „בעל“ און אים דינען אַפֿן זעלביקן שטייגער, ווי די כנעני׳שע פֿויערים דינען דעם בעל — האָבן זיי אויך געמאַכט בילדער פֿון אָקסן.

אין יהודה איז דאָס געווען אַנדערש. דאָרטן האָט מען זיך ניט פֿיל דורכגעמישט מיט די כנענים און קיין סך זיך ניט אָפגעלערנט פֿון זיי. אַ גאַנץ גרויסער טייל פֿון דער באַפֿעלקערונג איז נאָך באַשטאַנען פֿון פֿאַסטוכער פֿון שאָף. די דאָזיקע האַלבע נאָמאַדן האָבן געפֿירט דעמזעלביקן שטייגער פֿון לעבן ווי אַמאָל אין דער צייט, ווען אידן האָבן נאָך אַרומגעוואַנדערט אין מדבר, און זייער גאָט יהוה האָבן זיי נאָך געדינט, ווי אַמאָל אין מדבר, אָן בילדער און אָן כנעני׳שע געצן.

ירבעם איז געווען דער פֿירער און קיניג פֿון די אידישע פֿויערים אין ישראל, וואָס זיינען געוואָרן האַלבע כנענים און יהוה איז געווען פֿאַר זיי אַ בעל. ער האָט דערפֿאַר אויסגעבויט טעמפלען פֿאַר די דאָזיקע פֿויערים, וואו זיי זאָלן קאָנען דינען יהוה אַזוי ווי אַ בעל, מיט בילדער פֿון אָקסן. אַ סך אידן, וואָס האָבן זיך נאָך געהאַלטן אָן די אַלטע מנהגים פֿון מדבר, האָבן דאָס געהאַלטן פֿאַר אַ זינד; און שפעטער, אַז אידן האָבן צעבראָכן אַלע זייערע געצן, און דער גלויבן אין איין גאָט האָט זיך באַפֿעסטיקט, האָבן זיי געהאַלטן ירבעם׳ען פֿאַר דעם זינדיקסטן פֿון אַלע אידישע מלכים. מ׳האָט געזאָגט: ירבעם בן נבט איז געווען ערגער פֿאַר אַלעמען, ווייל ניט גענוג, וואָס ער האָט אַליין געזינדיקט, האָט ער נאָך געמאַכט אַנדערע צו זינ־

דיקן. ער האָט אויסגעבויט הייליגטימער מיט גאָלדענע קעלבער און האָט צעשפּאָלטן דאָס פאָלק.

די ביידע מלוכות זיינען געגאַנגען אַף פאַרשיידענע וועגן. יהודה איז געווען אַ רואיקע מלוכה׳לע מיט טיפערע טראַדיציעס און אַ פעסטערע אָרדענונג. אַפן טראָן אין ירושלים זיינען אַלעמאָל געזעסן מלכים פון איין קיניגלאַכער פאַמיליע, פון דוד׳ס הויז. אָבער אין דעם גרעסערן, פרוכטבאַרן און רייכן קיניגרייך ישראל, וואו דאָס אַלטע איז געבראָכן געוואָרן און מ׳האָט געדאַרפט אַלץ בויען פון דאָס ניי, האָט זיך זייער שווער איינגעשטעלט אָרדענונג. די פויערים זיינען קיינמאָל ניט געווען צופרידן מיט זייער מלוכה און איר פירונג. קיין קיניגלאַכע פאַמיליע האָט זיך דאָרטן ניט געהאַלטן לאַנג אַפן טראָן. שטענדיק האָט זיך געקאָכט און געטומלט, און זייער אָפט זיינען דאָרטן פאָרגעקומען מהומות און רעוואָלוציעס.

.3

די צייט פון בירגער־קריג.

אַ געוויסע צייט האָבן די מלכים פון דוד׳ס הויז זיך ניט אָפּגעזאָגט פון זייער רעכט צו קיניגן איבער אַלע אידן. זיי האָבן געוואָלט מיט מיליטערישער געוואַלד צווינגען די אידן פון צפון זיך אונטערצוואַרפן אונטער זייער הערשאַפט. אַזוי האָט זיך געצויגן אַרום פופציק יאָר אַ מלחמה, אַ בירגער־קריג, צווישן די אידן פון דרום און די אידן פון צפון. דורך דעם דאָזיקן ברודער־קריג איז די אידישע מאַכט אינגאַנצן געזונקען. אידן זיינען געוואָרן אַלץ שוואַכער, און זייערע שכנים אַרום אַלץ שטאַרקער.

באַלד נאָך דער צעשפּאַלטונג איז אַן עגיפּטישער חיל אָנגעפאַלן אַף ארץ ישראל און האָט אויסגערויבט ירושלים און אַנדערע שטעט אין יהודה און אין ישראל. מואָב האָט זיך באַפרייט פון דער אידישער אויבערהערשאַפט. אפילו די פלישתים האָבן איצט געוואַגט זיך צו שטעלן אַנטקעגן אידן און האַלטן

מלחמה מיט זיי. נאָר דעם גרעסטן נוצן פון דער אידישער שוואַכקייט האָבן געהאַט די אַראַמייער פון דמשק. ביידע פיינטלאַכע מלכים פון יהודה און ישראל האָבן געשיקט מתנות צום מלך פון דמשק און געזוכט זיין שטיצע. דמשק האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט, וואָס אידן פירן קריג צווישן זיך און יעדער צד זוכט איר הילף. זי האָט פאַרכאַפט שטיקער אידישן לאַנד אין צפון פון ארץ־ישראל און געקראָגן פאַר אירע האַנדלס־קאַראַוואַנען אַ פרייען צוגאַנג צום ים. עס האָט געהאַלטן דערביי, אַז אידן זאָלן אינגאַנצן ווערן אונטערטעניק אונטער די אַראַמייער.

אין דער דאָזיקער צייט זיינען פאָרגעקומען אין ישראל פיל מהומות און איבערקערענישן. קאָמאַנדירן פון דעם חיל האָבן אָפט דער׳הרג׳עט דעם קיניג און פאַרכאַפט דעם טראָן. ענדלאַך איז געוואָרן קיניג דער קאָמאַנדיר פון אידישן חיל עמרי (אָמרי), און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַביסל אַ בעסערע צייט.

4.

עמרי און זיין זון אַחאָב.

עמרי איז געווען אַ קלוגער, שטאַרקער הערשער, און ער האָט אָנגעהויבן מאַכן אָרדענונג אין דער מלוכה פון ישראל. די ערשטע זאַך האָט ער אויסגעבויט די שטאָט שומרון אַלס אַ נייע הויפטשטאָט פאַר זיין מלוכה. זי איז געלעגן אַף אַ הויכן, שפיציקן באַרג, אַרויסגעהויבן מער ווי הונדערט מעטער איבער אַ ווייטן, טיפן טאָל. אַ פיינט האָט זייער שווער געקאָנט צוקומען צו איר. עמרי האָט דערפאַר אויסגעקליבן דעם דאָזיקן אָרט אויסצובויען דאָרטן זיין הויפטשטאָט.

אונטער עמרי׳ס הערשאַפט האָבען יהודה און ישראל אויפגעהערט פירן מלחמה צווישן זיך, און אידן זיינען פיל שטאַרקער געוואָרן. עמרי האָט ווידער געמאַכט אונטערטעניק די אַרומיקע פעלקער, וואָס האָבן אין די יאָרן פון בירגער־קריג זיך באַפרייט פון דער אידישער איבערהערשאַפט. נאָר פון דמשק

האָט ער זיך ניט געקאָנט אָפּוערן. אין אַ מלחמה קעגן די אַראַמייער איז ער צעשלאָגן געוואָרן. ער האָט זיי געמוזט אָפּטרעטן נאָך שטעט אין צפון, און דערצו האָט ער געמוזט געבן די אַראַמייאישע הענדלער דאָס רעכט צו האָבן אייגענע באַזאַרן און אַן אייגענעם קוואַרטאַל אין דער נייער הויפּטשטאָט שומרון. אָבער עמרי האָט ניט געוואָלט ווערן צופיל אונטערטעניק אונטער די אַראַמייער. ער האָט דערפאַר אָנגעקניפּט אַ פריינטלאכן בונד מיט די פעניקער פון צור, כדי ער זאָל מיט זייער הילף האָבן כוח זיך צו שטעלן אַנטקעגן דמשק.

עמרי׳ס זון אַחאָב איז געגאַנגען ווייטער אַף דעם וועג, וואָס זיין פאָטער האָט אויסגעטראָטן. ער האָט חתונה געהאַט מיט איזבל (איזעוועל), די טאָכטער פון דעם קיניג פון צור. אַ סך פעניקער האָבן זיך באַזעצט אין שומרון, פיל מער, ווי אַמאָל אין ירושלים אין שלמה׳ס צייט. די הויפּטשטאָט פון ישראל איז געוואָרן פול מיט רייכע פעניקישע הענדלער. די פעניקער זיינען געווען אָנגעזען אין קעניגלאכן הויף, און עס איז געוואָרן אַ מאָדע באַ די רייכערע אידן זיי נאָכצוטאָן און צו לעבן אַף זייער שטייגער.

די פעניקער פון צור האָבן געהאַט זייער אייגענעם „בעל“. זיי האָבן געגלויבט, אַז אָט דער גאָט העלפט און באַשיצט זייער שטאָט צור. פאַר דעם דאָזיקן בעל האָט איזבל אויסגעבויט אַ טעמפּל אין שומרון און האָט אַראָפּגעבראַכט אין איר הויף נביאים און פריסטער (כהנים) פון צור. ניט נאָר די פעניקער פון שומרון, נאָר אויך מאַנכע אידן, וואָס האָבן געזוכט זיי נאָכצוטאָן, זיינען געגאַנגען אין דעם טעמפּל פון בעל און זיך געבוקט צו דעם בילד פון פרעמדן גאָט.

מיט די פעניקער האָט אַחאָב געשלאָסן אַ בונד, און אויך מיט יהודה האָט ער זייער גוט געלעבט. יהודה איז איצט געוואָרן נאָענט צו ישראל. יהושפט, דער מלך פון יהודה, האָט אָנערקענט דעם מלך פון ישראל פאַר זיין אויבערהאַר און איז מיט אים מיטגעגאַנגען אין אַלע זיינע מלחמות. די צוויי קיניגלאכע הייזער אין שומרון און אין ירושלים זיינען איצט געווען

זייער איינג פאַרבונדן, וואָרים יהורם, דער זון פון יהושפט, האָט גענומען עתליה׳ן, די טאָכטער פון אַחאָב׳ן, פאַר אַ פרוי.

אַזוי ווי אַחאָב איז געווען איינג פאַרבונדן מיט יהודה און מיט צור, האָט ער געהאַט כוח זיך צו שטעלן אַנטקעגן די אַראַמייער. אין צוויי מלחמות קעגן דמשק איז ער אַרויסגעקומען דער זיגער. ער האָט געקראָגן צוריק די שטעט אין צפון, וואָס דמשק האָט אַוועקגענומען פון זיין פאָטער, און ער האָט אויך באַקומען דאָס רעכט, אַז די אידישע הענדלער זאָלן האָבן זייערע אייגענע באַזאַרן אין דמשק.

.5

מלכים פירן מלחמות און דאָס פאָלק ליידט.

די מלכים האָבן געפירט מלחמות און האָבן זיך אויסגעצייכנט אַלס העלדן. אָבער דאָס פאָלק האָט געליטן נויט און הונגער. זינט שלמה׳ס טויט האָבן אידן נאָך קיין רואיקן טאָג ניט געהאַט. דאָ איז געווען אַ ברודער־קריג צווישן אידן גופא, דאָ האָט אַ חיל פון עגיפטן אויסגערויבט דאָס האָב־און־גוטס פון אַ סך שטעט, דאָ איז געשען אַ מיליטערישע איבערקערעניש; אַ קאָמאַנדיר האָט דער׳הרג׳עט דעם קיניג, און וואו נאָר עס האָט זיך געפונען אַ קרוב אָדער אַן אָנהיינגער פון דעם קיניגלאַכן הויז, האָט דער נייער קיניג אים געלאָזט אומבריינגען. און אַז עמרי איז אַרויף אַפן טראָן, און עס האָט זיך איינגעשטעלט אָרדענונג אין לאַנד, האָט דער אידישער פויער נאָך אַלץ ניט געקאָנט אַרבעטן רואיק אַף זיין פעלד און אין זיין גאָרטן, וואָרים עס זיינען כסדר געווען מלחמות קעגן די אַראַמייער און אויך קעגן אַנדערע פעלקער.

אַחאָב האָט געזיגט איבער די אַראַמייער, און אידן זיינען געוואָרן גוטע פריינט מיט צור. די אידישע סוחרים האָבן געמאַכט גוטע געשעפטן מיט די פעניקער, און אין דמשק האָבן זיי געהאַט זייערע אייגענע באַזאַרן. אָבער די אידישע פויערים זיינען וואָס ווייטער אַלץ אָרימער געוואָרן. דער פויער האָט כסדר געמוזט זיך שטעלן אין די רייען פון דעם אידישן חיל, און

אַז ער איז געקומען צוריק אַהיים אַלס זיגער, האָט ער אָפט געפונען זיין קליינע נחלה אין די הענט פון אַ רייכן פריץ. דער רייכער איד האָט עס אַוועקגענומען פאַר אַ חוב, וואָס מ׳האָט באַ אים געליען.

די פויערישע מאַסן אין ישראל זיינען דערפאַר געווען שטאַרק אומצופרידן מיט דער אָרדענונג אינ׳ם לאַנד. זיי זיינען געווען אַנטוישט פון דער גאַנצער מלוכה פון ישראל. זייערע זיידעס האָבן אַמאָל געמאַכט אַ רעוואָלוציע און אַראָפגעוואָרפן פון זיך דעם יאָך פון דוד׳ס הויז, ווייל שלמה האָט זיי צופיל געדריקט. איצט אָבער איז געווען נאָך אַ סך ערגער ווי אין שלמה׳ס צייט. פונקט ווי אַמאָל אונטער שלמה׳ן, זיינען ווידער געזעסן פאַרוואַלטער אין די פראָווינצן און געמאָנט הויכע אָפצאָלונגען אַף אויסצוהאַלטן דעם קיניג׳ס הויף און דעם חיל. אָבער די נויט פון דעם אָרימען פאָלק איז איצט געווען אַ סך גרעסער ווי אַמאָל. דער קיניג איז געוואָרן אַ דעספאָט, ווי די מלכים פון די אַרומיקע פעלקער. זיינע באַאַמטע זיינען באַגאַנגען געוואַלד און אומרעכט. איז געקומען אַמאָל אַ הונגער, האָבן עס אויסגענוצט די הענדלער און פאַרקויפט די ערגסטע שפייז פאַר די העכסטע פרייזן. די אַריסטאָקראַטישע פריצים און די רייכע הענדלער האָבן וואָס ווייטער אַלץ מער אַריינגעקראָגן לאַנד, און די קליינע, אָרימע פויערים זיינען געוואָרן באַ זיי קנעכט.

די לאַגע איז געווען אַ שלעכטע, אַ געדריקטע, און מ׳האָט געזוכט פאַרשיידענע מיטלען, ווי זי אויסצובעסערן.

6.

צוריק אין מדבר.

ווען אָרימע אידישע פויערים פלעגן זיצן נאָך דער אַרבעט און שמועסן וועגן דער שלעכטער צייט, פלעגט מען אָפט הערן ווי זיי טענה׳ן:

„אונז גייט אַזוי שלעכט און מיר ליידן אַזויפיל, ווייל מיר דינען דעם בעל, ווייל זינט מיר האָבן זיך באַזעצט אין אונזער לאַנד, זיינען מיר, ווי די כנענים. גוט איז אונז געווען נאָר אַמאָל, אין די אַלטע צייטן, ווען מיר האָבן אַרומגעוואַנדערט אין מדבר מיט אונזערע שאָף. מיר האָבן ניט געוואוסט דעמאָלט פון קיין פרעמדע געטער און פון קיין פרעמדע מנהגים. ניט געווען אין יענע טעג קיין קיניג און קיין האַר, קיין רייכע פּריצים און קיין הונגעריקע פּויערים. אַלע זיינען מיר דעמאָלט געווען גלייכע און פרייע מענטשן“.

אַ סך אידן האָבן זיך פאַרביינקט נאָך די צייטן פון מדבר, און מאַנכע אידן האָבן טאַקע געלעבט ווי בעדואינער און ניט געוואָלט וויסן פון קיין נייע, כנעני׳שע מאָדעס. אין יענער צייט איז אויפגעקומען די סעקטע פון די „רכבים“ (רעיכאָווים). דאָס איז געווען אַזאַ מין אָרדען, וואָס זיינע מיטגלידער האָבן גענומען אַף זיך צו פירן אַ שטרייננג נאָמאַדישן לעבן. זיי האָבן ניט געוואוינט אין קיין הייזער, ניט געטרונקען קיין וויין און ניט געזייט קיין פעלדער. נאָר אין געצעלטן האָבן זיי אַלעמאָל געלעבט, זיי און זייערע קינדער און קינדסקינדער. וואָרים זיי האָבן געזאָגט, אַז יהוה איז אַ גאָט פון מדבר, און אויב מ׳וויל אים ריכטיק דינען, מוז מען בלייבן נאָמאַדן. ווי נאָר מ׳באַזעצט זיך אַף איין אָרט, אין דערפער, הייבט מען גלייך אָן דינען צו דעם בעל און מ׳לעבט ווי די כנענים: מ׳טרינקט וויין, מ׳זוכט לוקסוס און פאַרגעניגן און מ׳טוט כסדר אומרעכט קעגן די אָרימע און געדריקטע. ווייל מען דינען יהוה אַזוי ווי אין די אַמאָליקע צייטן, טאָר מען ניט פאַרמאָגן קיין אייגענע מאַיאָנטקעס און קיין הויפן, נאָר מ׳מוז לעבן משפחות׳ווייז מיט סטאַדעס שאָף אין סטעפּ. דער גרינדער און לערער פון דעם דאָזיקן אָרדן איז געווען יהונדב דער זון פון רכב (רעיכאָוו), און דעריבער האָבן זיינע אָנהייגער זיך גערופן „רכבים“. יהונדב און די רכבים האָבן זייער פיינט געהאַט אחאָב׳ן, פאַרוואָס ער האָט געבראַכט אַ פרעמדן גאָט און האָט אַיינגעפירט פרעמדע און שלעכטע מנהגים אינ׳ם לאַנד.

7.

אליהו הנביא און די בני־הנביאים.

די שטאַרקסטע און ביטערסטע פיינט פון דעם פרעמדן גאָט, די פרעמדע מאָדעס און אַלע אומרעכטן, וואָס האָבן געהערשט אין ישראל, זיינען געווען די נביאים. זיי האָבן שוין מער ניט אַרומגעצויגן אין באַנדעס איבער'ן לאַנד מיט ווילדע טענץ, ווי מיט הונדערט יאָר פריער, אין די צייטן פון שמואל און שאול. זיי האָבן איצט געלעבט אין פאַראיינען אין פאַרשיידענע ערטער, און מ'האָט זיי גערופן „בני הנביאים“, זין פון די נביאים, עס הייסט מיטגלידער פון דעם אָרדן נביאים. דער גאַנצער אָרדן איז געשטאַנען אונטער דער אָנפירונג פון איינעם אַ נביא, וואָס איז געווען דער לערער און פאָרשטייער פון אַלע „בני־הנביאים“.

דער גרעסטער פון אַלע נביאים אין יענע צייטן איז געווען אליהו. ער איז געווען איינער פון די מערקווירדיקסטע מענטשן, וואָס האָבן אַמאָל געלעבט. ער איז געגאַנגען אָנגעטאָן ווי אַ בעדואין אין אַ מאַנטל פון קעמלהאָר, און פון דער סטעפּ פון גלעד איז ער געקומען אין אַחאָב'ס צייט און האָט אויפגעהויבן אַ שטורעם אין גאַנצן לאַנד. ער האָט געשטורעמט קעגן דעם קיניג, וואָס פאַרפירט דאָס פאָלק; קעגן דער פרעמדער קיניגין און דעם פרעמדן גאָט; קעגן אַלע אומרעכטן און פאַרדאָרבנקייטן, וואָס מ'באַגייט אינ'ם לאַנד.

אליהו האָט געהאַט אַ פייערדיקע נאַטור. ווען עס פלעגט אים אָנכאַפּן די באַגייסטערונג פאַר גאָט, פלעגט ער פאַרגאַרטלען זיין האָריקן מאַנטל און לויפן מיילן ווייט אַזוי ווי אַ ווילדער שטורעם. ער פלעגט אַזוי פאַרטראָגן ווערן אין מדבריות, אין ווייטע בערג און אין וויסטע טאָלן. זיך באַווייזן צווישן מענטשן פלעגט ער פלוצלונג, און אַז מ'פלעגט אים דערזען, פלעגט אַף אַלעמען פאַלן אַ שרעק און קיינער האָט ניט געוואַגט זיך שטעלן אים אנטקעגן. וואָרים דער בליק פון זיינע אויגן איז געווען ווי אַ פייערדיקער בליץ און דאָס וואָרט פון זיין מויל ווי אַ דונער.

אַלע האָבן מורא געהאַט פאַר אליהו׳ן, דעם באַגייסטערטן נביא פון גאָט. אָבער אליהו האָט פאַר קיינעם זיך ניט געשראָקן און האָט אַלעמען געזאָגט דעם אמת אין די אויגן, אפילו דעם קיניג אַליין. איינמאָל האָט אַחאָב זיך אויפגעפירט ווי אַ דעספּאָט און האָט אָן אַ רעכט צוגענומען דעם וויינגאָרטן פון אַ אידן מיט׳ן נאָמען נבות (נאָוואָוס). אַז נבות האָט ניט געוואָלט אָפּטרעטן דעם קיניג דאָס שטיק לאַנד מיט גוטן, האָט איזבל אָנגעשטעלט קעגן אים פאַלשע עדות, וואָס האָבן אויסגעטראַכט אַף אים אַ פאַלשע באַשולדיגונג, אַז ער האָט געשאָלטן גאָט און דעם קיניג. מ׳האָט אים געשטעלט צום משפּט און פאַראורטיילט צום טויט, אים און זיין גאַנצע פאַמיליע. וואָרים די געזעצן אין יענע צייטן זיינען געווען זייער שטריינגע. דער מאַיאָנטיק פון נבות׳ן האָט איצט געזאָלט געהערן צום קיניג.

אין דעם מאָמענט אָבער, ווען אַחאָב, באַגלייט פון צוויי הויפּטלייט זיינע, איז געגאַנגען איבערנעמען דעם וויינגאָרטן, איז פּלוצלונג אויפגעטראָטן אליהו און האָט אים אין פּנים גערופן מערדער. „צוערשט האָסטו איינעם דערמאָרדעט און איצט גייסטו אים ירש׳ענען ?“ האָט ער אים געפרעגט. און אַחאָב איז אַוועקגעגאַנגען אַ דערצאָרנטער אַהיים.

אַלע האָבן געקוקט אַף אליהו׳ן מיט באַוואונדערונג, און מ׳האָט דערציילט וועגן אים אַ סך וואונדערלאַכע מעשות. איז ניט געווען קיין רעגן, האָט מען געזאָגט, אַז דאָס לאָזט אליהו ניט רעגענען, ווייל אַחאָב און איזבל דינען אַ פרעמדן גאָט. אויך וועגן זיין טויט האָט מען דערציילט וואונדער.

אליהו, דערציילט די לעגענדע, איז ניט געשטאָרבן, ווי אַ געוויינלאַכער מענטש. ער איז אין אַ פייערדיקן וואָגן מיט פייערדיקע פערד גענומען געוואָרן אַפן הימל. אין דער לעגענדע לעבט אליהו אייביק. ער טרינקט וויין אין יעדן אידישן הויז צום סדר; ער קומט צו יעדן ברית; ער נעמט זיך אָן די קריוודע פון אַלע גוטע, פרומע און גערעכטע מענטשן. און ווען מ׳באַגעגנט אליהו׳ן, בריינגט עס גליק.

8.

אשור.

אין די צייטן פון עמרי און אַחאָב האָט אין מעסאָפּאָטאַמיען אָנגעהויבן זיך צעוואַקסן אַ נייע, גרויסע מלוכה. דאָס איז געווען די מלוכה פון אַסיריע (אַשור) באַ דעם אויבערשטן לויף פון דעם טייך חידקל (כידעקעל, טיגריס). אַרום הונדערט יאָר שפּעטער איז אַשור שוין געווען אַ מעכטיקע מלוכה, און אַלע אַרומיקע לענדער און פעלקער זיינען געלעגן אונטערגעוואָרפן אונטער איר.

די אַסיריער (אַשורים) האָבן געהערט צו דער פאַמיליע פון די סעמיטישע פעלקער. זיי האָבן גערעדט דיזעלביקע שפּראַך ווי די באַבילאָניער, וואָס האָבן געוואוינט אין דרום-זייט פון זייער לאַנד, און זיינען אין אַלגעמיין געווען זייער ענלאַך צו זיי. אָבער די אשורים זיינען געווען אַלס אַ פאָלק אַ סך אינגער. זיי האָבן דערפאַר אַלצדינג זיך געלערנט פון די באַבילאָניער און זיי נאָכגעמאַכט.

אשור איז ניט געווען אַזאַ פרוכטבאַר לאַנד ווי בבל, און ערדאַרבעט, האַנדל און האַנטווערק האָבן דאָרטן זיך ניט צעבליט. די אשורים האָבן זיך פאַרנומען מער מיט געיעג און מיט פירן קריג. אין די פריערדיקע צייטן זיינען זיי אָפט געווען געצוואונגען צו פירן מלחמות, וואָרים זיי זיינען געווען אַרומגערינגלט מיט פיינט און האָבן זיך געמוזט אָפּווערן פון זיי. די אשורים זיינען דערפאַר געווען האַרטער אין זייער נאַטור איידער די באַבילאָניער.

מיט דער צייט זיינען די אשורים געוואָרן אַ פאָלק פון סאָלדאַטן, וואָס זוכט צו געוועלטיקן איבער אַנדערע פעלקער און זיי אויסצורויבן. מלחמה איז געוואָרן באַ זיי אַ שטענדיקע באַשעפטיקונג. זיי זיינען געווען די בעסטע שיסערס מיט בויגנס און די שטאַרקסטע קעמפער מיט רייטוועגן. דער אַסירישער חיל האָט זיך געטראָגן אַזוי ווי אַ שטורעמווינט, און קיינער האָט זיך ניט געקאָנט אים אַנטקעגנשטעלן.

אַזוי ווי די אשורים זיינען נאָכאַנאַנד געווען פאַרנומען מיט פירן קריג און האָבן שטענדיק געראַבעוועט און פאַרגאָסן בלוט, זיינען זיי געוואָרן מענטשן מיט האַרטע הערצער, אָן אַ געפיל פון רחמנות. זיי פלעגן אויס׳הרג׳נען צענדליקער טויזנטער מענטשן, אָדער זיי פאַרקויפן פאַר קנעכט, אָדער פאַרטרייבן פון דער היים אין פרעמדע, ווייטע לענדער.

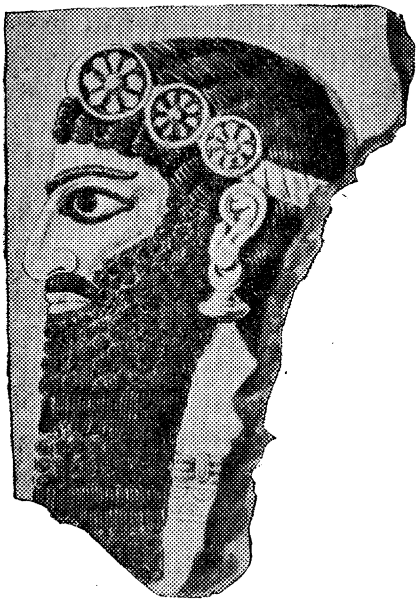

אן אסיריער

מיט קיין אַנדער זאַך ווי מיט העלדישקייט אין קריג האָבן זיי גאָרניט געוואוסט זיך איבערצונעמען. די מלכים זייערע האָבן געלאָזט אויסקריצן אַף זיילן און אַף טאָוולען בילדער און אויפשריפטן, כדי מ׳זאָל וויסן אין שפעטערדיקע דורות, וויפיל מענטשן זיי האָבן דער׳הרג׳עט און געפייניקט און וויפיל שטעט זיי האָבן אויסגערויבט.

וואָס שטאַרקער די אשורים זיינען געוואָרן אין מלחמה, אַלץ מער האָבן זיי אויסגעשפרייט זייער הערשאַפט. אין אַחאָב׳ס צייטן האָבן די פעלקער פון צפון־סיריע און די פעניקער געצאָלט צינז צו אַשור, און זי האָט געזוכט אַרויפצולייגן איר האַנט אויך אַף דמשק.

.9

נאָך אַחאָב׳ס טויט.

דריי יאָר נאָך אַחאָב׳ס צווייטן זיג איבער דמשק איז ווידער אויסגעבראָכן אַ מלחמה צווישן ישראל און ארם. דער קיניג פון דמשק האָט ניט געהאַלטן דעם אָפמאַך, וואָס ער האָט געשלאָסן מיט אַחאָב׳ן. ער האָט ניט געוואָלט אָפגעבן די שטעט, וואָס די אַראַמייער האָבן אַמאָל אַוועקגענומען פון ישראל. באַזונדערס האָט מען געשטריטן וועגן דער שטאָט רמה (ראָמאָ) אין גלעד, וואָס איז געלעגן אַפן גרעניץ צווישן ישראל און ארם.

איז אַחאָב אַרויס מיט זיין חיל איינצונעמען רמה, און יהושפט דער מלך פון יהודה האָט אים געהאָלפן. אַחאָב איז געווען אַ מוטיקער מענטש, און ער איז געשטאַנען אין די ערשטע רייען. האָט אים געטראָפן אַ פייל פון׳ם פיינט, און ער איז אין זיין רייטוואָגן אָפגעלאָפן מיט בלוט. ווי נאָר אידן האָבן געזען, אַז זייער קיניג איז טויט, האָבן זיי זיך צוריקגעצויגן פון שלאַכטפעלד און פאַרלאָרן די מלחמה.

נאָך אַחאָב׳ס טויט איז די אידישע מלוכה געוואָרן זייער אָפגעשוואַכט. מואָב האָט זיך באַלד באַפרייט פון ישראל. אדום האָט זיך באַפרייט פון יהודה, אידן האָבן פאַרלאָרן דעם צוטריט צום רויטן ים און האָבן מער ניט געקענט פירן קיין האַנדל מיט אַראַביע. ארם איז געוואָרן אַזוי שטאַרק, אַז דער מלך פון ישראל איז געוואָרן אונטערטעניק אונטער דעם מלך פון דמשק און האָט אים געמוזט העלפן אין זיינע מלחמות. דער קיניג פון דמשק האָט דעמאָלט זיך פאַרבונדן מיט אַנדערע מלכים פון סיריען צו צעשלאָגן אַשור, און אַחאָב׳ס זון יהורם האָט געמוזט שיקן אַ אידישן חיל אים צו העלפן.

אָבער אַשור האָט געזיגט, און דמשק איז צעשלאָגן געוואָרן. יהורם האָט דערפאַר זיך געפילט שטאַרק, און ער האָט אָפּגענומען רמה פון די אַראַמייער. באַלד אָבער האָט אַ נייער קיניג מיט׳ן נאָמען חזאל (כאַזאָאייל) פאַרכאַפּט דעם טראָן פון דמשק, און די אַראַמייער האָבן ווידער געזוכט אַוועקצונעמען רמה פון אידן. אין דער דאָזיקער מלחמה פאַר רמה איז יהורם פאַרוואונדעט געוואָרן און איז אַוועק קראַנקערהייט אַהיים. דער אידישער חיל אין רמה איז געבליבן אונטער דער פירערשאַפט פון דעם אויבערקאָמאַנדיר יהוא בן נמשי (יעיהו דער זון פון נימשי). דאָס איז געווען אַ דרייסטער און בלוטדורשטיקער קאָמאַנדיר, וואָס האָט זיך פאַר קיין זאַך ניט אָפּגעשראָקן. ער איז געווען גרייט צו טאָן די שרעקלאַכסטע זאַכן, אַבי נאָר דורכצופירן זיינע פּלענער. דער דאָזיקער קאָמאַנדיר האָט איצט געמאַכט אַ מיליטערישן אויפשטאַנד און איז געוואָרן דער קיניג פון ישראל.

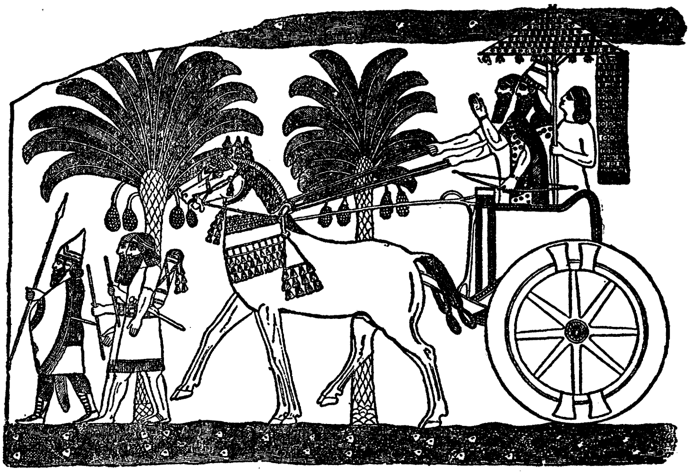

א קעניג פון אשור אין א רייטוואָגן

.10

יהוא'ס אויפשטאַנד.

אַחאָב'ן האָט קיינער ניט געוואָגט אַראָפּצואוואַרפן פון טראָן. אליהו האָט פּראָטעסטירט און געשטורעמט קעגן אים, אָבער דער גרויסער נביא האָט גאָרנישט געקאָנט אויספירן קעגן דעם קיניג. די לעגענדע דערציילט, אַז אליהו איז געזעסן אונטער אַ קוסט אין מדבר, אויסגעמאַטערט פון לאַנגן קאַמף, און האָט זיך געבעטן באַ גאָט, ער זאָל אים לאָזן שטאַרבן. ערשט אונטער אַחאָב'ס זון יהורם איז געוואָרן מעגלאַך אַ איבערקערעניש אין דער מלוכה.

נאָך אליהו'ן איז זיין תלמיד אלישע (עלישא) געבליבן דער פירער פון די נביאים און זייערע אָנהיינגער. ער און יהונדב בן־רכב, דער פירער פון די רכבים, האָבן פאַראייניקט אַרום זיך אַלע אידן, וואָס זיינען געווען ניט צופרידן מיט די פירונגען און אָרדענונגען אין דער מלוכה פון ישראל. מאַכן אַן אויפשטאַנד פון פאָלק איז געווען אַ שווערע זאַך; האָבן זיי זיך גענומען דורכפירן אַ מיליטערישע איבערקערעניש.

ווען אלישע האָט דערהערט, אַז דער קיניג איז קראַנק, און יהוא איז געבליבן אַליין מיט'ן חיל, האָט ער אַוועקגעשיקט קיין רמה אַ יונגן נביא פון די בני־הנביאים און האָט אים באַפוילן, ער זאָל אַרויסרופן יהוא'ן און אין דער שטיל אים זאַלבן פאַר אַ מלך איבער ישראל. די הויפּטלייט האָבן געפרעגט דעם קאָמאַנדיר, צו וואָס דער נביא איז געקומען צו אים, און אַז ער האָט זיי דערציילט דעם אמת, האָבן זיי באַלד געבלאָזן מיט טרומייטן און אויסגערופן: „יהוא איז געוואָרן קיניג!“

אַז יהוא האָט געקראָגן דעם חיל אַף זיין זייט, איז אים שוין ניט שווער געווען דורכצופירן זיין מערדערישן פּלאַן, באַזונדערס נאָך ווען אלישע מיט די בני־הנביאים און יהונדב מיט די רכבים האָבן אים צוגעגעבן מוט און געשטיצט. מיט עטלאַכע רייטערס לויפט ער האַסטיק אַוועק אין דער שטאָט יזרעאל, וואו ביידע מלכים, יהורם פון ישראל און אחזיה פון יהודה, האָבן

זיך געפונען. זיי קומען אים אַנטקעגן מיט זייערע רייטוועגן, און ער שטעלט אָן זיין בויגן און טויט זיי ביידן. און מערקווירדיק! גראָד האָט דאָס פאַסירט אַף דעם פעלד, וואָס אַחאָב האָט אַמאָל צוגענומען פון נבות'ן, און די געגנער פון אַחאָב'ס הויז האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז אַ באַצאָלונג פון גאָט פאַר דאָס אומשולדיקע בלוט, וואָס אַחאָב האָט דאָרטן פאַרגאָסן.

אין יזרעאל לאָזט יהוא אַרויסוואַרפן דעם קיניג'ס מוטער איזבל'ן דורכ'ן פענצטער פון דעם קיניגלאַכן פאַלאַץ, זי זאָל צעטראָטן ווערן פון די פערד פון זיין רייטוואָגן. אין שומרון דערשרעקן זיך די באַאַמטע אין קיניגלאַכן הויף, און זיי פאָלגן יהוא'ן און שעכטן אָפ אַלע קעניגלאַכע קינדער. יהוא רינגלט אַרום מיט זיינע סאָלדאַטן דעם טעמפל פון דעם בעל און הרג'עט אוים אַלע, וואָס געפינען זיך דאָרטן, און צעשמעטערט אַף שטיקלאַך דעם טעמפל מיט אַלע זיינע בילדער און געצן.

.11

עתליה (אַסאַליאָ).

די בלוטיקע איבערקערעניש אין ישראל האָט אָפגעקלונגען אויך אין יהודה. עתליה, די טאָכטער פון אַחאָב און איזבל, האָט געזען, אַז איר זון אחזיה איז געטויט געוואָרן פון יהוא'ן, און זי האָט מורא געהאַט, טאָמער פאַרכאַפט ער אויך דעם טראָן פון יהודה. זי האָט דעריבער געלאָזט אומברייינגען אַלע קיניגלאַכע קינדער און האָט אַליין זיך געזעצט אַפן טראָן אַלם הערשערן.

זעקס יאָר האָט זי אַזוי געקיניגט אין יהודה און האָט זיך אויפגעפירט אין ירושלים ווי איר מוטער איזבל פריער אין שומרון. זי האָט דאָרטן אויך אויסגעבויט אַ טעמפל פאַר דעם בעל פון צור, און אַ פעניקישער פריסטער האָט דאָרטן געפראַוועט דיזעלביקע פרעמדע צערעמאָניעס מיט בילדער און געצן.

אָבער עתליה'ס אייגענע טאָכטער, וואָס איז געווען די ווייב פון יהוידע, דעם אויבערשטן כהן פון ירושלים, האָט

געראַטעוועט דעם קליינעם פרינץ יואָש, דעם זון פון דעם אומגעבראַכטן אחזיה׳ן און דעם אייניקל פון עתליה׳ן. זי האָט אים געראַטעוועט און אים באַהאַלטן זעקס יאָר אין בית-המקדש.

עתליה׳ס הערשאַפט איז געווען ניט מער, ווי אַ מיטל זיך צו זיכערן קעגן יהוא׳ן, און האָט זיך דערפאַר לאַנג ניט געקאָנט האַלטן. אין זעקס יאָר אַרום, ווען דער פרינץ יואָש איז שוין אַלט געווען זיבן יאָר, האָט יהוידע אָרגאַניזירט די הויפטלייט פון דער קיניגלאַכער גוואַרדיע אין אַן אויפשטאַנד קעגן עתליה׳ן; וואָרים דיזעלביקע גוואַרדיע האָט באַוואַכט אי דעם פאַלאַץ און אי דעם בית-המקדש. די גוואַרדיסטן האָבן אַריינגעפירט יואָש׳ן פון בית-המקדש אין דעם קיניגלאַכן פאַלאַץ און אים דאָרטן אַוועקגעזעצט אַפן טראָן, און עתליה׳ן האָבן זיי געטויט מיט׳ן שווערד. דערנאָך האָט דאָס פרומע פאָלק צעבראָכן און צעשמעטערט דעם טעמפל פון בעל מיט אַלע זיינע בילדער און געצן, ווי מיט עטלאכע יאָר פריער יהוא און זיינע אָנהיינגער אין שומרון.

אַזוי איז דער פרעמדער בעל פון צור אינגאַנצן אויסגעראַמט געוואָרן פון ישראל און אויך פון יהודה, און אַ צווייטן מאָל האָט עס מער ניט פאַסירט, אַז אַפן טראָן אין ירושלים זאָל זיצן אַ הערשער, וואָס איז ניט פון דוד׳ס פאַמיליע.

.12

יהוא און זיין הויז.

די אידישע פויערים אין ישראל זיינען קיינמאָל ניט געווען צופרידן מיט זייער מלוכה און איר אָרדענונג. די קאָמאַנדירן פון׳ם חיל האָבן זיך אָפט באַנוצט מיט דער דאָזיקער אומצופרידנקייט און געמאַכט מיליטערישע איבערקערענישן און אַראָפגעזעצט דעם קיניג. אָבער די איבערקערענישן זיינען קיין דערפאָלג ניט געווען. די לאַגע פון די אָרימע פויערים איז ניט בעסער געוואָרן.

אויך יהוא׳ס איבערקערעניש איז געווען אַ דורכפאַל. אומזיסט איז פאַרגאָסן געוואָרן אַזויפיל בלוט אין יזרעאל און אין

שומרון. די אידישע לאַגע איז אונטער יהוא'ס הערשאַפט נאָך פיל ערגער געוואָרן. וואָרים יהוא האָט אין זיין פּאָליטיק זיך פאַרנומען אַף אַן אַנדער וועג, איידער די מלכים פון עמרי'ס הויז. כדי זיך צו קענען אָפּווערן פון די שטאַרקערע אַראַמייער, האָט ער זיך געשטעלט אונטער דעם שוץ פון אַשור. דער מלך פון אַשור האָט דעמאָלט געזוכט איינצונעמען דמשק, און יהוא האָט צו אים געשיקט אַ סך גאָלד פאַר צינז און איז געווען באַשיצט קעגן ארם.

אָבער אשור האָט ניט געקאָנט נעמען דמשק. דער אשורישער חיל האָט זיך באַלד געמוזט צוריקציען פון סיריע און זיך פאַרנעמען מיט מלחמות ווייט אין מזרח. חזאל, דער קיניג פון דמשק, האָט איצט געהאַט אַ געלעגנהייט זיך אָפּצורעכענען מיט אידן, פאַרוואָס זיי האָבן זיך געשטעלט אַף דער זייט פון זיין פיינט. ער האָט איינגענומען דעם גאַנצן עבר־הירדן און איז דאָרטן באַגאַנגען שרעקלאַכע און בלוטיקע מעשים קעגן די איינוואוינער. ער האָט אַזוי דורכגעמאַרשירט מיט זיין חיל דורך גאַנץ ארץ ישראל, און האָט שוין אפילו געהאַלטן באַם נעמען ירושלים. נאָר יואָש, דער מלך פון יהודה, האָט זיך אויסגעקויפט פון אים פאַר געלט.

נאָך ערגער איז געווען די אידישע לאַגע אונטער יהוא'ס זון יהואָחז. ישראל איז געוואָרן אינגאַנצן אונטערגעדריקט און אונטערטעניק אונטער דמשק. עטוואָס בעסער איז געוואָרן אונטער יהוא'ס איניקל יואָש. אָבער אַ נייע, גוטע צייט איז ערשט געקומען אונטער יהוא'ס אוראייניקל ירבעם בן־יואָש (אָדער ירבעם דער צווייטער). אשור האָט דעמאָלט אַזוי צעשלאָגן און אונטערגעדריקט דמשק, אַז זי האָט פאַר אַ ליינגערע צייט ניט געהאַט מער קיין כוח זיך אַ ריר צו טאָן. באַלד האָבן די אסיריער זיך פאַרנומען מיט מלחמות. ווייט פון ארץ ישראל, און אידן האָבן ניט באַדאַרפט זיי שיקן מער קיין צינז. איז ישראל ווידער געוואָרן פריי און שטאַרק און האָט זיך געקאָנט אויסשפּרייטן אין אַלע זייטן אַרום.

ווי אידן האָבן געלעבט אין ארץ ישראל אין די צייטן פון דער מלוכה.

1. ווי דער פאַסטוך און דער פויער האָבן געלעבט און געאַרבעט.
2. ווי מ׳האָט געלעבט אין די שטעט.
3. ווי די קינדער זיינען אויסגעוואַקסן און ווי זיי זיינען דערצויגן געוואָרן.
4. ווי אידן פלעגן אין יענע צייטן פאַרברייינגען און ווי זיי פלעגן פייערן זייערע יום-טובים.

.1

ווי דער פויער און דער פאַסטוך האָבן געאַרבעט און געלעבט.

אידן זיינען אין יענע אַלטע צייטן געווען צום גרעסטן טייל אַ פאָלק פון פויערים. אין די געגנטן באַם גרעניץ פון מדבר האָבן נאָך אידישע נאָמאַדן אַרומגעוואַנדערט מיט זייערע סטאַדעס שאָף און געלעבט אין געצעלטן. אָבער די מערסטע אידן זיינען געווען פויערים, באַזעצט אין דערפער און שטעטלאך. זיי זיינען געווען זייער שטאַרק צוגעבונדן צו דער ערד און האָבן געלעבט פון איר פרוכט. דער העכסטער וואונש פון אַ אידן אין יענע צייטן איז געווען, ער זאָל האָבן זין, וואָס זאָלן אים ירש'ענען און זיין נאָמען זאָל אויך נאָך זיין טויט גערופן ווערן אַף זיין נחלה.

די אידישע דערפער און שטעטלאך זיינען מערסטנס געלעגן אַף די הויכע רוקנס פון די בערג. דאָס האָט געשטאַמט דערפון, וואָס הויך אַפן באַרג האָט מען לייכט געקאָנט זיך פאַרטיידיקן קעגן דעם אָנפאַל פון אַ פיינט. דערצו איז מען דאָרטן אויך געשיצט קעגן שטאַרקע גוס-רעגנס.

אָבער ניט אַלע דערפער און שטעטלאך זיינען געלעגן אַף די רוקנס פון בערג. עס זיינען געווען דערפער און שטעטלאך אויך אין טאָלן באַ וואַסער-קוואַלן. וואָרים ארץ ישראל איז זייער אָרים אין וואַסער, און אַ קוואַל האָט דעריבער צוגעצויגן מענטשן, זיי זאָלן זיך נעבן אים באַזעצן.

לאָמיר זיך פאָרשטעלן אַ אידישן דאָרף אָדער שטעטל אין יענע אַלטע צייטן אין ארץ-ישראל.

אַף דעם הויבן, קרומן רוקן פון אַ באַרג ליגן צעשפּרייט קליינע איינפאַכע הייזלאך פון אידישע פויערים. דעם העכסטן אָרט פאַרנעמט דאָס הויז פון דעם „זקן“, דעם עלטסטן פון דעם דאָרף. דער דאָזיקער עלטסטער איז אויך דער ריכטער אין דעם דאָרף, צו אים קומט מען מיט קלענערע משפּטים, וואָס האָבן צו טאָן מיט דער פאַמיליע און מיט דעם שבט. אין מאַנכע גרעסערע דערפער אָדער שטעטלאך זיינען פאַראַן מער ווי איין משפּחה, זיינען דאָרטן אויך דאָ מערערע „זקנים“.

גאָר אויבן, אַפן סאַמע שפּיץ פון בערגל, שטייט די „במה“ מיט׳ן מזבח, דאָס הייליקטום פון דאָרף. אַהין קומען די דאָרפלייט שבת און ראש-חודש. צו אַ גרעסערן יום-טוב גייען אַ סך פון דאָרף אַוועק אין אַ גרויסן, באַרימטן הייליקן אָרט; און נאָר די, וואָס קאָנען ווייט ניט גיין, בלייבן אין דאָרף און פייערן דעם יום-טוב אַף דער במה.

באַ דער במה געפינט זיך דער כהן. ער איז מקריב די קרבנות און טוט די עבודה (פּראַוועט די הייליקע צערעמאָניעס) אין דעם הייליקטום. דער כהן איז אויך דער געלערנטסטער מענטש אינ׳ם דאָרף. מאַכט זיך אַ שווערע פראַגע, אַ פאַרפלאָנטערטער ענין, קומט מען צום כהן, ער זאָל אַנטשיידן, ער זאָל זאָגן, וואָס צו טאָן.

אונטן, באַם פוס פון בערגל, ליגט דער קוואַל אָדער ברונים. אַלע פאַרנאַכט נידערן אַהין אַראָפּ די טעכטער פון דאָרף מיט די קרוגן אַף זייערע פלייצעס צו שעפּן וואַסער. באַם קוואַל באַגעגנט זיך די יוגנט פון דאָרף. מ׳פאַרקניפּט אַ שמועס, מ׳דערציילט זיך אַלערליי זאַכן, מ׳אונטערהאַלט זיך.

דאָס גאַנצע גליק פונ׳ם פויער היינגט אָפּ פון דעם רעגן. צוויי מאָל אַ יאָר רעגנט עס אין ארץ-ישראל: איינמאָל, דער פרי-רעגן אין האַרבסט (יורה); און אַ צווייטן מאָל, דער שפּעט-רעגן, אין פרילינג (מלקוש). דער פויער האַלט דערפאַר אין איין קוקן, וואָס פאַר אַ וועטער עס האַלט אין קומען.

אַקערן אַקערט דער פויער געוויינלאך מיט אַ פּאָר אָקסן, וואָס טראָגן אַ הילצערנעם יאָך אַף זייער האַלז. דער יאָך איז דער

געשפאַן, וואָס האַלט זיי צוזאַמען. אין זיין רעכטער האַנט האַלט ער אַ לאַנגן שטעקן (מלמד הבקר). און אַז ער גיט אַ קלאַפ די אָקסן מיט דעם פאַרשאַרפטן טשוואָק, וואָס איז אַפן שפיץ שטעקן, פאָלגן זיי אים און ציען דעם אַקער אַזוי ווי ער וויל.

דער אַקער האָט געמאַכט די ערד לויז און פוכקע, און דער פויער קוקט איצט צום הימל און וואַרט אַף דעם פרי־רעגן. די וואָלקנס האָבן ענדלאַך זיך אויפגעעפנט. דער רעגן רוישט איבער'ן לאַנד, און די שטויביקע ערד איז אין איין מינוט ווי יונג געוואָרן. עס איז אין מיטן נאָוועמבער, און עס ווייזט אַף אַ גוט יאָר. איצט, אַז די ערד איז פייכט דורך און דורך, נעמט דער פויער ווידער זיין אַקער און אַקערט דורך זיין פעלד אַ שניט נאָך אַ שניט. אין די שניטן שיט ער אַריין די קערנדלאַך זוימען, מערסטנס ווייץ און גערשטן. נאָכדעם ווי מ'האָט געענדיקט זייען די ווינטער תבואה, זייט מען די זומער־פלאַנצן, ווי: הירזש, לינזן, בעבלאַך.

אָבער דער פרי־רעגן איז ניט גענוג. כדי די תבואה זאָל צייטיק ווערן, איז נויטיק דער שפעט־רעגן. ער מוז קומען אין דער רעכטער צייט (סוף מערץ ביז אַפריל). קומט ער ניט, בלייבט די תבואה מאָגער און אָרים אין מעל. איז די רעגן־צייט אַריבער, זאָרגט שוין פאַר דאָס איבעריקע דער טוי פון הימל. די זומער־פלאַנצן וואַקסן פון טוי אַליין.

דער פויער אַקערט און זייט מיט טרערן. וואָרים פיל מאָל איז אַ שלעכט גערעטעניש, און ער הונגערט מיט זיין פאַמיליע. דערפאַר אָבער אין אַ געראָטענעם יאָר שניידט ער מיט געזאַנג. די צייט פון שניט איז אַ צייט פון פריילאכקייט, פון הוליאַנקעס איבער'ן גאַנצן לאַנד.

די אידישע פויערים אין די דערפער און שטעטלאַך האָבן ניט נאָר געזייט תבואה און גרינוואַרגס (ירקות), זיי האָבן אויך געפלאַנצט סעדער, וואו עס האָבן געוואַקסן וויינשטאָקן, אוילבערטבוימער, פייגנבוימער, מאַנדלבוימער און מילגרוימבוימער. די וויינשטאָקן זיינען אָפט געשטאַנען מיט אַנדערע פרוכטבוימער צוזאַמען אין איין גאָרטן. זיי זיינען אויסגעוואַקסן

זייער הויף און האָבן געקלעטערט פריי אַף די פייגנבוימער, וואָס זיינען געשטאַנען נעבן זיי.

דער סאָד איז געווען אַרומגעצאַמט מיט אַ לעבעדיקן צוים פון געדיכטע קוסטעס אָדער מיט אַ מויערוואַנט. אינעווייניק איז געשטאַנען אַ ביידל מיט אַ טורעם פאַר אַ וועכטער צו היטן די פרוכטן, ווען זיי ווערן צייטיק. דאָס העכסטע, וואָס אַ איד אין יענע צייטן האָט זיך געוואונטשן, איז געווען: צו זיצן רואיק מיט זיינע פריינט אין זיין פרוכטגאָרטן. אַמאָל, אַז משיח וועט קומען, האָט אַ אידישער נביא גע'חלומ'ט, וועלן אָפגעשאַפט ווערן מלחמות פון דער וועלט, און אַלע מענטשן וועלן זיצן רואיק, יעדערער אונטער זיין ווינשטאָק און אונטער זיין פייגנבוים.

אָבער ניט אַלע אַיינוואוינער אין די דערפער האָבן באַאַרבעט די ערד און זיך גענערט פון איר פרוכט. אַ סך האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט האָדעווען שאָף און האָבן געפירט אַ פאַסטוכער-לעבן. באַזונדערס זיינען געווען פיל פאַסטוכער אין די געגנטן, וואָס טויגן בעסער פאַר לאָנקעס איידער פאַר פעלדער פון תבואה.

דער פויער האָט געפירט אַ שווער לעבן. מיט דעם שוויס פון זיין פנים האָט ער געגעסן זיין שטיקל ברויט. אָבער דאָס לעבן פון דעם פאַסטוך איז אויך ניט לייכט געווען. באַטאָג האָט ער געליטן פון היץ און באַנאַכט — פון קעלט. דערצו האָט דער פאַסטוך געמוזט פילמאָל זיך אָפווערן פון ווילדע חיות: לייבן, בערן און וועלף.

די אויסריכטונג פון דעם פאַסטוך איז געווען זייער אַן איינפאַכע. זיין מאָגערע שפייז האָט ער געטראָגן אין אַ טאָרבע פון פעל. זיין הויפטגעווער איז געווען דער פאַסטוך-שטעקן, און פאַר אַ צוגאָב האָט ער נאָך געהאַט אַ שליידערהאָלץ.

אויך דער פויער האָט געפירט זייער אַן איינפאַך און אָרים לעבן. דאָס גאַנצע הויז זיינס איז באַשטאַנען פון איין צימער, און אונטן באַ דער טיר איז נאָך געווען פלאַץ אויך פאַר די בהמות באַנאַכט. די ליכטיקייט פלעגט אַריינקומען דורך פענצטער מיט הילצערנע גראַטעס. דורך די דאָזיקע פענצטער פלעגט

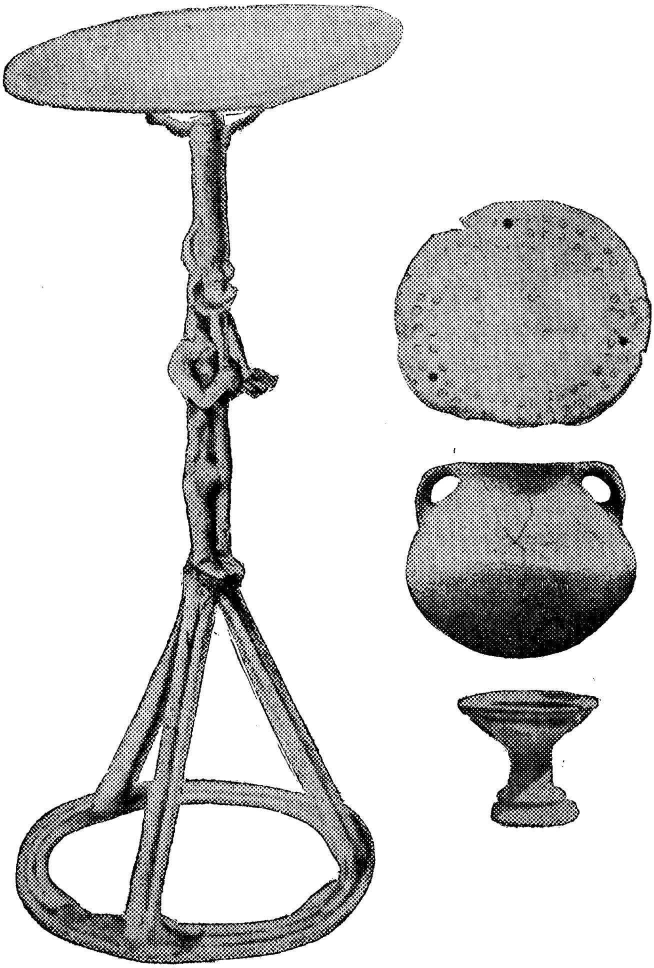

כלים אין אלטן ארץ ישראל

אויך אַרויסגיין דער רויך פון שטוב. דאָס הויזראַט איז באַשטאַנען פון אַ קליינעם אויל-לאָמפּ; אַ פּאָר גרויסע ליימענע קרוגן אָדער לאָגלען פון ציגנפעל צו האַלטן תבואה, אויל, וואַסער און ענלאַכע זאַכן; אייניקע פּאַנען און שיסלען פאַר דער קיך; אַ האַנטמיל אָנצומאָלן אַלע טאָג מעל פאַר ברויט. דאָס איז געווען אַלץ, וואָס דער פּויער האָט באַדאַרפט. געשלאָפן האָט דער אָרימער פּויער איינגעוויקלט אין זיין מאַנטל אַף דעם דיל אָדער אַף אַ מאַטראַץ פון פאַלמען-בלעטער. געגעסן זיין מאָלצייט האָט ער זיצנדיק מיט זיין הויזגעזינט אַרום דער שיסל אַף דר'ערד.

די הויפּטשפּייז פון דעם פּויער איז געווען דאָס מילך פון זיין בהמה און די תבואה פון זיין פעלד. פאַר אַ געשמאַקער צושפּייז האָט ער געגעסן די ירקות פון זיין גאָרטן און די פייגן, אויל-בערטן און וויינטרויבן פון זיין סאָד. האָט ער זיך געוואָלט דערקוויקן מיט אַ נאַשעריי, האָט ער געבאַקן זיסע קוכנס מיט דעם האָניק פון ווילדע בינען.

פלייש האָט מען געגעסן זעלטן. אַ בהמה פון דער סטאַדע האָט מען געקוילעט נאָר אַף אַ יום-טוב, באַ אַ פריילאַכער פּאַסירונג אין דער משפחה, אָדער ווען אַ חשוב'ער גאַסט איז געקומען. יעדע בהמה וואָס מ'האָט געשאָכטן איז, ביז דער צייט פון יאשיהו'ס רעפאָרם, געווען אויך אַ קרבן. האָט מען געוואָלט עסן פלייש, האָט מען געמוזט אַרויפגיין אַף דער במה. אַ טייל פון דער בהמה האָט דער כוהן מקריב געווען אַפן מזבח, אַ טייל האָט ער גענומען פאַר זיך און דאָס איבעריקע האָבן אַלע געגעסן.

אָנגעטאָן איז דער פּויער געגאַנגען זייער איינפאַך. מענער און פרויען האָבן געטראָגן אַזאַ סאָרט העמדראָק פון וואָל אָדער לייוונט, כתנת (קוטוינעס), מיט אַ גורט אַרום די לענדן. דערמיט איז מען אַרומגעגאַנגען אין שטוב און באַ דער אַרבעט. אַרויסצוגיין צווישן מענטשן האָט מען אָנגעטאָן אַן אויבערשטן מאַנטל, וואָס האָט געהייסן „שמלה“ (סימלאָ). דאָס איז געווען אַ פּירקאַנטיקע שטיק טוך מיט לעכער אויסגעשניטן פאַר די אָרמס. די דאָזיקע שמלה האָט גע-

דינט אויך פאַר אַנדערע צוועקן. מ׳האָט זיך צוגעדעקט מיט איר באַנאַכט און מ׳האָט אויך אַיינגעוויקלט אין איר פאַרשיידענע זאַכן, ווי, למשל, דעם מולטער מיט די טייג.

אַף די פּים האָט דער פּויער געטראָגן סאַנדאַלן. אָבער ער איז מערסטנס אַרומגעגאַנגען באָרוועס. זיך צו שיצן פון דער זון האָט ער געטראָגן אַף זיין קאָפּ צונויפגעלייגט אַ שטיק טוך, וואָס האָט זיך געהאַלטן פעסט דורך אַ וואָלענע שנור.

די צירונג פון דעם פּויער איז באַשטאַנען אין אַ שטעקן און אַ זיגל־רינג פאַר דעם מאַן. די פּרוי האָט זיך אויסגעפּוצט מיט אַ שלייער, מיט אוירינגלאַך און אַ נאָזרינג און מיט שפּאַנגעם אַף די אָרמס און די פּים.

קיין האַנטווערקער האָט דער פּויער ניט באַדאַרפט. די מערסטע זאַכן האָט ער געמאַכט פאַר זיך אַליין. די איינפאַכע געצייג פאַר דער לאַנדאַרבעט האָט יעדער פּויער אַליין געוואוסט צו מאַכן. ער האָט אויך געוואוסט ווי אויסצואַרבעטן לאָגלען פון דעם פעל פון די געקוילעטע בהמות און ווי צו מאַכן פון דעם אויסגעאַרבעטן לעדער סאַנדאַלן, גאַרטלען און רימענס. אויך אַן איינפאַך הייזל פון שטיינער אָדער סיקאָמאָרן־האָלץ האָט ער ווי עס איז צונויפגעשטעלט מיט דער הילף פון זיינע שכנים. קליידער פאַר דעם הויזגעזינט האָט די פּרוי געמאַכט. זי האָט געטריקנט דאָס פלאַקס אַפן דאַך. אַפן שפּינרעדל האָט זי פון פלאַקס און וואָל אויסגעשפּונען גאַרן. פון דעם גאַרן האָט זי געמאַכט פעדים און אויסגעוועבט צייג, און פון דעם צייג האָט זי געמאַכט די איינפאַכע קליידער. די איינציקע בעל־מלאכות, צו וועלכע דער פּויער האָט באַדאַרפט אָנקומען, זיינען געווען דער טעפּער און דער שמיד. דער טעפּער האָט געמאַכט פאַר אים די ליימענע קרוגן, און דער שמיד האָט אויסגעאַרבעט פאַר אים כלים, געצייג און געווער פון בראָנז און אַייזן און צירונג פון זילבער און גאָלד.

.2

ווי מ׳האָט געלעבט אין די שטעט.

אין די שטעט, באַזונדערס אין די צוויי הויפּטשטעט ירושלים און שומרון, האָט מען געלעבט פיל רייכער און מיט מער לוקסוס. דאָ האָבן די רייכע זיך שוין געבויט שיינע הייזער מיט מערער צימערן. אינעווייניק אין די צימערן האָט מען געזען פיינערע שטיקער מעבל, און אויך זילבערנע און גאָלדענע כלים, וואָס די הענדלער פלעגן ברייגען פון פרעמדע לענדער.

אינעווייניק אין שטאָט איז אַלצדינג געווען איינג, צונויפגעדריקט. די קליינע הייזער זיינען געווען געבויט פון ליים אָדער ניט-באַהאַקטע שטיינער. הייזער פון באַהאַקטע קוואַדראַט-שטיינער זיינען געווען ניט קיין אָפטע זאַך.

צווישן די הייזער זיינען די גאַסן געווען זייער שמאָל און איינג. דעם אָפּפאַל און אַרויסקעראכץ פון די הייזער האָט מען אַרויסגעוואָרפן אַף דער גאַס פאַר די הפקר-הינט. גאַסן-פאָליציי און גאַסן-באַלייכטונג זיינען ניט געווען. דערפאַר אָבער פלעגן נאַכט-וועכטער אַרומגיין איבער די גאַסן פון שטאָט. אין מיטן שטאָט זיינען קיין פרייע פלעצער ניט געווען. נאָר בא די טויערן זיינען געווען גרעסערע אָדער קלענערע פרייע פלעצער (רחובות), וועלכע זיינען געווען די צענטערס פון דעם גאַנצן עפענטלאַכן לעבן. דאָ איז געווען דער מאַרק; דאָ האָט מען גע׳משפט און דאָ פלעגן געשלאָסן ווערן אַלערליי אָפּמאַכן און קאָנטראַקטן. אָפטמאָל איז באַם טויער געווען אויך אַ צימטערנע אָדער אַ ברונים, ווי דאָס איז געווען אין בית-לחם. באַם טויער פלעגט מען זיך צונויפטרעפן אין קילן אָוונט צו הערן נייעס און זיך צו אונטערהאַלטן. וואָרים קיין אַנדערע פלעצער פאַר פאַרגעניגן זיינען דעמאָלט ניט געווען.

אין שטאָט האָט זיך אַנטוויקלט דאָס האַנטווערק, און עס זיינען אויפגעקומען פאַרשיידענע בעל-מלאכות, ווי: בעקער, וועבער, פאַרבער, טישלער, שטיינהאַקער, בויער, וואָל-וואַלקער, צירולניקעס און זאַלבנמישער. איינעם פון די וויכטיקסטע ערטער

צווישן די האַנטווערקער האָבן פאַרנומען די בראָנז- און גאָלדשמידן.

וואָס מער דאָס האַנטווערק האָט זיך אַנטוויקלט, אַלץ פיינערע זאַכן זיינען אויפגעקומען באַ די רייכערע קלאַסן אין די שטעט. וואָס ווייטער, אַלץ מער איז געוואַקסן דער לוקסוס און די שיינקייט פון די קליידער. הענדלער האָבן געבראַכט טייערע פורפור פון פעניקיע, פיינע לייוונט פון עגיפטן און בונטע קליידער מיט אויסגעשטיקטע פיגורן פון די באַרימטע באַבילאָנישע וועבערייען. דער רייכערער האָט שוין ניט געטראָגן מער די גראָבע „שמלה“, נאָר אַ מין פיינערן אויבער-ראָק, וואָס מ'האָט גערופן „מעיל“ (מ'איל). און אין אַלגעמיין האָט דער חשוב'ערער מאַן אין שטאָט זיך ניט באַנוגנט מער מיט איין אָנצוג, ווי דער פויער, נאָר ער האָט געהאַט יום-טוב'דיקע קליידער. שפעטער איז דער לוקסוס אין קליידער זיך אַזוי שטאַרק צעוואַקסן, אַז דאָס פאָלק האָט זיך אַיינגעוואוינט צו שאַצן אַ מענטשן לויט זיינע קליידער.

די פרויען האָבן אין שפעטערע צייטן געטריבן לוקסוס מיט קליידער און צירונג נאָך מער ווי די מענער. די הויפטצירונג פון די פרויען זיינען געווען די אויערינגלאַך. פונקט אַזוי באַליבט זיינען געווען אויך די נאָז-רינגען. אויך אַף די פינגער האָט מען געטראָגן רינגען, און אַרום האַלז קייטלאַך אַלערליי, אויך רינגען, פערל, האַלבע לבנה'לאַך, ביינערנע קנעפ און נאָך אַנדערע אַזעלכע זאַכן אויפגעהאַנגען אַף אַ שנור.

די אידישע פרויען פלעגן אין יענע צייטן אָנווענדן אַלערליי מיטלען צו פאַרשטאַרקן זייער שיינקייט. זייער אַ פאַרשפרייטער מיטל איז געווען דער בלייגלאַנץ (פוך). דאָס איז געווען אַזאַ שוואַרצער פולווער אָדער זאַלב, און די פרויען פלעגן עס שמירן אַף די אויבערשטע און אונטערשטע ברעמען, כדי די אויגן זאָלן אויסזען גרעסער און זאָלן האָבן מער גלאַנץ.

8.

ווי די קינדער זיינען אויפגעוואַקסן און ווי זיי זיינען דערצויגן געוואָרן.

דער פלאַץ פאַר די קינדער אַרומצולויפן און זיך צו שפילן איז געווען די גאַס. אַף די ברייטערע מאַרק-פלעצער, באַ די טויערן פון שטאָט, פלעגן זיצן זקנים און זקנות אָנגעלענט אַף זייערע שטעקנס, און אַרום האָט עס געשווימלט און געגריבלט פון קליינוואַרג, וואָס האָבן זיך געטומלט מיט זייערע שפילן.

אין זייערע שפילן פלעגן די קינדער נאָכמאַכן די גרויסע. זיי פלעגן נאָכמאַכן אַ חתונה און אויך אַ לויה. דערצו פלעגן זיי זיך שפילן מיט ליימענע פיגורלאַך פון חיות און אויך מיט גלאַטע שטיינדלאַך.

אין די ערשטע יאָרן פון דער קינדהייט איז די מוטער געווען די דערציערן. אינגלאַך און מיידלאַך זיינען צוזאַמען געווען באַ דער פרוי, אָדער באַ די פרויען, אין הויז. די מיידלאַך זיינען דאָרטן געבליבן ביז דער חתונה. די אינגלאַך זיינען דערנאָך, ווען זיי זיינען אַביסל אויסגעוואַקסן, געשטאַנען אונטער דעם פאָטער’ס השגחה און דערציאונג.

שוין אין די אַלטע צייטן פון דער מלוכה האָט דער איד געהאַלטן פאַר זיין חוב צו דערציען זיינע קינדער. דער פאָטער האָט געלערנט זיין זון פראַקטישע אַרבעטן אין פעלד און אין וויינגאָרטן, באַ דער סטאַדע אָדער אין וואַרשטאַט. אָבער דאָס איז נאָך ניט גענוג געווען. ער האָט אים געגעבן אויך אַ רעליגיעזע און מאָראַלישע דערציאונג. ער האָט אים דערציילט פון גאָט’ס גרויסע מעשים אין די אַמאָליקע צייטן. ער האָט אים מיטגענומען צו די יום-טובים אין הייליקטום און האָט אים דאָרטן דערקלערט די באַדייטונג פון פאַרשיידענע מנהגים.

עס זיינען דעמאָלט אויך געווען מאַנכע אינגלאַך, וועלכע האָבן געקאָנט שרייבן. באַ די טעמפלען אין הייליקע פלעצער זיינען געווען קינדער-שולן. און די כהנים, וואָס זיינען געווען

דער קלאַס פון די געלערנטע אין יענע צייטן, זיינען געווען די לערער אין אַזעלכע טעמפל־שולן. אָבער די צאָל אידן, וואָס האָבן געקאָנט איבערלייענען אַ געשריבענעם פאַרמעט אָדער טאָוול, איז דעמאָלט געווען ניט גרויס.

די קינדער זיינען אין יעדן פאַל ניט אַרומגעגאַנגען ליידיק. די עלטערע זין האָבן מיטגעהאָלפן אין דער אַרבעט אַפן פעלד. די אינגערע האָבן געהיט די סטאַדע אַף דער פאַשע. אויך די מיידלאך זיינען ניט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט. זיי האָבן געהאָלפן דער מוטער אין אַלע אַרבעטן פון הויז, און מ'פלעגט זיי אָפטמאָל זען אויך אַלס פאַסטושקעס באַ דער סטאַדע שאָף.

א סעמיטישער האנדלס קאראוואן

די מיידלאך האָבן געוויינלאך געלעבט צוריקגעצויגן באַ דער מאַמען אין הויז. וואָס אַריסטאָקראַטישער אַ מיידל איז געווען, אַלץ מער צוריקגעצויגן האָט זי געלעבט. נאָר ווען עס פלעגט פאָרקומען עפעס אַ פאַראַד אָדער אַן אומגעוויינלאכע פאַסירונג, פלעגט מען זען די פרויען און טעכטער אַף די גאַסן.

.4

ווי אידן פלעגן אין יענע צייטן פאַרברענגען און ווי זיי פלעגן פייערן זייערע יום־טובים.

אַ איד אין יענע אַלטע צייטן האָט ליב געהאַט זיצן אין אַ פריילאכער געזעלשאַפט און זיך לוסטיק מאַכן. זיין אַליין, איינ־

זאַם, האָט באַטייט זיין אומגליקלאַך. דער איד איז דעמאָלט געווען אויך אַ גרויסער פריינט פון אורחים. איז דורכגעפאָרן אַ פרעמדער, האָט ער אים גערן אַריינגענומען צו זיך. האָט עפּעס געטראָפן אַ שמחה'לע אין דער פאַמיליע, איז זיין הויז געשטאַנען אָפן פאַר אַלע לייט פון דעם דאָרף.

אָבער וואו האָט דער פּשוט'ער איד דעמאָלט אויפגענומען זיינע געסט? זיין הויז איז מערסטנס באַשטאַנען פון איין צימער. איבערהויפּט האָט מען די מערסטע צייט פאַרבראַכט אין דרויסן, אין דער פרייער לופט. און דאָס הויז איז גאָר ניט געווען אַזוי שטאַרק וויכטיק.

מיט אייגענע מענטשן האָט מען געפירט אַ שמועס באַ דער טיר. אָבער אויך אַז געסט זיינען געקומען, איז דער איד אויסגעקומען אָן אַ זאַל. דעם אָרט פון זאַל באַ אונז היינט האָט אין יענע צייטן פאַרנומען דער דאַך פון הויז. ער איז געווען פלאַך און גלאַט און איז דערפאַר געווען אַ פּאַסיקער אָרט זיך צו אונטערהאַלטן.

אין אַ קילן אָוונט איז מען דאָרטן אַרומגעגאַנגען שפּאַצירן. זומער פלעגט מען אָפן דאַך אויפשטעלן ביידלאַך זיך צו באַשיצן פון דער זון. עס האָבן דאָרטן אויך ניט געפעלט קיין גראָז און קיין בלומען. אָבער זיי פלעגן גיך פאַרוועלקן.

האָט עפּעס פּאַסירט אַ וויכטיקע געשעעניש, זיינען יונג און אַלט אַרויפגעלאָפן אַף די דעכער.

אָבער ניט נאָר פּריוואַטע געזעלשאַפט האָבן די אַמאָליקע אידן ליב געהאַט. זיי פלעגן אויך גערן קומען אין פלעצער, וואו אַ גרעסערער עולם פלעגט זיך צוזאַמענקומען. אין דאָרף פלעגן אַ סך מענטשן זיך צוזאַמענטרעפן באַם קוואַל, אָבער מערסטנס די יוגנט. נאָך אַ גרעסערער עולם פלעגט צוזאַמענקומען שבת, ראש־חודש און יום־טוב אין דעם הייליקטום פון דאָרף, אַף דער במה, אַפן שפּיץ באַרג, וואָס אַף זיין רוקן איז געלעגן דער דאָרף אָדער דאָס שטעטל.

דאָך איז אין דאָרף געווען אומעטיק. פיל היימלאַכער איז געווען אין שטאָט. אמת, די גאַסן זיינען געווען זייער שמאָל און איינג, און ניט שטאַרק זויבער. דערפאַר אָבער זיינען דאָ

געווען ערטער, וואו מ׳האָט געטראָפן אַ סך מענטשן און מ׳האָט געקאָנט גוט פאַרבריינגען. דאָס זיינען געווען די ברייטע פלעצער באַ די טויערן, וואָס מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט.

אין די גרעסערע שטעט זיינען געווען אויך וויינהייזער. וואָרים די אַמאָליקע אידן אין ארץ־ישראל האָבן זייער ליב געהאַט צו טרינקען וויין. „וויין מאַכט פריילאַך דעם מענטשנ׳ס האַרץ“, זאָגט אַ תהלים־דיכטער. „וויין מאַכט פריילאַך דאָס לעבן“, זאָגט אַ אידישער חכם פון די אַמאָליקע צייטן.

עס האָבן אויך ניט געפעלט קיין עפנטלאַכע פייערונגען, ווען דער עולם האָט זיך לוסטיק געמאַכט. האָבן אידן געזיגט אין אַ מלחמה, פלעגט דער נצחון געפייערט ווערן מיט עפנטלאַכע פאַראַדן. די גבורים, וואָס האָבן זיך אומגעקערט אַהיים פון אַזאַ מלחמה, פלעגט מען מקבל־פנים זיין מיט געזאַנג און טענץ.

נאָר די סאַמע פריילאַכסטע טעג פון יאָר זיינען געווען די דריי יום־טובים, וואָס אין זיי האָט מען געפייערט די סעזאָנען פון יאָר. פסח, אָדער ריכטיקער „חג המצות“, האָט מען געפייערט דעם אָנהויב פון תבואה־שניט. אָנגעהויבן האָט זיך דער שניט מיט גערשטן, און דעם ערשטן גאַרב פון דער תבואה (דעם „עומר“ — אוימער) האָט מען געבראַכט אין דעם הייליקטום אַ מתנה צו גאָט. אין יענע ערשטע טעג פון תבואה־שניט האָט מען אויסגעראַמט דעם זויער־טייג (חמץ) פון די הייזער, און מ׳האָט פון דעם פרישן מעל געבאַקן אומגעזייערטע ברויט (מצות). ביסלאַכווייז אָבער איז פסח געוואָרן דער יום־טוב צום אָנדיינקען פון דער באַפרייאונג פון מצרים.

געענדיקט דעם שניט האָט מען מיט ווייץ, און מ׳האָט דעמאָלט געפייערט דעם סוף פון די שניט־וואָכן. דעם דאָזיקן יום־טוב האָט מען גערופן „שבועות“ (וואָכן, עס הייסט: דער יום־טוב, אין וועלכן מ׳פייערט דעם סוף פון די שניט־וואָכן), אויך „חג הקציר“ — דער יום־טוב פון שניט.

אָבער דער פריילאַכסטער יום־טוב איז געווען סוכות, דער יום־טוב פון האַרבסט, אָדער ווי מ׳האָט אים אין אָנהויב גערופן „חג האָסיף“, דאָס הייסט: די פייערונג פון צונויפזאַמלען די

פרוכטן און די וויינטרויבן פון די גערטנער און סעדער. דאָס איז געווען די פריילאַכסטע צייט פון יאָר. מיט קראַנצן אַף די קעפ האָט מען דעמאָלט געזונגען, געיובלט, געהוליעט און געטאַנצט אין די וויינגערטנער און די פרוכטגערטנער אַף די בערג פון יהודה און אפרים.

פסח און שבועות, אין דער צייט פון שניט, איז מערסטנס שווער געווען פאַר דעם פויער אַוועקצוגיין ווייט פון זיין דאָרף אין אַ הייליקן אָרט, און ער האָט געפראַוועט זיין יום-טוב אין דאָרף גופא, אַף דער במה. אַנדערש איז געווען מיט דעם גרויסן יום-טוב אין האַרבסט. דער אידישער פויער האָט דעמאָלט שוין געהאַט אין שייער און אין קעלטער אַלע פרוכטן פון פעלד און גאָרטן, און ס'איז אים ניט שווער געווען אַוועקצוגיין פון דער היים.

פלעגן אַ סך אידישע פויערים אַוועקגיין אַפן יום-טוב פון האַרבסט אַביסל ווייטער פון אייגענעם דאָרף, ערגעץ וואו אין אַ באַרימטן הייליקן אָרט, וואו עס האָט זיך געפונען אַ „היכל“, אַ טעמפל פאַר יהוה.

די וועגן, וואָס פירן צו די באַרימטע הייליקע ערטער: ירושלים, שכם, בית-אל, שילו, דן, זיינען דעמאָלט געווען פול מיט עולה-רגל'ניקעס (אוילע-רעגעלניקעס, פילגרימס). אַף אַלע וועגן זיינען געגאַנגען גאַנצע מחנות אידישע פויערים מיט זייערע הויזגעזינטן. איינער איז געגאַנגען מיט אַן אָקס, דער אַנדערער מיט אַ שעפס, דער דריטער מיט אַ ציג מקריב צו זיין פאַר יהוה אין דעם הייליקן אָרט און זיך צו פרייען פאַר אים מיט דער גערעטעניש, וואָס ער האָט געשיקט אין שייער און אין קעלטער. איז דער פויער געווען אָרים און האָט ניט געקאָנט בריינגען פאַר גאָט אַ רינד אָדער אַ שאָף, האָט ער געבראַכט אַ קרוג מעל פאַר אַ מעל-קרבן, אָדער אַ לאָגל וויין פאַר אַ גוס-קרבן אַפן מזבח, אָדער וואָס ניט איז, וואָס ער האָט צוגעזאָגט אַ נדר צו גאָט.

5.

ווי מ׳האָט אין יענע צייטן גע׳משפט.

אין די עלטערע צייטן פון דער מלוכה האָבן געוויינלאַך גע׳משפט די „זקנים“ פון די משפחות און אויך די עלטסטע און די פאַרשטייער פון שטאָט. איז מען ניט געווען צופרידן מיט זייער פסק-דין, איז מען געגאַנגען אין אַ הייליקן אָרט צו קריגן אַ גערעכטן משפט פון דעם כהן, אָדער מ׳האָט אויך אַפעלירט צום קיניג.

גע׳משפט האָט מען מערסטנס אין טויער פון שטאָט. די געזעצן זיינען געוויינלאַך געווען שטרייַנגע. דאָ זיינען שטיקלאַך פון די אַלטע אידישע געזעצן:

> אַ לעבן פאַר אַ לעבן, אַן אויג פאַר אַן אויג, אַ צאָן פאַר אַ צאָן, אַ האַנט פאַר אַ האַנט, אַ פוס פאַר אַ פוס, אַ ברען פאַר אַ ברען, אַ וואונד פאַר אַ וואונד, אַ באַיל פאַר אַ באַיל.

באַ נאָמאַדן אין מדבר איז בלוט-נקמה דאָס העכסטע געזעץ. ווען עס ווערט פאַרגאָסן אַ מענטשנ׳ס בלוט, מוזן אַלע מיטגלידער פון זיין שבט נעמען נקמה פון דעם מערדער, און אויב זיי קענען אים ניט כאַפן, נעמען זיי נקמה פון זיין משפחה. אויך אין ארץ-ישראל האָט נאָך אַ לאַנגע צייט געהערשט באַ אידן דאָס דאָזיקע געזעץ פון מדבר. מ׳האָט אָבער געזוכט ווי ווייט מעגלאַך אָפצושוואַכן און אָפצושאַפן בלוט-נקמה. דאָס אַלטע אידישע געזעץ אונטערשיידט דעריבער צווישן מאָרדן מיט אַ כיוון און טויט־שלאָגן אומגערן. ווען עמיצער שלאָגט טויט אַ מענטשן אומגערן, מעג ער זיך ראַטעווען אין אַ הייליקטום, און דער בלוט-פאַרוואַנדטער פון דעם גע׳הרג׳עטן טאָר אים דאָרטן ניט רירן.

> דער וואָס שלאָגט אַ מענטשן און ער שטאַרבט, זאָל ער געטויט ווערן. ווען ער איז עס אָבער ניט אויסן געווען, וועל איך באַשטימען אַן אָרט, וואוהין ער זאָל אַנטלויפן. ווען עמיצער אָבער דער׳הרג׳עט דעם צווייטן מיט אַ כיוון, זאָלסטו אפילו פון מיין מזבח אים אַראָפנעמען צו שטאַרבן

שקלאַפעריי איז געווען פאַרצייטן באַ אַלע פעלקער. די אידן אָבער האָבן פון די עלטסטע צייטן אָן געזוכט צו פאַרלייכטערן די לאַגע פון די שקלאַפן. דאָס אַלטע אידישע געזעץ האָט פאָרגעשריבן, אַז אַ אידישער שקלאַף זאָל ניט דינען לענגער, ווי זעקס יאָר. סאַידן דער שקלאַף זאָגט, אַז ער פילט זיך גוט באַ זיין האַר און ער וויל באַ אים בלייבן אַ גאַנצן לעבן. אין אַזאַ פאַל שרייבט דאָס געזעץ פאָר, אַז דער האַר זאָל דורכבויערן דעם שקלאַף זיין אויער אָן ביישטיבל פון טיר. דאָס איז געווען אַזאַ רעליגיעזע צערעמאָניע אין יענע צייטן, וואָס האָט באַטייט, אַז דער דאָזיקער מענטש ווערט אַ מיטגליד פון דער משפחה.

> אַז דו וועסט קויפן אַ אידישן קנעכט, זאָל ער זעקס יאָר דינען, אָבער אפן זיבעטן יאָר זאָל ער אַרויסגיין פריי אומזיסט. ווען דער קנעכט אָבער זאָגט: „איך האָב ליב מיין האַר, מיין ווייב און מיינע קינדער, איך וויל ניט אַרויסגיין פריי“, זאָל זיין האַר אים צופירן צום טיר אָדער צום ביישטיבל און זאָל אים דורכבויערן זיין אויער מיט אַן אָל; און ער זאָל אים דינען אַ גאַנצן לעבן.

דאָס דאָזיקע אַלטע געזעץ האָט אָבער געגאָלטן נאָר פאַר אַ אידישן שקלאַף. אַ שקלאַפין איז ניט אַרויסגעגאַנגען פריי דעם זיבעטן יאָר. זי האָט אינגאַנצן געהערט צו איר האַר, וועלכער האָט געוויינלאַך זי צוגענומען פאַר אַ פרוי. אויב אָבער ניט דער האַר און ניט דעם האַר'ס זון האָבן זי ניט געוואָלט פאַר קיין פרוי, דעמאָלט האָט זי געדאַרפט אַרויסגיין פריי.

אָפגעהיט האָבן אָבער אידן ניט די דאָזיקע געזעצן. די רייכע אידן האָבן זעלטן ווען אַרויסגעלאָזן זייערע שקלאַפן פריי.

אַ פעלד זאָל באַאַרבעט ווערן זעקס יאָר. אפן זיבעטן יאָר אָבער זאָל מען עס לאָזן אַף הפקר. וואָס עס וואַקסט פון זיך אַליין, זאָל זיין פריי פאַר אַלעמען דאָס צו געניסן.

זעקס יאָר זאָלסטו זייען דיין לאַנד און איינזאַמלען איר תבואה. אָבער אַפן זיבעטן יאָר זאָלסטו עס אָפּלאָזן אַף הפקר, און זאָלן עס עסן די אָרימע פון דיין פאָלק, און וואָס עס וועט פון זיי בלייבן, זאָלן עסן די חיות פון פעלד. דאָס אייגענע זאָלסטו טאָן אויך מיט דיין וויינגאָרטן און דיין אוילבערטגאָרטן.

פאַר אַ פעלד און אַ גאָרטן איז גענוג צו רוהען איין מאָל אין זיבן יאָר. לעבעדיקע באַשעפענישן אָבער מוזן האָבן אַ טאָג רו אַלע וואָך.

זעקס טעג זאָלסטו טאָן דיין אַרבעט, און אַפן זיבעטן זאָלסטו רוהען, כדי עס זאָל זיך אָפּרוהען דיין אָקס און דיין אייזל און עס זאָל אָפּאָטעמען דער זון פון דיין דינסט און דער פרעמדער.

דער חורבן פון שומרון און די גרויסע נביאים.

1. די צייט פון ירבעם דעם צווייטן.
2. די נייע גרויסע נביאים.
3. עמוס, דער פאַסטוך פון תקוע.
4. דער חורבן פון שומרון.
5. דער נביא הושע.

1.

די צייט פון ירבעם דעם צווייטן.

ירבעם דער צווייטער האָט אַוועקגענומען צוריק פון די אַראַמייער אַלץ, וואָס זיי האָבן פריער צוגענומען פון ישראל. ער האָט אפילו אַוועקגענומען שטיקער לאַנד, וואָס האָבן פון אַלעמאָל געהערט צו דער מלוכה פון דמשק. ער האָט אויך מואָב ווידער אונטערגעוואָרפן.

אין דערזעלביקער צייט ווען ירבעם דער צווייטער האָט געקיניגט אין ישראל, האָט עוזיהו (עזריה) געקיניגט אין יהודה. ער איז אויך געווען שטאַרקער, איידער די מלכים פאַר אים. ער האָט צעשלאָגן די פלישתים, און וואָס נאָך וויכטיקער, ער האָט געמאַכט אונטערטעניק אדום, און אידן האָבן ווידער באַקומען אין זייערע הענט דעם האַפן באַם רויטן ים און האָבן געקאָנט פירן אַ ברייטן האַנדל מיט אַראַביע. די אידישע הערשאַפט אין ארץ־ישראל איז איצט געווען אַזוי שטאַרק, ווי אַמאָל אין די צייטן פון דוד און שלמה.

אָבער אין די פערציק יאָר, וואָס ירבעם האָט רעגירט, זיינען אידן געוואָרן ניט נאָר שטאַרק, זיי זיינען געוואָרן אויך זייער רייך. זיי האָבן איצט באַהערשט אַלע האַנדלסוועגן, וואָס האָבן זיך געצויגן דורך ארץ־ישראל צווישן עגיפּטן און סיריע און צווישן דעם מדבר און דעם ים. אידן זיינען געוואָרן אַ האַנדלספאָלק. אַף די בערג פון אפרים און יהודה האָבן זיך צעוואַקסן גרויסע שטעט מיט שטאַרקע פעסטונגען. די גאַסן פון די שטעט זיינען געווען פול מיט פערד און רייטוועגן, און אין די באַזאַרן האָט מען געקויפט און פאַרקויפט די טייערסטע זאַכן פון גאָלד, זילבער און העלפאַנטביין. די רייכע אידישע הענדלער און פריצים זיינען איצט געווען פאַרנומען מיט איין זאַך: מיט'ן אויסשפּרייטן און פאַרגרעסערן דעם האַנדל, כדי אָנצוזאַמלען מער רייכקייט און צו לעבן אין מער לוקסוס.

די רייכע אידן האָבן געוואוינט אין די שטעט אין טייערע פּאַלאַצן און האָבן נאָך דערצו זיך אויסגעבויט קילע זומערהייזער אַפן לאַנד. קליידער האָבן זיי געטראָגן טייערע, געבראַכט פון פרעמדע לענדער. צו זייערע רייכע מאָלצייטן פלעגן זיי שעכטן פעטע שעפּסן און געשטאָפּטע קעלבער. וויין פלעגן זיי טרינקען פון גרויסע בעקנס און עסן פלעגן זיי די מאָלצייטן, ליגנדיק אָנגעלענט אַף ווייכע זאָפעס באַפּוצט מיט העלפאַנטביין.

די אידישע מלוכה איז געוואָרן רייך און מעכטיק. אָבער גענאָסן דערפון האָבן נאָר די רייכע פּריצים און הענדלער. די אָרימע לייט זיינען נאָך אָרימער געוואָרן. פאַר דער מאַכט פון דער מלוכה האָבן זיי געמוזט באַצאָלן מיט שווערע שטייערן, מיט זייערע זין, וועלכע מ׳האָט אָפּגעריסן פון דער אַרבעט און געטריבן אין מיליטער. די פאַראָרימטע פּויערים זיינען געווען געצוואונגען צו פאַרקויפן זייער ערד צו די פּריצים און הענדלער, אַמאָל אפילו זיך אַליין צו פאַרקויפן פאַר קנעכט; אָפט האָט מען אָפּגענומען זייער נחלה פאַר אַ חוב; נאָך אָפטער האָבן זיי געמוזט אַוועקגעבן דעם רייכן פאַר פּראָצענט דעם בעסטן טייל פון די פּרוכטן, וואָס זיי האָבן מיט שוויים אַרויסגעצויגן פון זייער אָרים שטיקל ערד. האָט דער אָרימער פאַרקויפט דעם רייכן זיין תבואה אָדער וויין, האָט אים יענער באַשווינדלט אין פּרייז, אין וואָג און מאָס.

פון אַלע זייטן האָט מען געדריקט דעם אָרימען פּויער. אפילו קיין גערעכטן משפּט האָט ער ניט געקאָנט געפינען. איז ער געקומען אין טויער פון שטאָט זיך קלאָגן פאַר די זקנים און שופטים, האָט מען דאָרטן זיך ניט אָנגענומען זיין קריוודע, וואָרים דער ריכטער האָט שטענדיק געהאַלטן מיט די רייכע, וואָס האָבן געהערשט איבער׳ן לאַנד.

און עס איז בכלל גאָר ניט געווען וואָס צו פרייען זיך מיט דער רייכקייט, שטאַרקייט און גרויסקייט פון דער אידישער מלוכה. ווארים עס איז ניט געווען שווער צו זען, אַז ניט די אידן מיט זייערע אייגענע כוחות האָבן צעשלאָגן די אויבערמאַכט פון דמשק, נאָר אַשור האָט עס געטאָן; און באַלד וועט די

גרויסע און מעכטיקע אַשור אַלעמען פאַרשלינגען, ישראל אַזוי ווי דמשק.

די מאַכט פון די אידן אין דער צייט פון ירבעם בן־יואָש איז דערפאַר געווען ווי דער לעצטער שטראַל פון דער זון פאַר אַ שטורעם־וועטער. באַלד איז טאַקע דער שטורעם אויסגעבראָכן, און די מלוכה פון ישראל איז אונטערגעגאַנגען.

אָבער די מאַסן פון פאָלק צוזאַמען מיט זייערע פירער האָבן ניט געזען ווייט. זיי האָבן געמיינט, אַז אַלץ איז גוט אַזוי ווי עס איז, און עס וועט שוין אַף אַלעמאָל אַזוי בלייבן. זיי זיינען געווען זיכער, אַז יהוה, זייער גאָט, העלפט עס זיי איצט און איז צופרידן מיט זיי. און פאַרוואָס זאָל ער ניט זיין צופרידן? — האָבן זיי געטראַכט. צו קיין פרעמדע געטער דינט מען איצט ניט. די טעמפלען זיינע גלאַנצן מיט דער גרעסטער פראַכט. די בילדער אין די טעמפלען, די הייליקע אָקסן, האָבן נאָך קיינמאָל ניט געהאַט אַזוי פיל גאָלד אַף זיך. שוין לאַנג האָט מען ניט געפייערט אַזעלכע שיינע, רייכע און פריילאַכע יום־טובים און מ'האָט ניט פאַרברענט אַזויפיל פעטע בהמות אַף די מזבחות אַף אַלע במות פון לאַנד. וואָרים דער רייכער קיניג און די רייכע אידן האָבן געוואָלט זיין פרום און האָבן ניט געזשאַלעוועט קיין געלט אַף די טעמפלען פון יהוה.

2.

די נייע גרויסע נביאים.

אין אָט דער צייט האָבן אָנגעהויבן אויפטרעטן די גרויסע נביאים, וואָס האָבן פאָראויסגעזאָגט, אַז אַ וויסטער חורבן וועט באַלד קומען. די דאָזיקע גרויסע נביאים זיינען ווייניק ענלאַך אַף די פריערדיקע. זיי ריידן אויך אין גאָט'ס נאָמען, אָבער אַף אַן אַנדער אופן, ווי די פריערדיקע נביאים. זיי קריגן ניט זייער געטלאַכע באַגייסטערונג דורך אַ ווילדער אויפרעגונג, נאָר דורך אַ טיפן אַריינקלערן אין זיך. זיי זוכן אויך גאָר ניט צו ווערן ווילד אויפגערעגט, כדי צו דערפילן אין זיך אַ געטלאַכע קראַפט

און צו ריידן אין גאָט׳ס נאָמען; נאָר אַלעמאָל און אומעטום פילן זיי, אַז גאָט איז נעבן זיי און זיין גייסט רעדט דורך זיי.

אָט די גרויסע נביאים געהערן ניט צו קיין אָרדן, ווי די אַמאָליקע בני־הנביאים. נאָר יעדערער פון זיי לעבט אַליין מיט גאָט אין זיין האַרץ און קומט אַליין ריידן אין נאָמען פון זיין גאָט.

אויך דאָס, וואָס די נייע נביאים זאָגן, איז אַנדערש ווי אַלץ, וואָס מ׳האָט פריער געזאָגט אין גאָט׳ס נאָמען. זיי זאָגן, אַז יהוה איז ניט נאָר דער גאָט פון ישראל, נאָר ער איז אויך דער גאָט פון אַלע אַנדערע פעלקער. און אַלע פעלקער וועט ער שטראָפן פאַר זייערע זינד; אויך אַף אידן וועט ער ברייננען אַ שרעקלאַכע שטראָף. זייער מלוכה וועט אונטערגיין, און זיי וועלן פאַרטריבן ווערן אין אַ פרעמדן לאַנד. וואָרים ער, יהוה, איז דער גאָט פון די אַמאָליקע אַלטע צייטן פון מדבר, און ער האָט פיינט, ווי אַזוי אידן לעבן און דינען איצט צו אים. ער האָט פיינט די פראַכטיקע טעמפלען, וואָס דער קיניג און די רייכע אידן בויען פאַר אים מיט דעם געלט, וואָס זיי פרעסן אַרויס פון די אָרימע און הונגעריקע. ער וויל איבערהויפט גאָר ניט קיין טעמפלען, קיין יום־טובים און קיין קרבנות. וואָס ער וויל, איז, — מ׳זאָל ניט טאָן קיין אומרעכט, איינער זאָל ניט אָפנאַרן און ניט אונטערדריקן דעם אַנדערן.

פאַר קיין זאַך און פאַר קיין מענטשן האָבן די דאָזיקע נביאים זיך ניט אָפגעשראָקן. און קיינער האָט ניט געקאָנט ווירקן אַף זיי, זיי זאָלן ריידן אַנדערש. וואָרים זיי האָבן געפילט טיף אין האַרצן, אַז דאָס, וואָס זיי זאָגן, איז אַן אייביקער אמת, און גאָט שיקט זיי דאָס זאָגן צו די מענטשן. דעריבער זיינען זיי געווען אַזוי זיכער און האָבן קיינמאָל דעם מינדסטן צווייפל ניט געהאַט, אַז דאָס, וואָס זיי זאָגן וועט מוזן מקוים ווערן.

די רייד פון אָט די גרויסע נביאים זיינען געבליבן פאַרשריבן אין ביכער. די דאָזיקע נביאים־ביכער זיינען אַ טייל פון תנ״ך.

3.

עמוס דער פאַסטוך פון תקוע.

(אַז ערד 760 יאָר פאַר דער קריסטלאַכער צייט רעכענונג).

דער ערשטער פון די גרויסע נביאים, וואָס זייערע רייד זיינען געבליבן פאַרשריבן אין ביכער, איז געווען עמוס (אָמוים).

ער איז געווען פון תקוע (טקויאַ), אַ דאָרף באַם מערב־גרעניץ פון מדבר־יהודה. די אַיינוואוינער פון דער דאָזיקער געגנט זיינען געווען פאַסטוכער פון שאָף.

עמוס איז אויך געווען אַ פאַסטוך און איז אויפגעוואַקסן מיט דער סטאַדע. ער איז אָבער אַרומגעפאָרן איבער די יאַרידן פון די גרויסע שטעט אין און אַרום ארץ־ישראל צו פאַרקויפן די וואָל פון די שאָף. אַף די טומלדיקע מערק פון די אידישע שטעט האָט ער געזען סוחרים, וואָס זיינען גאַנצענע טעג פאַרטאָן אין מאַכן פראָפיטן דורך אַלערליי פאַלשקייט און נאַרעריי; געזען אָרימע לייט, וואָס מ׳האָט באַ זיי אַוועקגענומען דעם לעצטן מלבוש פאַר אַ משכון; געזען רייכע פריצים און פריצ׳טעס, וואָס לעבן אָן זאָרג און מאַכן זיך כסדר יום־טובים און הוליאַנקעס.

פון דעם טומל אין די שטעט איז ער געקומען צוריק אין זיין שטילן דאָרף. דאָרטן אַף דער לאָנקע איז ער געזעסן איינזאַם און אַליין מיט זיינע שאָף. ווייט אַרום האָט ער געזען טאָלן און בערג. באַטאָג האָט ער געקוקט אַף דעם שפיגל פון ים־המלח און אַף די בערג פון מואָב, און באַנאַכט האָט ער געהערט, ווי עס ברומט דער לייב און עס פאַלט אָן אַ שרעק אַף אַלע מענטשן אַרום.

אָבער אינעווייניק אין זיך האָט ער געהערט נאָך אַ שטאַרקערע שטים, ווי דעם ברום פונ׳ם לייב. ער האָט געהערט די שטים פון גאָט, וואָס רעדט צו אים און רופט אים צו פאַרלאָזן די סטאַדע און גיין צו אידן, שטראָפן זיי, וואָרענען זיי, אַז זייער מלוכה וועט באַלד אונטערגיין; אַז אַ פאָלק, באַ וועלכן

אומרעכט זיצט אַפן טראָן, וואו די רייכע דריקן און באַרויבן די אָרימע, קאָן זיך לאַנג ניט האַלטן.

און עמוס האָט געפאָלגט גאָט'ס רוף, וואָס ער האָט געהערט אין זיך. וואָרים

דער לייב ברומט —
ווער דערשרעקט זיך ניט!
גאָט רופט —
ווער ווערט ניט קיין נביא!

און מיט זיין פאַסטוך־שטעקן אין האַנט און מיט גאָט'ס וואָרט, וואָס האָט געברענט ווי אַ פייער אין זיין האַרץ, איז ער אַוועק אין שומרון, די שיינע, רייכע הויפּטשטאָט פון ישראל.

ער איז דאָרטן אויפגעטראָטן און האָט געזאָגט:

קומט צוזאַמען אַפן באַרג פון שומרון,
קומט און זעט:
גרויס איז דאָ דער טומל,
און פיל זיינען די אונטערגעדריקטע.
מ'ווייסט גאָרניט פון טאָן רעכט,
מ'זאַמלט נאָר אוצרות פון רויב.

מ'האָט פיינט דעם, וואָס זאָגט דעם אמת,
מ'פאַראַכט דעם, וואָס רעדט מיט ריכטיקייט.

דעם אָרימען צעטרעט איר מיט די פיס
און נעמט אַ צינז פון זיין ביסל תבואה.

דעם גערעכטן פאַרקויפט מען פאַר געלט,
און דעם אָרימאַן — צוליב אַ פאָר שיך.

מוז דען ניט איבער דעם ציטערן די ערד
און זיך הייבן און אַראָפלאָזן, ווי דער טייך פון מצרים?

אַזוי זאָגט יהוה:
פיינט וועלן אַרומרינגלען דאָס לאַנד,
וועלן אַראָפרייסן דיין פעסטונג
און אויסרויבן דיינע פאַלאַצן.

אַף אַלע מערק וועט זיין אַ קלאָג,
און אין אַלע גאַסן וועט מען יאָמערן: אוי, וויי!

באַלד איז אָנגעקומען דער פריילאַכער יום-טוב פון ניי-יאָר, וואָס אידן פלעגן דעמאָלט פייערן אין האַרבסט, ווען זיי פלעגן צונויפזאַמלען די פרוכט און די וויינטרויבן. גרויסע מאַסן אידן זיינען געגאַנגען צו-פוס אין פאַרשיידענע הייליקע ערטער; מער ווי אַלץ איז מען געגאַנגען קיין בית-אל, וואו עס האָט זיך געפונען דאָס גרעסטע הייליקטום פון ישראל, דער קיניגלאַכער טעמפל מיט דער באַרימטער הייליקער מצבה און דעם גאָלדענעם אָקס.

עמוס איז אויך געקומען קיין בית-אל מיט'ן גרויסן שטראָם עולה-רגל-ניקעס. אַ ריזיקער עולם איז געווען פאַרזאַמלט אין פאָרהויף פון דעם טעמפל. די קרבנות האָבן זיך גערויכערט אַף דעם מזבח. מוזיק האָט געשפילט. דער עולם האָט געזונגען, געטאַנצט און געדאַנקט גאָט פאַר דער גערעטעניש, וואָס ער האָט געגעבן אין פעלד און אין גאָרטן.

און אין מיטן דער פריילאכקייט פון דעם יום-טוב האָט זיך מיט אַמאָל באַוויזן אַ מאַן מיט אַן ערנסטן פנים און פייערדיקע אויגן. מיט אַ דונערדיקער שטים האָט ער אויסגערופן אין גאָט'ס נאָמען אַזוינס, וואָס אידן האָבן ביז דעמאָלט נאָך קיינמאָל ניט געהערט:

איך האָב פיינט, איך פאַראַכט אייערע יום-טובים;
איך קאָן ניט פאַרטראָגן דעם ריח פון אייערע פייערונגען.
איך וויל ניט אייערע קרבנות
און קוק ניט אַף אייערע פעטע בהמות.

אַוועק פון מיר מיט דעם ליאַרעם פון דיינע געזאַנגען,
כ’וויל ניט הערן דאָס שפּילן פון דיינע האַרפּן.
זאָל רוישן, ווי וואַסער, רעכט,
און גערעכטיקייט — ווי אַ מעכטיקער שטראָם.

עס וועלן פאַרוויסט ווערן די במות פון יצחק,
די הייליקטימער פון ישראל וועלן חרוב ווערן,
און איך וועל זיך דערהויבן קעגן ירבעם’ס הויז מיט’ן שווערד.

דאָס זיינען געווען צו שטאַרקע רייד. און אמציה (אַמאַציאָ), דער אויבער־פּריסטער פון בית־אל, האָט געשיקט זאָגן דעם קיניג, אַז עמוס העצט צו אַ בונט קעגן אים. עמוס איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פון די גרעניצן פון ירבעם’ס מלוכה. ער איז ווידער געקומען אַהיים, אין זיין שטילן דאָרף, און האָט דאָרטן אויפגעשריבן זיינע רעדעס אין אַ בוך.

.4

דער חורבן פון שומרון.

דאָס, וואָס עמוס האָט פאָראויסגעזאָגט, איז אין אַ קורצער צייט אָנגעקומען. נאָך ירבעם’ס טויט איז געקומען אַ צייט פון מהומות און איבערקערענישן אין דעם לאַנד. יהוא’ס דינאַסטיע, וואָס איז הונדערט יאָר געזעסן אַפן טראָן פון ישראל, איז אונטערגעגאַנגען, און עס האָט זיך אָנגעהויבן דער סוף פון דער מלוכה פון ישראל.

ירבעם’ס זון, זכריה (זכאַריאָ), האָט רעגירט זעקס חדשים און איז דערמאָרדעט געוואָרן פון אַ מיליטערישן קאָמאַנדיר מיט’ן נאָמען שלום (שאַלום). שלום האָט זיך געהאַלטן נאָר איין חודש און איז דערמאָרדעט געוואָרן פון אַן אַנדער קאָמאַנדיר מיט’ן נאָמען מנחם. אָבער מנחם האָט זיך אויך געקאָנט האַלטן אַפן טראָן נאָר מיט דער הילף פון אשור און ער האָט געצאָלט צום מלך פון אשור אַ הויכן צינז פון טויזנט טאלענטן זילבער (דריי מיליאָן שקל. אַ שקל איז אומגעפער אַ האַלבער דאלאר). מנחם

האָט אָבער אַליין ניט פאַרמאָגט אַזאַ סומע געלט אין זיין קיניגלאַכן אוצר, האָט ער אַרויפגעלייגט אַף די לאַנד־אייגנטימער אַן אומגעוויינלאַכן אָפצאָל פון פופציק שקלים אַף יעדערן. מיט דעם דאָזיקן הויכן צינז איז מנחם געווען זיכער, אַז דער קיניג פון אשור וועט אים שטיצן קעגן אַלע זיינע געגנער.

די געגנער פון מנחם׳ען האָבן אָבער ניט געוואָלט, אַז אידן זאָלן זיין אונטערגעוואָרפן אונטער אַשור און האַלטן מיט איר. זייער גאַנג איז געווען, אַז אידן דאַרפן בעסער האַלטן מיט מצרים. וואָרים עס האָט דעמאָלט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף צווישן די צוויי גרויסע מלוכות: אַשור און מצרים, ווער פון זיי ביידן זאָל קריגן די הערשאַפט איבער פאָדער־אַזיע. ארץ־ישראל איז דער בריק צווישן די דאָזיקע צוויי לענדער. אידן האָבן דערפאַר זיך געפונען, ווי צווישן האַמער און שמידקלאָץ, און זיי זיינען צעריבן געוואָרן.

מנחם האָט רעגירט עטלאכע יאָר. זיין זון אָבער האָט רעגירט ניט מער ווי איבער איין יאָר און איז דערמאָרדעט געוואָרן פון זיין קאָמאַנדיר פקח (פעקאַך). די הערשאַפט אין שומרון האָט איצט באַקומען די פאַרטיי, וואָס איז געווען קעגן אַשור; ישראל און דמשק האָבן געמאַכט אַ בונד פון פריינטשאַפט און, אינאיינעם מיט די פעניקישע הויפטשטעט צור און צידון, האָבן זיי זיך געשטעלט קעגן די אשורישע לענדער־פאַרכאַפער.

אָבער אשור מיט איר געוואַלדיקער מיליטערישער מאַכט האָט אַלעמען באַזיגט. זי האָט געמאַכט אַ סוף צו דער מלוכה פון דמשק און האָט אָפגעשניטן פון ישראל דעם עבר־הירדן און דעם גליל און זיי געמאַכט פאַר אַשורישע פראָווינצן. דער לעצטער קיניג פון ישראל, וועלכער האָט דערמאָרדעט פקח׳ן, האָט מיט עטלאכע יאָר שפעטער זיך פאַראייניקט מיט עגיפטן און האָט ווידער געזוכט אַראָפצוואַרפן פון זיך די אויבערהערשאַפט פון אַשור. דעמאָלט האָט דער מלך פון אַשור געשיקט אַ חיל צו באַלאַגערן שומרון, און נאָך אַ באַלאַגערונג פון דריי

יאָר איז די הויפטשטאָט פון ישראל איינגענומען געוואָרן פון דעם פיינט (אין יאָר 722 פאַר דער קריסטלאַכער צייט).

פון דעם קיניגרייך פון ישראל איז געוואָרן אַן אַשורישע פּראָווינץ מיט אַן אַשורישן גובערנאַטאָר אין שומרון. די הערשער און פירער און אַלע רייכע אידן פון דעם לאַנד, אַרום 27 טויזנט אין צאָל, זיינען פאַרטריבן געוואָרן אין ווייטע געגנטן פון דער אַשורישער גרויסער מלוכה. אַף זייער אָרט האָט דער מלך פון אַשור געבראַכט קאָלאָניסטן פון גאַנץ ווייט און זיי באַזעצט אין דער פּראָווינץ פון שומרון.

.5

דער נביא הושע.

אין די דאָזיקע פאָר צענדליק יאָר פון מהומות און איבערקערענישן איז געווען טעטיק אין ישראל דער נביא הושע, דער צווייטער גרויסער נביא נאָך עמוס׳ן.

מיר ווייסן ניט דעם אָרט, פון וואַנען ער איז געקומען. מיר ווייסן אויך ניט די באַשעפטיקונג, מיט וועלכער ער האָט זיך פאַרנומען. פון דעם בוך, וואָס איז פון אים געבליבן, ווייסן מיר נאָר, אַז ער האָט געלעבט אין ישראל און איז אויפגעטראָטן, אַלס נביא, אַ קורצע צייט נאָך עמוס׳ן.

אויך הושע האָט געשטראָפט די אידן, אָבער ניט אַזוי שטרענג ווי עמוס. ער האָט אויך פאָראויסגעזאָגט דעם אונטערגאַנג פון דער אידישער מלוכה, אָבער ער האָט עס געזאָגט מיט ווייכערע, צאַרטערע ווערטער.

אידן זיינען זינדיק און פאַרדאָרבן, זאָגט הושע. ניטאָ קיין ערלאכקייט, קיין ליבשאַפט און קיין אמת׳ע פרומקייט אין דעם לאַנד. זיי דינען גאָט מיט טעמפלען און קרבנות. אָבער גאָט וויל גוטסקייט און ליבע, ניט קיין שעכט־אָפּפער.

אפרים רינגלט מיך אַרום מיט ליגן,
מיט באַטרוג — דאָס הויז פון ישראל.

אין זיין האַנט איז אַ פאַלשע וואָגשאָל,
האַלט כסדר אין באַטריגן.

אפרים דיינקט: איך בין רייך געוואָרן,
האָב מיר איינגעשאַפט אַ גרויס פאַרמעגן.

הושע איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט עפנטלאך אָפּגעלאַכט פון די גאָלדענע אָקסן, צו וועלכע אידן האָבן געדינט און זיך געבוקט. דאָס איז געווען, ווען מנחם האָט זיך געניטיקט אין גאָלד אַוועקצושיקן צום מלך פון אַשור. האָט הושע אָפּגעשפּאָט פון אידן, אַז זיי לעבן אין שרעק, טאָמער וועט מען אויך דעם הייליקן אָקס אַוועקשיקן, אַלס צינז, צום גרויסן קיניג:

איבער דעם קאַלב פון בית־אל
זיינען באַזאָרגט די איינוואוינער פון שומרון.
עס טרויערן אַף אים דאָס פאָלק און זיינע פריסטער;
באַלד פירט מען עס אויך אַוועק קיין אַשור.

הושע האָט פאָראויסגעזאָגט, אַז אידן וועלן פאַרלירן זייער מלוכה און וועלן צעשפּרייט ווערן צווישן די פעלקער. אָבער ער האָט אויך פאָראויסגעזאָגט, אַז אין גלות וועלן אידן געלייטערט ווערן, און בעסערע און ריינערע מענטשן וועלן זיי זיך צוריקקערן אין זייער לאַנד. דעמאָלט וועלן זיי פירן אַן אַנדער אַרט לעבן און וועלן דינען גאָט אַף אַן אַנדער אופן: מיט רעכט און יושר, מיט ליבע און רחמנות.

די מלוכה פון ישראל איז אונטערגעגאַנגען. אָבער די רייד פון אירע גרויסע נביאים האָבן איבערגעלעבט די שטורעמס פון אַלע צייטן און זיינען געבליבן ביז אַף היינט.

די מלוכה פון יהודה ביז דעם חורבן פון ירושלים.

1. אָחז און חזקיה.
2. ישעיה דער זון פון אָמוץ.
3. די רעטונג פון ירושלים.
4. מיכה המורשתי.
5. די אָנהייבער פון די נביאים און חזקיה׳ס רעפאָרם.
6. מנשה דער געצנדינער און זיין צייט.
7. יאשיהו און דאָס געפונענע בוך פון דער תורה.
8. שטיקער פון דער ספר־תורה.
9. די דורכפירונג פון דער רעפאָרם.
10. יאשיהו׳ס טויט.
11. ירמיה׳ס ערשטע יאָרן.
12. ירמיה אונטער יהויקים׳ען.
13. די הערשאַפט פון די כאַלדייער.
14. יהויכין און דער ערשטער גלות פון ירושלים.
15. צדקיה און ירמיה.
16. דער חורבן פון ירושלים.
17. גדליה אין מצפה.
18. ירמיה אין רמה.
19. גדליה׳ס טויט און ירמיה׳ס סוף.

1.

אָחז און חזקיה.

דער שטורעם, וואָס האָט אויסגעריסן מיט'ן וואָרצל די מלוכה פון ישראל, האָט געלאָזן גאַנץ און ניט באַשעדיקט די מלוכה פון יהודה. די דאָזיקע קליינע מלוכה אין דרום איז איצט געבליבן דער איינציקער צענטער פון אידישן לעבן און האָט זיך געהאַלטן אַזוי 135 יאָר (דער חורבן פון שומרון איז פאָרגעקומען אין יאָר 722, און דער חורבן פון ירושלים אין יאָר 586).

ווען אַשור האָט אָנגעהויבן אײַננעמען דעם גאַנצן ברעג פון מיטללענדישן ים, איז אַפן טראָן אין ירושלים געזעסן אחז (אָכאָז), אַן אייניקל פון עוזיהו. ישראל און דמשק האָבן זיך פאַראייניקט קעגן אַשור. אָחז איז צום בונד ניט צוגעשטאַנען, און ישראל און ארם האָבן געשיקט צוזאַמען אַ חיל קעגן יהודה און זי געוואָלט צווינגען מיט געוואַלד זיך צו פאַראייניקן מיט זיי. עס האָט געהאַלטן דערביי, אַז ירושלים זאָל באַלאַגערט ווערן. האָט אָחז צונויפגענומען גאָר דאָס גאָלד און זילבער פון בית־המקדש און פון קיניגלאַכן פאַלאַץ, אַוועקגעשיקט עס צום קיניג פון אַשור און אים געבעטן, ער זאָל אים העלפן קעגן זיינע פיינט.

אָחז האָט דערמיט זיך געשטעלט אונטער דעם שוץ פון אַשור און בײַ דער דאָזיקער פאָליטיק האָט ער זיך געהאַלטן זיין גאַנצן לעבן. ער האָט ניט גענומען קיין אָנטייל אין קיין אויפשטאַנד קעגן אַשור און האָט אַזוי אריבערגעלעבט דעם אונטערגאַנג פון דמשק און פון שומרון.

אַ פאָר יאָר נאָך דעם חורבן פון שומרון איז אָחז געשטאָרבן, און דעם טראָן האָט גע'ירש'נט זיין זון חזקיה כיזקי־יאָ). מיט אים איז געקומען אַ נייער גייסט אין יהודה.

די לאַגע איז איצט געווען אַן ערגערע. נאָך דעם אונטערגאַנג פון ישראל איז מער קיין וואַנט ניט געווען צווישן יהודה און אַשור. עטלאַכע שעה גאַנג אין צפון־זייט פון

ירושלים האָבן שוין געהערשעוועט די גובערנאַטאָרן און באַאַמטע פון דעם גרויסן קיניג.

עס איז דערפאַר איצט געווען אַ סך שווערער פאַר יהודה צו ליגן רואיק אונטער דעם אייזערנעם קנאַפּל פון אשור. די עגיפּטישע פּאַרטיי אין ירושלים, וואָס האָט שטענדיק אָנגעפירט אַ ביטערן קאַמף קעגן אַשור, האָט אונטער חזקיה'ן אויפגעהויבן דעם קאָפּ. דער יונגער קיניג האָט סוף כל סוף אָנגענומען זייער פּאָליטיק, און ביסלאַכווייז האָט זיך צוגעגרייט דער גרויסער אויפשטאַנד קעגן אַשור.

2.

ישעיה דער זון פון אָמוץ.

דער איינציקער פון די פירער אין ירושלים, וואָס האָט זיך ניט געוואַקלט אין דער דאָזיקער אויפגערעגטער צייט און האָט אַלעמאָל אָנגעוויזן אידן דעם זיכערן וועג, אַף וועלכן זיי זאָלן גיין — איז געווען ישעיה דער זון פון אָמוץ (ישעיה בן-אָמוץ), דער גרויסער נביא פון יהודה.

ישעיה איז אויפגעטראָטן מיט זיינע נבואות אין דעם יאָר, ווען אַחז'ם זיידע, עוזיהו, איז געשטאָרבן. ער איז געווען איינער פון די גלענצנדיקסטע דיכטער און טרוימער, וואָס האָבן ווען געלעבט אַף דער וועלט, און אַרום פופציק יאָר איז ער געווען דער פירער און נביא פון פאָלק.

ישעיה האָט געהערט צו די העכסטע אַריסטאָקראַטישע קרייזן אין ירושלים און האָט פאַרקערט אין קיניגלאַכן הויף. דער קיניג גופא האָט פילמאָל גענומען בא אים אַן עצה. אָבער ווי אַלע גרויסע נביאים, האָט ער אין גאָט'ס נאָמען זיך אָנגענומען פאַר די אָרימע און אונטערגעדריקטע, און איז געווען זייער פאַרטיידיקער און וואָרטפירער.

נאָך קלערער און שאַרפער, ווי זיינע צוויי פאָרגייער, עמוס און הושע, האָט ישעיה אויסגעדריקט דעם געדאַנק, אַז ס'איז דאָ נאָר איין גאָט, וועלכער באַהערשט די גאַנצע וועלט.

„יהוה איז הייליק, און די גאַנצע ערד איז פול מיט זיין גלאַנץ". ניטאָ קיין אַנדערע געטער נעבן אים. דאָס, וואָס אַנדערע פעלקער רופן געטער, זיינען ניט מער ווי געצקעס פון זילבער און גאָלד, געמאַכט פון מענטשלאַכע הענט.

אָט דער הייליקער גאָט איז אַ גאָט פון רעכט, און ער באַשיצט די אָרימע און עלנדע, די יתומים און די אַלמנות:

גאָט וועט רופן צו אַ משפט
די זקנים און די האַרן פון זיין פאָלק:
„דאָס האָט איר אָפגעגעסן דעם וויינגאָרטן,
רויב פון אָרימע לייט איז אין אייערע הייזער!
וואָס צעטרעטט איר מיין פאָלק
און צעמאָלט דעם פנים פון די עלנדע!"

אויך ישעיה האָט דערוואַרט, אַז עס זאָל באַלד קומען גאָט'ס משפט איבער אידן, און אויספירן דעם משפט זאָל דער חיל פון אַשור. מיט דעם ברום פון אַ לייב וועט ער זיך אַ וואָרף טאָן אַף דאָס אידישע לאַנד.

זיינע פיילן זיינען געשאַרפט,
און אַלע זיינע בויגנס זיינען אָנגעשפאַנט.
די הופן פון זיינע פערד — פאַר קיזלשטיין האַלט מען זיי,
און זיינע רעדער זיינען, ווי דער שטורעמווינט.

אָבער פון דער אַלגעמיינער צעשטערונג וועט אַ קליינער איבערבלייב זיך אומקערן צו גאָט. אַלס צייכן האָט ישעיה אַ נאָמען געגעבן זיינעם אַ זון „שאָר ישוב" (אַן איבערבלייב וועט זיך אומקערן).

ווארים אַשור איז ניט מער, ווי אַ בייטש אין גאָט'ס האַנט. גאָט וויל מיט איר נאָר שלאָגן די זינדיקע פעלקער. זי וועט אָבער סוף כל סוף אונטערגיין, און דעמאָלט וועט קומען די שיינע, די גאָלדענע צייט פון אַן אייביקן פרידן אַף דער וועלט. יהוה וועט ווערן דער קיניג פון דער גאַנצער וועלט, און אַלע פעלקער וועלן קומען צו אים:

און עס וועט זיין באַם ענד פון די טעג,
וועט שטיין דער באַרג פון גאָט'ס הויז
העכער איבער אַלע בערג,
און עס וועלן שטראָמען צו אים אַלע פעלקער.

מיט בלאַנקע פאַנצערס, מיט שווערדן און שפיזן, ווי איצט די אַשורים, וועלן זיי קומען. אָבער דאָרטן, אין ירושלים, וועלן זיי לערנען, אַז גאָט האָט פיינט מלחמה.

און זיי וועלן איבערשמידן זייערע שווערדן אַף אַקעראייזנס
און זייערע שפיזן אַף צווייגמעסערס.
אַ פאָלק קעגן אַ פאָלק וועט ניט אויפהויבן מער קיין שווערד,
און מ'וועט זיך מער ניט לערנען קיין מלחמה.

די גאַנצע נאַטור וועט ווערן פול מיט ליבע און פרידן: אַ לייב וועט זיך רואיק פיטערן נעבן אַ שעפסעלע, אַ לעמפערט צוזאַמען מיט אַ ציגעלע און אַ קליין אינגל וועט זיי היטן און אָנטרייבן.

ישעיה איז אויך געווען דער ערשטער נביא, וואָס האָט עפנטלאַך זיך אַריינגעמישט אין דער פאָליטיק. ער איז געווען דער איינציקער ווייט-זעענדיקער פאָליטיקער פון זיין צייט. ער האָט שטענדיק געוואָרנט די אידן, זיי זאָלן ניט מאַכן קיין פאַרבינדונגען מיט די אַרומיקע פעלקער, כדי זיי זאָלן ניט צעדריקט ווערן אין דעם צוזאַמענשטויס פון די וועלט-מאַכטן.

שוין בשעת די אַרמייען פון ארם און אפרים זיינען געשטאַנען באַ די טויערן פון ירושלים, און אָחז איז פון שרעק גרייט געווען זיך אונטערצוואַרפן אונטער אַשור — האָט ישעיה אים דערפון אָפגערעדט.

אָחז האָט אָבער ניט געפאָלגט. דעמאָלט האָט ישעיה געזאָגט, אַז איצט קען מען קיין טריט צוריק ניט מאַכן. מ'זאָל זיך פאַרלאָזן אַף גאָט און ניט אַף דער הילף פון מצרים און מ'זאָל זיך ניט פאַרפלאָנטערן אין קיין פאָליטישע פאַרבינדונגען און אויפשטאַנדן.

אַ געוויסע צייט האָבן ישעיה׳ס רייד געהאַט אַ ווירקונג. אָבער באַלד איז אַף דעם טראָן פון אַשור אַרויף סנחריב (סאַנכעריוו), דער בלוטיקסטער און שרעקלאַכסטער פאַרכאַפער פון לענדער. אַ גרויסער אויפשטאַנד האָט אַרומגעכאַפט גאַנץ פאָדער־אַזיען. אין ירושלים האָט די עגיפטישע פאַרטיי באַקומען די אויבערהאַנט, און חזקיה איז אויך צוגעשטאַנען צו דעם אויפשטאַנד קעגן אַשור.

3.

די רעטונג פון ירושלים.

חזקיה האָט זיך געגרייט צו דער מלחמה. ער האָט גוט באַפעסטיקט דעם מויער אַרום ירושלים, האָט אַיינגעפירט אַ מין וואַסערלייטונג, כדי די שטאָט זאָל ניט האָבן קיין מאַנגל אין וואַסער, אויב זי וועט באַלאַגערט ווערן.

סנחריב האָט צוערשט צעשלאָגן בבל. דערנאָך איז ער מיט אַ ריזיקער אַרמיי אַריין אין פאַלעסטינע און האָט דאָרטן פאַרנומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער. ווען אַ שטאָט האָט זיך ניט געוואָלט אונטערגעבן מיט גוטן און זיך געשטעלט אַנטקעגן, האָט ער זיך מיט איר בלוטיק אָפגערעכנט: די פירער און פאָרשטייער האָט ער געלאָזט טויטן און זייערע קערפערס אויפגעהאַנגען אַפן מויער פון שטאָט; די איבעריקע איינוואוינער האָט ער פאַרטריבן, אַלס קריגס־געפאַנגענע.

סנחריב האָט געבושעוועט אין יהודה. 46 פעסטע שטעט האָט ער אַיינגענומען און צערויבט, און אַ סך פון די אַיינוואוינער אַוועקגעשלעפט אין געפאַנגענשאַפט. אין ירושלים האָט די באַגייסטערונג פאַר׳ן באַפרייאונגס־קאַמף זיך שטאַרק אָפגעקילט. אין לעבנסמיטלען איז געוואָרן אַ דוחק, ווייל פון אַלע שטעט און דערפער אַרום איז מען צונויפגעלאָפן אין דער הויפטשטאָט צו געפינען שוץ הינטער אירע שטאַרקע מויערן. און אַז די אַראַבישע זעלנער, וואָס חזקיה האָט געדונגען, און אויך מאַנכע אידישע סאָלדאַטן, האָבן דעזערטירט, האָבן די אַיינוואוינער פון ירושלים פאַרלאָרן דעם מוט, און חזקיה האָט

געשיקט צו סנחריב׳ן און געלאָזט זאָגן: „איך האָב געזינדיקט, צי אַוועק פון מיר; וואָס דו וועסט אַרויפלייגן אַף מיר, וועל איך טראָגן“.

סנחריב האָט געפאָדערט 300 טאַלענטן זילבער און 30 טאַלענטן גאָלד (אַרום אַ מיליאָן און אַ האַלב דאלאר) שטראָף צו באַצאָלן גלייך אַפן שטעל. דערצו נאָך האָט ער געהעכערט דעם יערלאכן צינז. חזקיה האָט צונויפגענומען גאָר דאָס גאָלד און זילבער פון ירושלים. ער האָט אפילו געמוזט אויסליידיקן די קאַסע פון בית־המקדש און אַראָפּרייסן די גאָלדענע בלעכן, מיט וועלכע די טירן פון בית־המקדש זיינען געווען באַשלאָגן, און אַוועקשיקן עס צום מלך פון אַשור.

אָבער די אידן פון ירושלים האָבן באַלד איינגעזען, אַז זיי האָבן זיך מיאום אָפּגענאַרט, אַז סנחריב איז אַנטשלאָסן ניט אָפּצוציען, ביז ער וועט ניט מאַכן אַ סוף צו זייער שטאָט. וואָרים סנחריב האָט געפּלאַנעוועט צו גיין ווייטער צו דרום, אַף עגיפּטן, און ער האָט ניט געוואָלט לאָזן פון הינטן אַזאַ שטאַרקע פעסטונג, ווי ירושלים, און נאָך אין דער האַנט פון חזקיה׳ן, צו וועמען ער האָט קיין צוטרוי ניט געהאַט.

סנחריב האָט דערפאַר געשיקט אַן אָפּטיילונג פון זיין אַרמיי אַף ירושלים און געפאָדערט, אַז מ׳זאָל אים איבערגעבן די שטאָט מיט גוטן. חזקיה איז געווען פאַרצווייפלט. מיט צעריסענע קליידער איז ער אַוועק אין בית־המקדש, און צו ישעיה׳ן האָט ער געשיקט שלוחים פון הויכע הויף־באַאַמטע בעטן, ער זאָל תפלה טאָן צו גאָט.

אַלע אין ירושלים זיינען געווען פאַרצווייפלט; ישעיה ניט. ער האָט געלאָזט זאָגן דעם קיניג דורך די שלוחים, אַז ער זאָל זיך גאָרניט שרעקן פאַר דעם חיל פון אַשור און זאָל ניט איבערגעבן די שטאָט אין די הענט פון דעם פיינט. גאָט וועט באַשיצן זיין שטאָט און באַשטראָפן דעם קיניג פון אַשור.

חזקיה האָט געפאָלגט, און ישעיה׳ס נביאות איז באַלד מקוים געוואָרן. סנחריב האָט ניט בלויז אויפגעגעבן די באַלאַגערונג פון ירושלים, נאָר ער האָט אינגאַנצן זיך צוריקגעצויגן מיט זיין אַרמיי פון ארץ־ישראל. פאַרוואָס ער האָט עס

געטאָן, האָט מען ניט געוואוסט אַף זיכער. מאַנכע האָבן געזאָגט, אַז ער האָט דערהערט, אַז אַן עגיפּטישער חיל גייט קעגן אים. אַנדערע האָבן דערציילט, אַז ס’האָט אויסגעבראָכן אַ מגפה (פּעסט) אין זיין לאַגער. אַ אידישע לעגענדע האָט דערציילט, אַז אַ מלאך פון יהוה האָט געטויט אין דעם לאַגער פון די אשורים 185 טויזנט אין איין נאַכט.

4.

מיכה המורשתי (מיכאָ האַמויראַשטי).

אומגעפער אין איין צייט מיט ישעיה’ן איז אויפגעטראָטן אין יהודה נאָך אַ גרויסער נביא: מיכה. ער איז געווען פון מרשה (מאָריישאָ), אַ שטאָט אין מערב פון יהודה, און ער איז געקומען קיין ירושלים צו קעמפן אין גאָט’ס נאָמען קעגן די פירער פון פאָלק, די רייכע אַריסטאָקראַטן, וואָס דריקן די אָרימע און נעמען אַוועק דאָס לאַנד פון די פויערים:

זיי געלוסטן פעלדער און רויבן זיי,
הייזער — און נעמען זיי אַוועק.

זיי רייסן זיי אַראָפּ די הויט פון לייב,
און דאָס פלייש פון זייערע ביינער.

הערט צו, איר קעפּ פון יעקב,
איר פירשטן פון דעם הויז ישראל,
וועלכע פאַרוואַרפן דאָס רעכט,
און פאַרדרייען אַלץ, וואָס איז גראַד;
וועלכע בויען ציון מיט בלוט
און ירושלים מיט אומרעכט.

דעריבער, אַזוי האָט גאָט געזאָגט:
ציון וועט צעאַקערט ווערן, ווי אַ פעלד,
ירושלים וועט ווערן חורבות,
און דער באַרג פון בית־המקדש — אַ „במה“ אין וואַלד.

מיכה איז ניט געווען אַזוי גרויס, ווי ישעיה, אַזוי רייך אין געדאַנקען און אין בילדער. דערפאַר אָבער האָט מיכה זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שאַרפקייט און שניידיקייט, און לאַנג האָט מען אין ירושלים געדיינקט זיינע שטריינגע, ביטערע רייד.

5.

די אָנהיינגער פון די נביאים און חזקיה׳ס רעפאָרם.

סנחריב׳ס צוריקצוג פון ירושלים האָט ניט געענדערט די פאָליטישע לאַגע פון יהודה. די מאַכט פון אַשור איז דורכדעם ניט שוואַכער געוואָרן, און יהודה איז אויך ווייטער געבליבן אונטערטעניק אונטער איר. חזקיה האָט מיט זיין עגיפטישער פאָליטיק און מיט זיין אויפשטאַנד קעגן סנחריב׳ן גאָרנישט אויסגעפירט. דער איינציקער, וואָס האָט געזיגט, איז געווען ישעיה. זיין נביאות איז מקוים געוואָרן. די אָנהיינגער פון די נביאים זיינען דערפאַר געוואַקסן אין צאָל און זיינען געוואָרן אַ שטאַרקע פאַרטיי.

אַחוץ אָט די אָנהיינגער פון די נביאים זיינען דעמאָלט אין יהודה געשטאַנען איינע אַנטקעגן די אַנדערע צוויי פאַרטייען: אַן אַשורישע און אַן עגיפטישע. די אַשורישע פאַרטיי האָט געוואָלט, אַז אידן זאָלן ניט שטרעבן צו ווערן פאָליטיש אומאָפהיינגיק, נאָר יהודה זאָל זיין ניט מער, ווי אַ טייל פון דער אַשורישער וועלט־מלוכה. די פאַרשיידענע פעלקער פון דער אַשורישער מלוכה האָבן דעמאָלט אָנגעהויבן זיך צונויפצושמעלצן אינאיינעם און צו דינען צו דיזעלביקע געטער: די געטער פון אַשור. וואָרים אין יענע אַלטע צייטן איז געווען אַ מנהג, אַז ווען אַ פאָלק האָט געזיגט און באַקומען די הערשאַפט איבער אַנדערע פעלקער, האָבן אַלע אונטערגעוואָרפענע פעלקער געדינט צו דעם גאָט אָדער צו די געטער פון דעם הערשנדיקן פאָלק. די אַשורישע פאַרטיי האָט דעריבער געפאָדערט, אַז אויך די אידן אין יהודה זאָלן נאָכטאָן די מנהגים

פון די איבעריקע פעלקער און זאָלן דינען צו די געטער פון אַשור.

פאַרקערט ווידער, די עגיפּטישע פּאַרטיי איז געווען אַ שטריינג נאַציאָנאַלע. זי האָט געוואָלט, אַז אידן זאָלן שטרעבן צו ווערן פּאָליטיש זעלבשטענדיק. און דאָס וואָלט געקאָנט מעגלאַך זיין, נאָר ווען זיי וואָלטן זיך פאַראייניקט מיט מצרים קעגן אַשור. זיי האָבן געפאָדערט, אידן זאָלן בשום אופן ניט דינען צו די געטער פון דער אַשורישער וועלט-מלוכה. צו דער דאָזיקער פּאַרטיי האָבן געהערט די כהנים פון יהוה און אויך אַנדערע קלאַסן אידן.

די נביאים אָבער זיינען געווען קעגן ביידע פּאַרטייען. זיי האָבן געזאָגט: אַשור און מצרים זיינען ביידע ניט מער, ווי ווערקצייג אין יהוה׳ס האַנט. יהוה איז דער איינאיינציקער מעכטיקער גאָט, און קיין אַנדערע געטער זאָלן אידן ניט דינען. דער עיקר זאָלן זיי ניט פירן קיין פּאָליטיק און ניט מאַכן קיין פאַרבינדונגען מיט די פעלקער אַרום. זיי זאָלן אַלעמאָל בלייבן רואיק און נייטראַל, אנשטאַט דעם זאָלן זיי בעסער אַוועקגעבן זייערע כוחות אַף איינצופירן אַ בעסערע און גערעכטערע אָרדענונג אינ׳ם לאַנד אינעווייניק.

אונטער אָחז׳ן האָט די אשורישע פּאַרטיי געהערשט אין יהודה. אונטער חזקיה׳ן האָט די נאַציאָנאַלע אָדער עגיפּטישע פּאַרטיי באַקומען די הערשאַפט. איצט נאָך סנחריב׳ס צוריקצוג זיינען די אָנהיינגער פון די נביאים געוואָרן שטאַרק. אַף חזקיה׳ן האָבן געהאַט אַ ווירקונג די רייד און די פאָדערונגען פון ישעיה און מיכה. ער האָט אָנגעהויבן איינפירן רעפאָרמען אינ׳ם לאַנד און האָט אָפּגעשאַפט מאַנכע געצנדינערישע מנהגים.

.6

מנשה דער געצנדינער און זיין צייט.

אָבער פון אַ גרויסן זיג אין עפנטלאכן לעבן זיינען די נביאים דערווייל נאָך געווען ווייט. באַלד נאָך חזקיה׳ס טויט האָט די באַוועגונג פאַר רעפאָרמען זיך אָפּגעשטעלט, און אַלצ-

דינג איז געגאַנגען אַף צוריק, צו דער פאָליטיק און דער אָרדענונג פון אָחז׳עס צייט.

חזקיה׳ס זון מנשה איז צו צוועלף יאָר אַרויף אַפן טראָן און האָט איבער פופציק יאָר געקיניגט איבער יהודה. דאָס איז געווען אין דער ערשטער העלפט פון זיבעטן יאָרהונדערט. אַשור האָט דעמאָלט איינגענומען עגיפטן און האָט דערמיט דערגרייכט דעם העכסטן שפיץ פון איר מאַכט. מנשה האָט דערפאַר באַנייט זיין זיידע׳ס פאָליטיק. נאָך פעטער, ווי אָחז, האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אָן אַשור.

אויך די געטער פון אַשור האָט מנשה אַיינגעפירט אין יהודה. אין הויף פון בית-המקדש אין ירושלים האָט ער אַוועקגעשטעלט מזבחות פאַר די געטער פון אַשור: די זון, די לבנה און די שטערן פון הימל. באַזונדערס באַליבט און פאַרשפרייט אין דער אַשורישער מלוכה איז דעמאָלט געווען די געטין אישטאַר (אַשטאַרט). מ׳האָט געגלויבט, אַז זי באַווייזט זיך אין דעם מאָרגנשטערן (דער שטערן ווענוס) און מ׳האָט זי גערופן „די קיניגין פון הימל“. פון דער דאָזיקער געטין האָט מנשה אַוועקגעשטעלט אַ בילד, אַ געץ, אין בית-המקדש גופא און האָט צו איר געדינט.

עס איז לייכט צו פאַרשטיין, אַז מנשה האָט געהאַט אַ סך געגנער. סאַי די כהנים פון יהוה, סאַי די נביאים זיינען געווען קעגן אים. אָבער מנשה האָט אין טייכן בלוט דערשטיקט יעדע געגנערשאַפט. אַ אידישע לעגענדע דערציילט, אַז צווישן די נביאים, וואָס מנשה האָט געטויט, איז אויך געווען ישעיה.

די צייט פון מנשה׳ס רעגירונג איז געווען אַ לאַנגע און אַ שטילע. דאָס איז געווען אַ געדריקטע שטילקייט. יהודה האָט ניט געמאַכט קיין אויפשטאַנדן קעגן אַשור. די נביאים האָבן געשוויגן, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט צו ריידן עפנטלאַך צום פאָלק.

מנשה׳ס זון אָמון האָט פאָרטגעזעצט די פאָליטיק פון זיין פאָטער. אָבער איצט (אין דער צווייטער העלפט פון זיבעטן יאָרהונדערט) איז שוין געווען אַ נייע צייט, און אַ נייער גייסט האָט אָנגעהויבן אויפוואַכן אין יהודה. די אַשורישע וועלט-

מלוכה האָט אָנגעהויבן ווערן אַפגעשוואַכט און גיין אַף אַראָפ. די נאַציאָנאַלע פאַרטיי, וואָס איז געווען פיינטלאך צו אַשור, האָט ווידער אויפגעהויבן דעם קאָפ אין ירושלים; און אָמון, וועלכער איז געווען, ווי זיין פאָטער, אַ פריינט פון אַשור, איז דערמאָרדעט געוואָרן פון הויכע באַאַמטע אין דעם קיניג'ם פאַלאַץ.

אַפן טראָן איז אַרויף אָמונ'ם זון יאשיהו (יווישי-יאָהו), וועלכער איז דעמאָלט געווען אַכט יאָר אַלט. מיט אים הייבט זיך אָן אַ נייע, שענערע צייט אין דער געשיכטע פון יהודה.

7.

יאשיהו און דאָס געפונענע בוך פון דער תורה.

אין יאשיהו'ס צייט הויבט אָן די אַשורישע וועלט-מלוכה זיך צעברעקלען. פון אַלע זייטן אַרום הויבן די אונטערגעוואָרפענע פעלקער אָן זיך צו באַפרייען פון איר שווערן יאָך. עגיפטן ווערט זעלבשטענדיק. אויך מדי (מאָדאַי, מעדיע), ווייט אין צפון, באַפרייט זיך פון אַשור, און אין בבל ווערט נבו-פלאסר (נוואוי-פילעסער) אַ זעלבשטענדיקער קיניג און גרינדעט די ניי-באַבילאָנישע מלוכה, פון וועלכער עס וועט אונז שפעטער אויסקומען אַ סך צו דערציילן.

אויך אין סיריע און אין ארץ-ישראל הערט מען אויף פילן דעם דרוק פון אַשור און מ'פאָלגט ווינציק די גובערנאַטאָרן און באַאַמטע פון דעם גרויסן קיניג פון נינוה (נינוויי, די הויפטשטאָט פון דער אַשורישער אימפעריע).

אַשור הויבט אָן פאַלן, און מיט איר צוזאַמען פאַלן אויך אירע געטער און מנהגים. אין ירושלים קריגט די נאַציאָנאַלע פאַרטיי ווידער די גאַנצע דעה אין דער מלוכה. די דאָזיקע פאַרטיי, צו וועלכער עס געהערן די כהנים פון בית-המקדש, פאַראייניקט זיך מיט דער פאַרטיי פון די נביאים דורכצופירן אַ גרויסע גרינטלאַכע רעפאָרם אין לאַנד, אַ רעפאָרם, וואָס זאָל אינגאַנצן איבעראַנדערשן דאָס אידישע לעבן.

דער גאַנצער פלאַן פון דער רעפאָרם איז ניט ערשט איצט באַשאַפן געוואָרן. שוין פון לאַנג האָט מען געזוכט אויסצובעסערן דאָס אידישע לעבן און אָפצושאַפן די שלעכטע, מיאוסע פירונגען, קעגן וועלכע די נביאים האָבן אַזוי פייערדיק פראַטעסטירט.

פון צוויי זייטן האָט מען געזוכט אויסצובעסערן דאָס אידישע לעבן:

די כהנים פון בית-המקדש אין ירושלים האָבן די הויפטזאַך געשטרעבט צו רעפאָרמירן דעם גאָטסדינסט. ערשטנס, האָבן זיי געוואָלט אויסראַמען פון ירושלים יעדן שפור פון דעם נייעם, אַשורישן געצנדינסט, וואָס אָחז און מנשה האָבן אַיינגעפירט. צווייטנס, האָבן זיי געוואָלט אָפשאַפן דעם אַלטן געצנדינסט, וואָס אידן האָבן איבערגענומען פון די כנענים: די „במות“ אין די שטעט און דערפער מיט זייערע הייליקע שטיינער (מצבות), הייליקע בוימער (אשרות) און גאָלדענע קעלבער.

די אָנהייבער פון די נביאים, די וואָס האָבן אויסגעדריקט די אומצופרידנקייט און די ביינקשאַפט פון די פויערים און פאַסטוכער, זיינען געווען פאַראינטערעסירט אין אַיינפירן אַ בעסערע, גערעכטערע אָרדענונג אינ'ם לאַנד. די הויפטזאַך איז פאַר זיי געווען, אַז מענטשן זאָלן לעבן מיט אמת און יושר, די אָרימע מאַסן זאָלן ניט ליידן קיין נויט און זאָלן ניט זיין אונטערגעדריקט אונטער די רייכע.

אין מנשה'ס צייט, ווען די נביאים און די כהנים זיינען געווען פאַרשטומט און האָבן מורא געהאַט אַ מויל צו עפענען, האָבן אָנהייבער פון די נביאים און אָנהייבער פון די כהנים מיט פאַראייניקטע כוחות אין דער שטיל געשאַפן אַ ניי בוך פון געזעצן און דינים און האָבן עס אַוועקגעלייגט אין בית-המקדש. דער צוועק פון די דאָזיקע געזעצן איז געווען אויסצובעסערן דעם אידישן לעבן לויט די פאָדערונגען פון די נביאים.

געזעץ-ביכער האָבן אידן געהאַט שוין פון הונדערטער יאָרן פריער. אָבער זיי זיינען פאַרעלטערט געוואָרן. זיי האָבן גע-

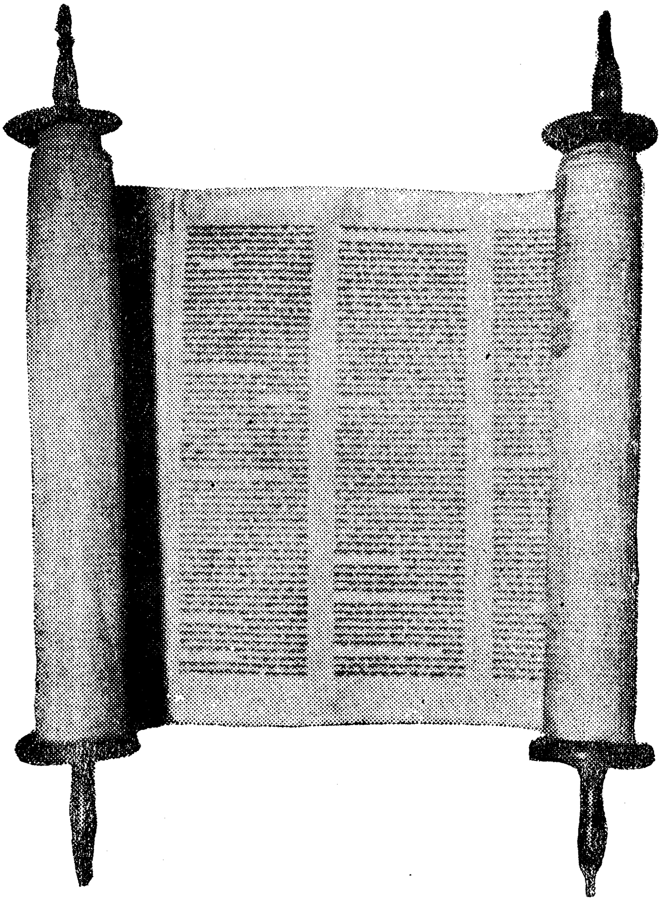

א ספר תורה

שטאַמט פון די ערשטע צייטן פון דער מלוכה און האָבן ניט געפאַסט פאַר די באַדינגונגען פון דער נייער צייט. דערצו איז דאָס נייע בוך איבערהויפט געווען פון אַן אַנדער גייסט. עס האָט ניט נאָר געגעבן געזעצן, ווי די פריערדיקע געזעצביכער; עס האָט געזוכט צו געבן אַ נייע מאָראַל, אַיינצופלאַנצן אין די הערצער פון אידן געפילן פון גוטסקייט, רחמנות און ליבע. כדי צוצוגעבן דעם בוך אַ הייליקן גלאַנץ פון אַלטקייט און דעם אויטאָריטעט פון אַ גרויסן ביי אַלעמען אָנגענומענעם מענטשן, האָט מען אים צוגעשריבן צו משה'ען. ער, דער אידישער אויסלייזער, האָט עס אָנגעשריבן אין גייסט פון גאָט.

די אמת'ע פאַרפאַסער האָבן באַהאַלטן דאָס בוך אין בית-המקדש אַף אַ בעסערע צייט, ווען מנשה'ס בלוטיקע הערשאַפט וועט פאַלן. די דאָזיקע בעסערע צייט איז געקומען אונטער יאשיהו.

אין אַכטצענטן יאָר פון יאשיהו'ס רעגירונג האָט דער קיניג געשיקט זיין קאַנצלער שפן (שאָפאָן) צו חלקיה (כילקי-יאָ), דעם אויבערשטן כהן פון בית-המקדש מיט אַ באַפעל צו נעמען דאָס געלט פון דער הייליקער קאַסע און רעמאָנטירן דעם טעמפל און פאַרריכטן אַלץ, וואָס עס פעלט אין אים.

דאָ האָט חלקיה דערציילט שפן'ען, אַז ער האָט געפונען אין בית-המקדש אַ „ספר-תורה“, עס הייסט: אַ בוך מיט גאָט'ס לערע, מיט גאָט'ס געזעצן, און ער האָט עס אים דערלאַנגט אין האַנט. שפן האָט געבראַכט די ספר-תורה צום קיניג און האָט זי אים פאָרגעלייענט. אַף יאשיהו'ן האָט דאָס בוך געמאַכט אַ געוואַלטיקן אַיינדרוק. די רעפאָרמער האָבן דערמיט געוואונען דעם קיניג אַף זייער זייט.

יאשיהו האָט באַלד גערופן אַ גרויסע פאָלקספאַרזאַמלונג אין ירושלים. אַלע זקנים און פאָרשטייער פון די דערפער און שטעט פון יהודה און אַלע אַיינוואוינער פון ירושלים זיינען צונויפגעקומען אין דעם גרויסן פאָרהויף פון בית-המקדש. שטייענדיק אַף אַ הויכער פלאַטפאָרם, האָט דער קיניג אַליין פאָרגעלייענט די געפונענע ספר-תורה, און די פאַרזאַמלטע

האָבן מיט פּאַראַד און מיט הייליקע צערעמאָניעס געשוואָרן, אַז פון היינט אָן וועלן זיי היטן די געבאָטן פון דעם דאָזיקן געטלאכן בוך.

ווי געזאָגט, האָט מען דעם דאָזיקן בוך צוגעשריבן משה׳ן. ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געלערנט אידן צו דינען יהוה און האָט זיי געגעבן געזעצן אין זיין נאָמען. דעריבער זיינען שפּעטער אַלע דינים און געזעצן געגאַנגען אַף משה׳ס נאָמען. דאָס בוך, וואָס מ׳האָט געפונען אין בית־המקדש, האָט געהייסן משה׳ס תורה (תורת־משה). און עס איז אויסגעקומען, אַז אידן האָבן אין יאשיהו׳ס צייטן ניט אָנגענומען עפּעס אַ נייעס, וואָס איז נאָר וואָס געשאַפן געוואָרן. זיי האָבן ניט מער ווי באַנייט דעם אַלטן בונד, וואָס משה האָט נאָך גאָר אַמאָל געשלאָסן מיט זיי אין גאָט׳ס נאָמען.

8.

שטיקער פון דער ספר־תורה.

יהוה איז דער איינציקער גאָט.

> הער צו, ישראל: יהוה איז אונזער גאָט, יהוה איז איינער! און דו זאָלסט ליב האָבן דיין גאָט יהוה מיט דיין גאַנצן האַרץ, מיט דיין גאַנצער זעל און מיט דיין גאַנצער קראַפט.

יהוה האָט נאָר איינאיינציקן הייליקן אָרט, וואו מ׳קאָן צו אים דינען: ירושלים.

> היט זיך, זאָלסט ניט ברענגען דיינע גאַנצאָפּפער אין יעדן אָרט, וואָס דו זעסט. נאָר אין דעם אָרט, וואָס דיין גאָט יהוה וועט אויסקלייבן, דאָרטן זאָלסטו ברענגען דיינע גאַנצאָפּפער און דאָרטן זאָלסטו טאָן אַלץ, וואָס איך זאָג דיר אָן.

די „במות“, וואו די כנענים האָבן געדינט צו זייערע גע־

טער, די „בעלים“, מוז מען צעברעכן און ניט לאָזן קיין שפּור פון זיי.

> איר זאָלט פאַרניכטן אַלע ערטער, וואָס די פעלקער, וועלכע איר ירש’ענט, האָבן דאָרטן געדינט זייערע געטער, אַף די הויכע בערג און אַף די בערגלאַך. און איר זאָלט צעשמעטערן זייערע מזבחות, צעברעכן זייערע „מצבות“ און פאַרברענען זייערע „אשרות“ אין פייער.

זייער שטריינג זאָגט דאָס געזעצבוך אָן, אַז מ’זאָל אויסראָטן יעדן איינעם, וואָס וועט וואַגן צו דינען די געטער פון אַשור: די זון, די לבנה און די שטערן.

מ’זאָל העלפן די אָרימע לייט מיט וואָס מ’קען.

> אַז עס וועט זיין באַ דיר אַן אָרימאַן אין דיין לאַנד, וואָס דיין גאָט יהוה גיט דיר, זאָלסטו ניט האַרט מאַכן דיין האַרץ און ניט צודריקן דיין האַנט פון דיין ברודער דעם אָרימאַן. עפענען זאָלסטו דיין האַנט און אים אַנטלייען גענוג פאַר אַלץ, וואָס אים פעלט.

עס איז אָבער ניט גענוג צו העלפן די, וואָס זיינען שוין אָרים. מ’דאַרף זען, אַז אידן זאָלן מער ניט אַריינפאַלן אין שווערע חובות און ניט פאַראָרימט ווערן. פאַר דעם צוועק שרייבט דאָס געזעצבוך פאָר, אַז דעם זיבעטן יאָר זאָלן אַלע שיינקען די חובות, וואָס עס קומט זיי פון אַנדערע.

> באַם ענד פון אַלע זיבן יאָר זאָלסטו מאַכן אַ שמיטה (אַ אָפּלאָז). יעטווידערער זאָל אָפּלאָזן, וואָס ער האָט געליען זיין חבר און ניט מאָנען פון אים.

וועגן לוינאַרבעטער:

> דו זאָלסט ניט דריקן דעם לוינאַרבעטער, וואָס איז אָרים און נויטבאַדערפטיג, גאַנץ גלייך צי ער איז פון דיינע ברידער אָדער פון די פרעמדע, וואָס זיינען אין דיינע טויר-

> ערז. אין דעמזועלביקן טאָג זאָלסטו אים געבן זיין לוין, איידער נאָך די זון גייט אונטער; וואָרים ער איז דאָך אַן אָרימאַן און אַףֿ דעם קוקט ער אַרויס. טאָמער וועט ער רופן קעגן דיר צו גאָט, וועט זיין אַףֿ דיר אַ זינד.

וועגען קנעכט:

דאָס אַלטע געזעץ האָט פאָרגעשריבן, אַז אַ אידישער קנעכט זאָל דעם זיבעטן יאָר אַרויסגיין פריי. דאָס נייע געזעץ זאָגט אָן, אַז מ׳זאָל דעם באַפרייטן קנעכט אויך געבן אַ געוויסע באַלוינונג, כדי ער זאָל האָבן מיט וואָס די הענט פאַנאַנדערצונעמען.

> אַז עס וועט זיך פאַרקויפן צו דיר דיין ברודער אַ איד, אָדער אַ אידישקע, זאָל ער דיר דינען זעקס יאָר, און אַפן זיבעטן זאָלסטו אים אַרויסלאָזן פריי. אָבער ווען דו לאָזט אים אַרויס פריי, זאָלסטו אים ניט אַרויסלאָזן ליידיק; דו זאָלסט אים שיינקען פון דיינע שאָףֿ, פון דיין שייער און פון דיין קעלטער. און דו זאָלסט געדיינקען, אַז דו ביזט אַליין געוועזן אַ קנעכט אין מצרים, און דיין גאָט יהוה האָט דיך אויסגעלייזט.

(דאָס בוך פון דער תורה, וואָס איז פאַרעפנטלאַכט געוואָרן אין יאשיהו׳ס צייט, איז שפּעטער אַריין אין דעם פינפטן בוך פון חומש, וואָס הייסט דברים).

.9

די דורכפירונג פון דער רעפאָרם.

(אַז ערך 621 יאָר פאַר דער קריסטלאַכער צייט רעכענונג).

מיט זיין קיניגלאַכער מאַכט האָט יאשיהו איצט אָנגעהויבן דורכפירן אַט די אַלע געזעצן. די ערשטע זאַך האָבן חלקיהו און די כהנים אַרויסגעוואָרפן פון בית-המקדש און פאַר-

ברענט אַף אַש אַלע בילדער און כלים פון די געטער פון אַשור, וואָס מנשה און אָחז האָבן דאָרטן אַריינגעשטעלט. דערנאָך זיינען דעם קיניג׳ס סאָלדאַטן אַוועק איבער די שטעט און דערפער פון יהודה און צעבראָכן און פאַרניכטעט די אָרטיקע הייליקטימער, די במות.

ווען מ׳איז פאַרטיק געוואָרן דערמיט, זיינען צוזאַמענגעקומען אַלע אידן פון יהודה קיין ירושלים פייערן דעם יום-טוב פסח. ביז דעמאָלט פלעגן אידן געוויינלאַך פייערן דעם דאָזיקן יום-טוב יעדערער אין זיין דאָרף, אַף דער „במה“. איצט האָבן אידן צום ערשטן מאָל געפייערט זייער יום-טוב אַלע אינאיינעם אין ירושלים.

די יום-טובים האָבן דערפאַר דורך יאשיהו׳ס רעפאָרם באַקומען גאָר אַן אַנדער אויסזען. אויך אין אַ סך אַנדערע זאַכן איז דער שטייגער פון דעם אידישן לעבן געוואָרן איבערגעאַנדערשט דורך דעם, וואָס מ׳האָט אָפגעשאַפט די במות און ירושלים איז געוואָרן דער איינאיינציקער הייליקער אָרט פאַר אַלע אידן.

.10

יאשיהו׳ס טויט.

די ערשטע יאָרן נאָך יאשיהו׳ס רעפאָרם זיינען געווען גוטע און גליקלאכע אין יהודה. אַ בעסערע און גערעכטערע אָרדענונג האָט געהערשט אין דעם לאַנד, און אידן האָבן געוואַרט, אַז אָט באַלד וועט אַשור פאַלן, און יאשיהו וועט ווערן אַ זעלבשטענדיקער קיניג איבער אַ פרייער אידישער מלוכה, וואָס וועט זיין אַזוי גרויס און שטאַרק, ווי די מלוכה פון דוד׳ן.

אָבער באַלד האָט דאָס ראָד זיך אַ דריי געטאָן, און אַלע האָפענונגען זיינען צערונען געוואָרן. אַשור האָט גע׳גוסס׳ט. מדי און בבל האָבן געזוכט צו געבן איר דעם לעצטן טויטקלאַפ. עגיפטן ווידער איז איצט געוואָרן גוט-ברודער מיט אַשור, כדי ניט צו דערלאָזן די ניי-אויפגעקומענע מלוכות זאָלן זיך צופיל פאַרשטאַרקן. און פרעה נכו, דער קיניג פון

מצרים, איז אַרוים מיט אַ חיל צו העלפן אַשור קעגן אירע פיינט. יאשיהו האָט זיך געשטעלט אַנטקעגן דעם עגיפּטישן חיל. אין דעם טאָל יזרעאל איז עס געקומען צו אַ שלאַכט, אידן זיינען צעשלאָגן געוואָרן, און יאשיהו איז געפאַלן טויט אַפן שלאַכטפעלד. דאָס איז געווען דרייצן יאָר נאָך דער רעפאָרם.

דאָס איז געווען אַ שרעקלאַכער אומגליק פאַר אידן, אַ קלאַפּ, וואָס האָט זיי איבערראַשט און צעטומלט. זיי האָבן ניט געקאָנט פאַרשטיין, ווי דאָס האָט געקאָנט פּאַסירן, אַז מנשה דער געצנדינער, וועלכער האָט פאַרגאָסן טייכן בלוט, האָט אויסגעלעבט רואיק די יאָרן, און יאשיהו, דער גוטער, פרומער און גערעכטער קיניג, איז יונגערהייט אומגעקומען דורך דער האַנט פון אַ פיינט, און גאָט האָט אים ניט געהאָלפן.

אין דער אַלגעמיינער צעטומלונג איז געווען נאָר איינאיינציקער, וואָס האָט געוואוסט צו דערקלערן, וואָס דאָ איז געשען. דאָס איז געווען ירמיה הנביא, די גרעסטע און ליכטיקסטע געשטאַלט אין די שטורעמדיקע יאָרן, וואָס אידן האָבן איבערגעלעבט פון יאשיהו'ס טויט ביז דעם חורבן פון ירושלים (אַרום 22 יאָר).

.11

ירמיה'ס ערשטע יאָרן.

ירמיה איז געווען אומגעפער אין איין עלטער מיט יאשיהו'ן. ער איז געבאָרן געוואָרן און האָט פאַרבראַכט זיין ערשטע יוגנט אין ענתות (אַנאָסוים), אַ קליין שטעטל אַ פאָר שעה גאַנג אין צפון־זייט פון ירושלים. זיין פאָטער איז דאָרטן אַפּנים געווען דער כהן פון דער במה, און די משפחה האָט דאָרטן פאַרמאָגט אַ נחלה.

פון דער נאַטור איז ירמיה געווען אַ מענטש מיט אַ ווייך האַרץ, וואָס האָט טיף מיטגעפילט יעדע פרייד און יעדן ווייטאָק. ער איז אָבער אויך געווען באַשאָנקען מיט אַן אומגע־

וויינלאכער אינערלאַכער שטאַרקייט און פעסטן ווילן. פון איין זייט איז ער געווען שרעקעדיק און צוריקגעצויגן, און פון דער אַנדערער זייט האָט ער פאַרמאָגט דעם כוח זיך צו שטעלן איינער אַליין קעגן דער גאַנצער וועלט.

נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן, באַ זיין פאָטער אין הויז, האָט ער שוין דערפילט אַ געטלאַכע קראַפט אין זיך, און עס איז אים קלאָר געוואָרן, אַז אים שטייט פאָר אַ גרויסע אויפגאַבע אין לעבן, אַז ער וועט מוזן איינער אַליין קעמפן קעגן אַלעמען אַרום, קעגן דער גאַנצער וועלט. ער הערט אין זיך גאָט׳ס שטים, ווי זי רופט אים און זאָגט צו אים:

איידער נאָך איך האָב דיך באַשאַפן,
האָב איך דיך שוין אין זינען געהאַט,
און איידער נאָך דו ביזט געבאָרן געוואָרן,
האָב איך דיך שוין געהייליקט!
אַ נביא פאַר די פעלקער האָב איך דיך געמאַכט!

אָבער די צווייטע זייט פון ירמיה׳ס נאַטור, די צוריקגעצויגענע און שרעקעדיקע, האָט ניט געוואָלט אָננעמען דעם דאָזיקן רוף, וואָס ער האָט דערפילט אין זיך.

„און איך האָב געזאָגט: אָ, מיין האַר יהוה! איך קאָן דאָך נאָך ניט ריידן! איך בין דאָך נאָך אַ אינגל! האָט יהוה געזאָגט צו מיר: זאָג נישט: איך בין נאָך אַ אינגל! דו גיי צו וועמען איך וועל דיר שיקן! דו רייד אַלץ, וואָס איך וועל דיר אָנזאָגן! גורט אָן דיינע לענדן, שטיי אויף און רייד צו זיי! שרעק זיך פאַר זיי ניט! איך מאַך דיך היינט פאַר אַ שטאַרקער פעסטונג און פאַר אַן אַייזערנעם זייל קעגן די מלכים פון יהודה און קעגן אירע האַרן, קעגן אירע כהנים און קעגן דאָס איינפאַכע פאָלק. און זיי וועלן שטרייטן קעגן דיר, אָבער זיי וועלן דיר ניט בייקומען, וואָרים איך בין מיט דיר דיך צו ראַטעווען!“

אַזוי איז ירמיה אויפגעטראָטן אַלס נביא אין ענתות פינף יאָר פאַר יאשיהו׳ס רעפאָרם. עס איז געווען אַ באַוועגטע און

שטורעמדיקע צייט. האָרדעס פון אַ ווילדן רייטער־פאָלק, די סקיטן, זיינען געקומען פון וויטן צפון, פון יענער זייט קאַווקאַז, און האָבן אָנגעמאַכט אַ גרויסע פאַרוויסטונג אין גאַנץ פאָדער־אַזיען. זיי זיינען צוגעקומען ביז צום גרעניץ פון עגיפּט און זיינען שוין געווען נאָענט צו די בערג פון יהודה. די אידן פון די דערפער זיינען אַנטלאָפן אין די באַפעסטיקטע שטעט. ירמיה האָט אין דעם אָנפאַל פון די סקיטן געזען גאָט’ס שטראָף פאַר די אידישע זינד און האָט פאָראויס געשילדערט, ווי אַ שרעקלאַכער פיינט, וואָס ווייסט ניט פון קיין רחמנות, קומט פון צפון, פאַרוויסט דאָס גאַנצע לאַנד און נעמט איין ירושלים.

עס האָט זיך געטראָפן אַזוי, אַז די סקיטן האָבן זיך צוריקגעצויגן און זיך ניט אַריינגעריסן אין דאָס אידישע לאַנד. ירמיה’ס נביאות איז דערווייל ניט מקוים געוואָרן. אידן זיינען אָפּגעקומען נאָר מיט שרעק. אָבער דער יונגער נביא האָט ניט אויפגעהערט שטראָפן דאָס פאָלק מיט ביטערע רייד.

פינף יאָר נאָכדעם, ווי ירמיה איז אויפגעטראָטן אַלס נביא, זיינען געקומען אין ענתות יאשיהו’ס סאָלדאַטן און האָבן צעבראָכן און פאַראומרייניקט די „במה“. די פויערים פון ענתות האָבן געקריצט מיט די ציין און צונויפגעדריקט די פויסטן, קוקנדיק ווי מ’צעברעכט און פאַרשוועכט זייער אַלטן הייליקן אָרט, וואו זיי און זייערע טאַטעס און זיידעס האָבן געדינט גאָט. ירמיה’ס פאָטער, דער כהן פון דער „במה“, האָט ניט אויפגעהערט קלאָגן אַף דעם חורבן פון זיין הייליקטום. ירמיה אָבער איז געשטאַנען און ער האָט זיך געפרייט, וואָס די סאָלדאַטן צעברעכן דעם הייליקן שטיין, און ער האָט זיי נאָך צוגעגעבן מוט.

די אַלטע, פרומע פויערים פון ענתות זיינען דערפאַר געוואָרן ירמיה’ס פיינט. אפילו באַ זיין פאָטער אין הויז האָט מען אים איצט געהאַסט. מ’האָט אים מתרה געווען אין ענתות, אַז אויב ער וועט ווייטער ריידן אין גאָט’ס נאָמען, וועט מען אים דער’הרג’ענען.

ירמיה איז ניט געווען זיכער מיט’ן לעבן אין ענתות און ער איז אַנטלאָפן אין ירושלים. דאָרטן, האָט ער געמיינט, וועט

ער זיך פילן באַשיצט און זיכער. וואָרים ירושלים איז דאָך איצט געווען די איינציקע הייליקע שטאָט פון יהוה, און אַלע איינוואוינער האָבן דאָך דאָרטן צוגעשוואָרן צו היטן די געזעצן פון גערעכטיקייט, וואָס שטייען אין דער נייער תורה.

אָבער ירמיה האָט זיך שרעקלאַך אָפגענאַרט. ער איז אַרומגעגאַנגען איבער די גאַסן און באַזאַרן פון ירושלים און האָט געזען, ווי מ'האַנדלט מיט שווינדל און באַטרוג, ווי יעדערער זוכט אָפצונאַרן דעם אַנדערן. זיי שווערן אַלע וויילע באַ גאָט, און שווערן פאַלש:

גייט אַרום איבער די גאַסן פון ירושלים
און קוקט און פאָרשט
און זוכט אַף אירע מערק,
אויב איר וועט איינעם געפינען,
וואָס טוט רעכט,
וואָס זוכט דעם אמת,
וועל איך איר פאַרגעבן,
זאָגט גאָט.
זיי זאָגן: „אַזוי וואָר ווי יהוה לעבט!“
אָבער ס'איז אַ ליגן, וואָס זיי שווערן!

אין אָנהויב האָט ירמיה געזוכט זיך צו באַרואיקן. ער האָט געטראַכט, אַז נאָר דאָס פשוט'ע פאָלק אָפן גאַס איז אַזוי פאַרדאָרבן. איז ער אַוועק צום קיניגלאַכן שלאָס, וואו עס זיינען געזעסן די פירשטן און די הויכע באַאַמטע, די פירער פון דער נאַציאָנאַלער פאַרטיי, וואָס האָט איצט געהאַט די גאַנצע הערשאַפט אינ'ם לאַנד. אָבער ער האָט זיך נאָך מער אָפגענאַרט. אָט די פירער לעבן דורכאויס ניט לויט די פאָדערונגען פון דער תורה, וואָס זיי האָבן געמאַכט פאַר דעם געזעץ פון דער מלוכה. זיי נעמען אָן מתנות פאַר די משפטים, וואָס זיי גיבן אַרויס, און ווערן וואָס אַ טאָג אַלץ רייכער און פעטלייביקער:

און איך האָב מיר געטראַכט:
דאָס זיינען איינפאַכע לייט,

זיי ווייסן גאָרנישט !
איך וועל אַקאָרשט גיין צו די גרויסע,
וועל ריידן מיט זיי ;
זיי ווייסן זיכער יהוה׳ס וועג,
דאָס רעכט פון זייער גאָט.
אָבער גראָד זיי האָבן צעבראָכן דעם יאָך,
צעריסן די שטריק.
ווי אַ שטייג איז פול מיט עופות,
אַזוי זיינען זייערע הייזער פול מיט באַטרוג !
דעריבער זיינען זיי געוואָרן רייך און פעט.

זיי האָבן צעבראָכן די געצן און די מזבחות פון די „במות“. אָבער אין זייער לעבן האָבן זיי זיך גאָרנישט געענדערט. פון קליין ביז גרויס האָבן זיי ליב נאָר זיך אַליין, און זיי לעבן פון שווינדל.

ירמיה האָט ניט אויפגעהערט נביאות זאָגן, אַז אַ מעכטיקער פיינט וועט קומען און פאַרוויסטן ירושלים און די שטעט פון יהודה. אין ירושלים זיינען געווען זייער ווייניק אַזעלכע, וואָס האָבן זיך צוגעהערט צו זיינע רייד. זעלטן ווער עס האָט אפילו געוואוסט, אַז איבער די גאַסן פון שטאָט גייט אַרום אַזאַ נביא פון ענתות. ירמיה וואָלט גערן פון ירושלים אויך אַנטלאָפן. אָבער וואוהין ?

הלואי וואָלט איך קריגן אין מדבר
אַ רו־פלאַץ פון די וואַנדערער !
כ׳וואָלט פאַרלאָזן מיין פאָלק
און אַוועק פון זיי !
וואָרים זיי זיינען אַלע איין באַנדע פון פעלשער !

אַזוי איז ירמיה דרייצן יאָר געזעסן אין ירושלים און איז פאַר׳ן פאָלק ניט אויפגעטראָטן. דאָ איז געקומען אַ שרעקלאַכע איבערקערעניש : יאשיהו איז געפאַלן טויט. און ירמיה׳ס שעה איז געקומען. ער האָט ווידער אָנגעהויבן ריידן, צו זיינע רייד

האָט מען זיך אָנגעהויבן צוצוהערן. וואָס ווייטער — אַלץ מערער, ביז ער איז געוואָרן דער וואָרט-פירער פון פאָלק.

.12

ירמיה אונטער יהויקים׳ען.

נאָך יאשיהו׳ס טויט איז סיריע און ארץ-ישראל אַף עטלאַכע יאָר אַרונטערגעפאַלן אונטער דער הערשאַפט פון עגיפּטן. די אידן האָבן אין אָנהויב אַרויפגעזעצט אַפן טראָן יאשיהו׳ס אינגערן זון יהואָחז (יהוי-אָכאָז), וואָרים יהויקים (יהוי-יאָקים), דער עלטערער זון, איז געווען אַ שלעכטער מענטש, אַ דעספּאָט, און דאָס פאָלק האָט אים ניט ליב געהאַט. אָבער אין דריי חדשים אַרום האָט פרעה-נכו אַוועקגעשיקט יהואָחז׳ן געשמידט אין קייטן קיין עגיפּטן און האָט אַוועקגעזעצט יהויקים׳ען אַפן טראָן.

פרעה-נכו האָט אַרויפגעלייגט אַף דעם לאַנד אַ צינז פון הונדערט טאַלענטן זילבער און איין טאַלענט גאָלד. יהויקים האָט עס צונויפגעמאָנט פון די אָרימע פויערים. דער שטאָלצער, בייזער קיניג איז געווען אַ שלעכטער ביישפּיל פאַר׳ן פאָלק. די אָרדענונג אינ׳ם לאַנד איז געגאַנגען צוריק צו מנשה׳ס צייטן. אומרעכט און אונטערדריקונג האָבן ווידער אויפגעהויבן זייער קאָפּ. ירמיה האָט געזען, אַז פון יאשיהו׳ס גאַנצער רעפאָרם-אַרבעט איז גאָרנישט געוואָרן, אַז דאָס אָפּשאַפן די במות האָט געבראַכט ניט בלויז גוטס, נאָר אויך שאָדן: די כהנים פון ירושלים זיינען דורך דעם געוואָרן זייער מעכטיק, און אידן האָבן זיך איינגערעדט, אַז זיי דאַרפן מער קיין מורא ניט האָבן פאַר קיין אומגליק, אַז יהוה וועט באַשיצן זיין בית-המקדש און זיין הייליקע שטאָט. אַ באַוויז פאַר דעם איז געווען, וואָס דער עגיפּטישער חיל האָט אפילו ניט אָנגערירט ירושלים.

עס איז געווען אין דער ערשטער צייט פון יהויקים׳ס רעגירונג. ירמיה איז געשטאַנען אין פאָרהויף פון בית-המקדש.

ס׳איז געווען אַ גרויסער יום־טוב. געדיכטע מאַסן האָבן אָנגעפילט דעם הייליקן אָרט. אַפן מזבח האָבן זיך גערויכערט די גאַנצאָפפער, און עס האָט זיך געגאָסן דאָס בלוט פון די שלאַכטאָפפער. דאָ האָט ירמיה אין זיך דערפילט אַ געטלאַכע קראַפט, וואָס האָט אים געצוואונגען צו ריידן. ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַף די טרעפ פון דעם טויער און מיט אַ מעכטיקער שטים האָט ער גערעדט צום פאַרזאַמלטן פאָלק:

„הערט צו יהוה׳ס וואָרט, איר לייט פון יהודה, וואָס קומען אין אָט די דאָזיקע טויערן זיך צו בוקן פאַר גאָט! אַזוי האָט יהוה געזאָגט: פאַרבעסערט אייערע וועגן און אייערע מעשים, וועל איך אייך לאָזן וואוינען אין דעם דאָזיקן אָרט. פאַרלאָזט זיך ניט אַף די ליגן־ווערטער, וואָס איר זאָגט: יהוה׳ס טעמפל, יהוה׳ס טעמפל, יהוה׳ס טעמפל איז דאָס! נאָר ווען איר וועט טאָן רעכט צווישן מענטש און מענטש, וועט ניט דריקן דעם פרעמדן, דעם יתום און די אַלמנה און וועט ניט פאַרגיסן קיין אומשולדיק בלוט — נאָר דעמאָלט וועל איך אייך לאָזן וואוינען אין דעם דאָזיקן אָרט פון אייביק ביז אייביק. איר אָבער פאַרלאָזט זיך אַף ליגן־ווערטער, וואָס נוצן ניט. איר גנב׳עט, מאָרדעט, שווערט פאַלש, און דערנאָך קומט איר פאַר מיר אין אָט דעם הויז און זאָגט: מיר זיינען געראַטעוועט! האַלט איר דאָס דאָזיקע הויז פאַר אַ הייל פון רויבער? איך וועל דעריבער מאַכן פון דעם דאָזיקן הויז און פון דער דאָזיקער שטאָט, וואָס איך האָב געמאַכט פון שילו“.

ווי נאָר ירמיה האָט געענדיקט, איז אין פאָרהויף פון בית־המקדש געוואָרן אַ שרעקלאַכער טומל. אַן אויפגערעגטער המון האָט אים באַלד אַראָפגעשלעפט פון די טרעפ, אַף וועלכע ער איז געשטאַנען. טויזנטער שטימען האָבן געשריען: ער מוז שטאַרבן! ער מוז שטאַרבן! ווי שילו, זאָגט ער, וועט ווערן דער בית־המקדש!... נאָר מער, ווי אַלע, האָבן געשריען די כהנים און די נביאים.

דאָס זיינען געווען נביאים גאָרניט פון דעם סאָרט, וואָס ירמיה, אָדער אַנדערע גרויסע נביאים, וועגן וועלכע עס איז אונז שוין אויסגעקומען צו ריידן. די דאָזיקע נביאים, וואָס

האָבן פיינט געהאַט ירמיה׳ן, זיינען געווען אַ סך אין צאָל. אין אַ טאָג פון יום־טוב פלעגן זיי קומען אין פאָרהויף פון בית־המקדש. אין אַ ווילדער אויפרעגונג פלעגן זיי ריידן אין גאָט׳ס נאָמען. אָבער זיי האָבן קיינמאָל ניט געשטראָפט דאָס פאָלק, ניט אויפגעדעקט די פאַרברעכנס פון די רייכע און שטאַרקע; זיי פלעגן שטענדיק פאָראויסזאָגן נאָר גוטס; זיי האָבן נאָכאַנאַנד גע׳חנפ׳עט זייערע צוהערער און פלעגן אַלעמאָל זאָגן נאָר דאָס, וואָס דאָס פאָלק האָט ליב געהאַט צו הערן. אָט די נביאים זיינען דערפאַר ניט געווען קיין העכערע מענטשן, ווי די מאַסן אַרום זיי. ירמיה האָט קעגן זיי געפירט אַ ביטערן קאַמף און האָט זיי גערופן „פאַלשע נביאים“ (נביאי־השקר).

גראָד האָט זיך געמאַכט, אַז אין הויף פון דעם קיניגלאַכן פּאַלאַץ, וואָס איז געווען נאָנט צום בית־המקדש, זיינען דעמאָלט געווען פאַרזאַמלט די הויכע באַאַמטע און פירער פון דער מלוכה. דערהערנדיק דעם טומל און די געשרייען, זיינען זיי באַלד אַראָפּ פון פּאַלאַץ אין בית־המקדש און האָבן זיך אַוועקגעזעצט אין איינעם פון די טויערן, ווי ריכטער, צו משפט׳ן ירמיה׳ן. די כהנים און די נביאים זיינען געווען די אָנקלאָגער. זיי האָבן גע׳טענה׳ט, אַז ירמיה׳ן קומט טויט־שטראָף פאַר אַזעלכע רייד. ירמיה ווידער האָט זיך פאַרטיידיקט, אַז ער רעדט אין גאָט׳ס נאָמען. „טוט מיט מיר, ווי אייך געפעלט“, האָט ער געזאָגט, „אָבער וויסן זאָלט איר, אַז אויב איר טויט מיך, פאַרגיסט איר אומשולדיק בלוט; וואָרים מיט אַן אמת האָט מיך גאָט געשיקט ריידן צו אייך אָט די אַלע רייד“.

די הויף־באַאַמטע האָבן איינשטימיק גע׳פסק׳נט, אַז ירמיה׳ן קומט קיין שטראָף ניט, ווייל ער האָט גערעדט אין גאָט׳ס נאָמען. אינאיינעם מיט די הויכע באַאַמטע זיינען געזעסן אַלס ריכטער אויך „זקנים“, פאָרשטייער פון די משפחות. די זקנים האָבן אונטערגעשטיצט דעם אורטייל פון די באַאַמטע. זיי האָבן דערציילט דעם פאַרזאַמלטן עולם, אַז שוין מיט הונדערט יאָר צוריק, אין חזקיה׳ס צייט, האָט מיכה המורשתי נביאות געזאָגט, אַז דער בית־המקדש וועט חרוב

ווערן. פונדעסטוועגן האָט מען אים דערפאַר קיין שלעכטס ניט געטאָן.

דאָס האָט באַרואיקט דעם אויפגערעגטן עולם. ירמיה האָט פאַרלאָזן דעם פאָרהויף פון בית־המקדש ניט קיין געשעדיקטער. אַ סך האָט ער געהאַט צו פאַרדאַנקען זיין רעטונג איינעם פון די הויכע פירשטן אין ירושלים, וועלכער האָט זיך שטאַרק איינגעשטעלט פאַר אים און האָט אים באַשיצט. דאָס איז געווען אחיקם, דער זון פון שפן, וועלכער איז אין יאשיהו׳ס צייט געווען דער מלוכה־סעקרעטאַר. ירמיה׳ן האָט אויך אָפגעגליקט, וואָס יהויקים איז גראָד ניט געווען דערביי.

פון דעם דאָזיקן טאָג אָן האָבן די אידן פון ירושלים געוואוסט, אַז עס געפינט זיך באַ זיי אַ גרויסער נביא. פון דעם דאָזיקן טאָג אָן זיינען די כהנים, די סקאַרבאָווע נביאים און דער קיניג גופא געווען זיינע בלוטיקע פיינט. אָבער ירמיה איז אויך ניט געשטאַנען איינער אַליין. אחיקם בן־שפן איז ניט געווען דער איינציקער אין די העכערע קרייזן, וואָס האָט געהאַלטן מיט אים. געווען אַ יונגערמאַן פון אַן אַריסטאָקראַטישער פאַמיליע, אַ געלערנטער און אַ שרייבער. דער דאָזיקער יונגערמאַן האָט געהייסן ברוך בן־נריה. ער איז געוואָרן ירמיה׳ס אַ געטרייער תלמיד און האָט זיך קיינמאָל פון אים ניט געשיידט. ברוך בן־נריה האָט פאַרשריבן ירמיה׳ס אַלע רעדעס אין אַ בוך. ער האָט אויך פאַרפאַסט אַן אייגענעם בוך, אין וועלכן ער האָט דערציילט די לעבנס־געשיכטע פון זיין גרויסן רבי׳ן.

ירמיה׳ס וועג איז איצט געווען שווערער. וואו נאָר ער איז געגאַנגען, האָט ער געטראָטן אַף דערנער. ער האָט געמוזט פירן אַ פאַרביטערטן קאַמף קעגן אַלץ און אַלעמען:

וויי מיר, מוטער, וואָס איך לעב,
אַ מאַן פון קריג קעגן דער גאַנצער וועלט!
איך האָב קיינעם ניט אַנטליען,
קיינער האָט אויך מיר ניט אַנטליען,
און דאָך שעלטן מיך אַלע!

דאָך האָט ירמיה קיינמאָל ניט פאַרלאָרן דעם גלויבן און די זיכערקייט, אַז ער גייט אַפן ריכטיקן וועג, און גאָט וועט אים אַלעמאָל אויסלייזן פון דער האַנט פון בייזע מענטשן און טיראַנען.

13.

די הערשאַפט פון די כאַלדייער (כשדים).

אין פערטן יאָר פון דעם קעניג יהויקים האָט זיך דאָס ראָד ווידער איבערגעדרייט, און עס האָט זיך געענדערט די גאַנצע לאַגע אין פאָדעראַזיען. די מלוכה פון אַשור איז אונטערגעגאַנגען, און אויך דער עגיפטישער חיל, וואָס איז געקומען איר העלפן, איז צעשלאָגן געוואָרן פון בבל באַם טייך פרת. די רעשטלאַך פון פרעה־נכו׳ס אַרמיי זיינען אַנטלאָפן פון שלאַכטפעלד דורך ארץ־ישראל צוריק קיין מצרים. די עגיפטישע הערשאַפט איבער פאַלעסטינע און סיריע האָט אויפגעהערט. אַ ניי פאָלק האָט איצט גע׳ירש׳נט פון אַשור די הערשאַפט איבער פאָדעראַזיען, דאָס זיינען געווען די כאַלדייער אָדער, ווי אידן האָבן זיי גערופן, די כשדים (קאַסדים).

די כאַלדייער זיינען געווען סעמיטן. גאָר אַמאָל, אין די אַלטע צייטן, האָבן זיי געוואוינט אין דער געגנט פון פערסישן ים־צונג. ביסלאַכווייז אָבער האָבן זיי זיך אויסגעשפרייט איבער אַ גרויסן טייל פון בבל און זיינען געוואָרן די באַלעבאַטים פון דעם לאַנד.

אַ לאַנגע צייט האָבן די כאַלדייער געפירט אַ בלוטיקן קאַמף קעגן אַשור. אין סנחריב׳ס צייט זיינען זיי געווען גוטע פריינט מיט אידן און האָבן אָרגאַניזירט דעם גרויסן אויפשטאַנד קעגן אַשור, אין וועלכן חזקיה האָט אנטייל גענומען. אָבער אַשור איז שטענדיק אַרויס די זיגערין, און בבל איז געבליבן אונטערטעניק אונטער איר.

איצט, מיט הונדערט יאָר שפעטער, האָט נבו־פלאסר, דער כאַלדייאישער קיניג חרוב געמאַכט נינוה און אינגאַנצן געמאַכט אַ סוף צו דער מלוכה פון אַשור. נבו־פלאסר׳ס זון

נבוכדראצר (נוואָוכאַדרעצאַר, אין תנ"ך רופט מען אים אויך נבוכדנאצר) האָט דערנאָך צעשלאָגן אויך די עגיפּטער, און באַלד נאָך דער שלאַכט איז זיין פאָטער געשטאָרבן און ער איז געוואָרן דער קיניג פון דער ניי־באַבילאָנישער מלוכה.

ירמיה האָט גלייך אַיינגעזען, אַז נבוכדראצר איז דער נייער וועלט־הערשער, און אַלע וועלן זיך אים מוזן אונטערוואַרפן. די כאַלדייער זיינען עם דער מעכטיקער פיינט פון צפון, וועגן וועלכן ער האָט שוין מיט צוואַנציק יאָר צוריק נביאות געזאָגט, אַז ער וועט קומען און פאַרוויסטן דאָס לאַנד פון יהודה. ער האָט דעריבער באַשלאָסן, אַז ער וועט איצט נאָכאַמאָל פּרובירן ריידן צו די אידן. אפשר וועט ער דאָס מאָל האָבן אַ ווירקונג, זיי זאָלן אַוועקוואַרפן זייערע פאַרדאָרבנקייטן און אָנהויבן פירן אַ ניי לעבן. ער האָט גערופן ברוך'ן און האָט אים געהייסן אויפשרייבן אַף אַ מגילה (מסתמא פון פאַפּירוס) אַלע רעדעס, וואָס ער האָט געהאַלטן, זינט ער איז אויפגעטראָטן אַלס נביא. ירמיה האָט דיקטירט און ברוך האָט פאַרשריבן.

באַלד האָט ירמיה באַקומען אַ געלעגנהייט זיך צו ווענדן צום פאָלק. אידן האָבן דערהערט, אַז שלוחים פון דעם קיניג פון בבל זיינען געקומען אין סיריע און פאַלעסטינע — פאָדערן, אַז אַלע פעלקער זאָלן זיך אונטערוואַרפן אונטער נבוכדראצר'ן און אים שיקן אַ יערליכן צינז — און אַף זיי איז אָנגעפאַלן אַ שרעק. די כהנים פון ירושלים האָבן געבלאָזן מיט שופרות און אויסגערופן אַ תענית איבער'ן גאַנצן לאַנד. טויזנטער אידן פון די שטעט און דערפער פון יהודה זיינען צונויפגעקומען אין בית־המקדש. דער פאָרהויף איז געווען פול מיט מענטשן. מענער און ווייבער, אַלטע און יונגע, מיט צעריסענע קליידער און צעשויבערטע האָר זיינען געלעגן מיט די פּנים'ער צו דער ערד און האָבן געשריען צו גאָט און תפילה געטאָן, אַז ער זאָל באַשיצן זיין פאָלק פון דעם נייעם פיינט.

דעם דאָזיקן מאָמענט האָט ירמיה אויסגענוצט. אַליין זיך ווייזן אין בית־המקדש, האָט ער מורא געהאַט. האָט ער געשיקט ברוך'ן, ער זאָל פאָרלייענען די גאַנצע מגילה מיט אַלע נבואות פאַר די פאַרזאַמלטע אידן. ברוך האָט עס געטאָן, און

דאָס פאָלק האָט צוגעהערט אַלץ, וואָס ער האָט פאָרגעלייענט.

אין דערזעלביקער צייט זיינען די הויכע באַאַמטע און די הערן געווען פאַרזאַמלט אין קיניגלאַכן פּאַלאַץ אַף אַ באַראַטונג. מ׳האָט זיי געמאָלדן, וואָס עס קומט איצט פאָר אין בית־המקדש; האָבן זיי געלאָזט רופן ברוך׳ן, און ער האָט פאַר זיי פאָרגעלייענט די גאַנצע מגילה. די פאָרגעלייענטע נבואות האָבן געמאַכט אַף זיי אַ שטאַרקן איינדרוק, און זיי האָבן באַשלאָסן עס צו לאָזן וויסן דעם קיניג. אפשר וועט ער זיך דערשרעקן פאַר דעם חורבן, וואָס ירמיה זאָגט פאָראויס, און וועט אָנהויבן גיין אין זיין פאָטער יאשיהו׳ס וועגן.

יהויקים איז גראָד געזעסן אין זיין ווינטער־פּאַלאַץ און זיך געוואַרימט באַ אַ בעקן מיט ברענענדיקע קוילן. אַ באַאַמטער פון הויף האָט פאַר אים פאָרגעלייענט די גאַנצע מגילה. אָבער אַף דעם קיניג האָט עס קיין שום איינדרוק ניט געמאַכט. ער האָט פאַרברענט די מגילה אַף דעם פייער פון די קוילן און האָט געהייסן אויסזוכן ירמיה׳ן און ברוך׳ן און זיי אַרעסטירן. אָבער זיי האָבן זיך באַהאַלטן.

.14

יהויכין און דער ערשטער גלות פון ירושלים.

(אַז ערד 597 יאָר פאַר דער קריסטלאַכער צייט רעכענונג).

באַלד איז גאַנץ סיריע און פּאַלעסטינע געווען אונטערגעוואָרפן אונטער דעם קיניג פון בבל, ווי אַמאָל אונטער דעם קיניג פון אשור. דריי יאָר איז יהויקים געווען אונטערטעניק אונטער נבוכדראצר׳ן. אַפן פערטן יאָר האָט ער זיך געשטעלט אַנטקעגן און ניט געצאָלט מער דעם צינז. נבוכדראצר איז אַרויס קעגן יהויקים׳ען מיט אַ חיל. אָבער ביז ער איז געקומען צו די טויערן פון ירושלים, איז יהויקים דערווייל געשטאָרבן, און זיין יונגער, אַכצניעריקער זון יהויכין (יהוי־יאָכין, אָדער אויך יכניה, יעכאָניאָ) האָט גע׳ירש׳נט דעם טראָן.

דריי חדשים האָט נבוכדראצר באַלאַגערט ירושלים. דאָ האָט דער יונגער קיניג באַשלאָסן זיך מקריב צו זיין פאַר זיין

פאָלק. כדי צו פאַרמיידן, אַז דאָס ערגסטע זאָל ניט קומען און די שטאָט זאָל ניט חרוב ווערן, איז ער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע פרייוויליק אַוועק אין נבוכדראצר’ס הויפט קוואַרטיר און האָט זיך איבערגעגעבן אין זיינע הענט.

נבוכדראצר האָט געהאַלטן, אַז אין דעם אויפשטאַנד איז שולדיק נאָר דער קיניג מיט זיין הויף, און ער האָט דערפאַר דאָס פאָלק ניט באַשטראָפט. יהויכין’ען האָט ער געשמידט אין קייטן און אַוועקגעשיקט אין בבל, וואו ער האָט 36 יאָר (ביז נבוכדראצר’ס טויט) געשמאַכט אין געפיינגעניש. צוזאַמען מיט דעם קיניג און זיין הויף האָט ער אַוועקגעפירט פון ירושלים קיין בבל די חשוב’סטע מענטשן פון יהודה: כהנים, סאָלדאַטן און שמידן און שלאָסער, וואָס מאַכן געווער. אַלע טייערע זאַכן פון קיניגלאַכן שלאָס און אַלע גאָלדענע כלים פון בית־המקדש האָט נבוכדראצר אַוועקגענומען אַלס רויב. אַפן טראָן האָט ער אַרויפגעזעצט יהויכין’ס פעטער, צדקיה, יאשיהו’ס אינגסטן זון, וועלכער איז דעמאָלט אַלט געווען 21 יאָר. נבוכדראצר האָט געמיינט, אַז איצט וועלן אידן שוין זיכער מער קיין אויפשטאַנדן ניט מאַכן.

15.

צדקיה און ירמיה.

צדקיה איז ניט געווען קיין שלעכטער מענטש, אָבער ער האָט געהאַט אַ שוואַכן כאַראַקטער און האָט זיך געוואַקלט אַהין און אַהער צווישן די פאַרטייען אין הויף. ער איז דעריבער ניט געווען דער פאַסיקער מענטש צו פירן די אידישע מלוכה אין אַזאַ שטורעמדיקער צייט.

אידן וואָלטן געקאָנט ראַטעווען זייער מלוכה פון אונטערגאַנג, ווען זיי וואָלטן געלעבט אין פרידן אונטער דער אויבערהערשאַפט פון די כשדים, ניט געפירט קיין שטילע אונטערהאַנדלונגען מיט אַנדערע מלוכות און ניט געטראַכט פון מלחמה, נאָר בעסער געזוכט צו היילן די וואונדן פון פאָלק,

אַיינצופירן אינערלאַכע רעפאָרמען אין לאַנד און פאַרבעסערן די לאַגע פון די אָרימע מאַסן.

געווען אַ פרידנספאַרטיי אין ירושלים, וואָס האָט געשטעלט אָט די פאָדערונגען. איר פאָליטישער פירער איז געווען גדליה, דער זון פון אחיקם בן־שפן, פון וועמען מיר וועלן נאָך שפעטער הערן. איר גייסטיקער פירער איז געווען ירמיה. עס איז אָבער געווען אויך אַ שטאַרקע מלחמה־פאַרטיי, וואָס האָט געהעצט צו אַן אויפשטאַנד קעגן בבל. איבערהויפט האָבן די כהנים און די סקאַרבאָווע נביאים אַיינגערעדט דאָס פאָלק, אַז מיט יהויכינ׳ס גלות איז מען שוין אָפגעקומען פאַר אַלע זינד, און איצט קאָן מען זיין זיכער, אַז גאָט וועט ניט לאָזן קיין פיינט חרוב מאַכן זיין שטאָט.

צום אומגליק האָט דאָס פאָלק זיך געלאָזט פירן ניט פון ירמיה׳ן, נאָר פון די פאַטריאָטישע כהנים און נביאים.

אין פערטן יאָר פון צדקיה׳ס רעגירונג האָט זיך געקאָכט אין ירושלים. קורצזיכטיקע פאַטריאָטן האָבן געהעצט צו אַן אויפשטאַנד. דעלעגאַטן פון אַ סך לענדער אַרום זיינען געקומען קיין ירושלים זיך באַראַטן, פירן אונטערהאַנדלונגען. אָבער ירמיה׳ן און אַנדערע פירער פון דער פרידנספאַרטיי האָט זיך דעם מאָל אַיינגעגעבן צו האַלטן צדקיה׳ן אַף זייער זייט, און ער איז געבליבן געטריי נבוכדראצר׳ן.

אָבער די מלחמה־פאַטריאָטן האָבן ניט געשוויגן. פינף יאָר שפעטער האָבן זיי געוואונען צדקיה׳ן אַף זייער זייט. ער האָט געשלאָסן אַ בונד מיט עגיפטן און האָט זיך אַנטזאַגט צו שיקן דעם צינז קיין בבל. ירמיה׳ס רייד האָבן נישט געהאָלפן. די פירער פון דער מלחמה־פאַרטיי האָבן פאַרכאַפט די רעגירונג, און צדקיה איז געווען ניט מער ווי אַ געצייג אין זייערע הענט.

נבוכדראצר איז באַלד אַרוים מיט זיין אַרמיי קעגן יהודה. אידן האָבן געוואוסט, אַז דער מאָמענט איז אַ קריטישער: ענטוועדער זיי וועלן זיגן אָדער זיי וועלן אונטערגיין, און זיי האָבן זיך צוגעגרייט צו אַ פאַרצווייפלטן קאַמף.

פונקט ווי אַמאָל חזקיה צו ישעיה׳ן, אַזוי האָט איצט צדקיה געשיקט שלוחים צו ירמיה׳ן בעטן באַ אים אַ נבואה פון גאָט.

צי וועט נבוכדראצר אַיננעמען ירושלים, אָדער גאָט וועט אויך דעם מאָל, ווי אין סנחריב׳ם צייט, טאָן אַ נס און שיקן אַ מגפה אין לאַגער פונ׳ם פיינט, און ער וועט מוזן זיך צוריקציען.

ירמיה׳ס ענטפער צו צדקיה׳ן איז אָבער געווען פונקט פאַרקערט, ווי אַמאָל ישעיה׳ס ענטפער צו חזקיה׳ן. יאָ, אַ מגפה וועט טאַקע אויסברעכן, האָט ירמיה געזאָגט אין גאָט׳ס נאָמען, אָבער ניט אינ׳ם לאַגער פון די כשדים, נאָר אין ירושלים. גאָט וועט איבערגעבן זיין שטאָט אין די הענט פון דעם פיינט, ער זאָל זי פאַרברענען אין פייער, ווייל זי איז פול מיט זינד און פאַרדאָרבנקייט, ווייל מ׳פאַרגיסט אין איר אומשולדיק בלוט און מ׳נעמט זיך אין איר ניט אָן פאַר די אָרימע און געדריקטע.

דער חיל פון די כשדים איז צוגעקומען צו ירושלים און האָט זי באַלאַגערט. אין די ערשטע וואָכן פון דער באַלאַגערונג איז געפאַלן אַ שרעק אַף די אַיינוואוינער, און זיי זיינען פרום געוואָרן און האָבן אַרויסגעלאָזן פריי זייערע קנעכט און דינסטן, וועלכע האָבן אויסגעדינט זייערע זעקס יאָר, לויט די געזעצן פון גאָט׳ס תורה. אין אַ באַלאַגערטער שטאָט, וואו ברויט איז אַ טייערע זאַך, האָט פאַר די רייכע האַרן, די אַריסטאָקראַטן פון ירושלים, גאָרניט געלוינט צו האַלטן באַ זיך איבעריקע מיילער.

באַלד אָבער האָט זיך פאַר ירושלים באַוויזן אַ שטראַל האָפענונג. אַן עגיפטישע אַרמיי איז אַרויס העלפן די אידן. די כשדים האָבן האַסטיק זיך צוריקגעצויגן פון ירושלים און זיינען אַוועק צו דרום צו באַגעגענען די עגיפטער. אין שטאָט האָט אויסגעבראָכן אַ פרייד. אידן האָבן געהוליעט און געטאַנצט. זיי זיינען געווען זיכער, אַז עס האָט זיך איבערגע׳חזר׳ט די מעשה מיט סנחריב׳ן. ירושלים איז באַפרייט געוואָרן, און די רייכע אידישע פריצים האָבן שוין מער ניט באַדאַרפט גאָט׳ס הילף. דערפאַר האָבן זיי באַדאַרפט קנעכט, וואָס זאָלן אַרבעטן פאַר זיי אומזיסט. האָבן זיי גלייך געבראָכן זייער וואָרט און צוריק פאַרכאַפט די באַפרייטע קנעכט און דינסטן און זיי געצוואונגען אַרבעטן פאַר זיי. שטאַרק אויפגעבראַכט קעגן דעם, האָט ירמיה פאָראויסגעזאָגט, אַז די כשדים וועלן אין גיכן קומען צוריק און אַיננעמען ירושלים, און דער קיניג און אַלע רייכע

אייגנטימער פון שקלאַפן וועלן אַרײנפאַלן אין די הענט פון דעם פיינט.

דער האַס פון די מלחמה־פּאַטריאָטן קעגן ירמיה'ן איז כסדר געוואַקסן, און זיי האָבן געזוכט אַ געלעגנהייט לויז צו ווערן פון אים. אין יענע טעג, ווען ירושלים איז געוואָרן פריי פון די באַלאַגערער, האָט ירמיה געוואָלט אַוועק קיין ענתות וועגן אַ ירושה אין דער פאַמיליע. אָבער ווען ער האָט געדאַרפט דורכגיין דעם טויער פון שטאָט, האָט דער הויפּטמאַן פון דער וואַך אים אָנגעכאַפּט באַם אָרעם און אים אַרעסטירט אַלס פאַררעטער. „דו ווילסט אַריבער צו די כשדים!" האָט דער הויפּטמאַן אויסגערופן. ירמיה האָט געענטפערט, אַז ס'איז אַ ליגן, ער גייט ניט צו די כשדים. אָבער זיינע רייד האָבן ניט געהאָלפן. דער הויפּטמאַן האָט אים אַוועקגעשלעפּט צו די הויכע באַאַמטע אין הויף. זיי האָבן גוט אָנגעשלאָגן ירמיה'ן און אים אַריינגעוואָרפן אין אַ פינצטערן קעלער פון אַ ברונים אונטער דר'ערד אין הויף פון דעם פּאַלאַץ פון אַ הויכן מלוכה־באַאַמטן.

אַ לײנגערע צייט האָט ירמיה אַזוי געשמאַכט אין דעם דאָזיקן נאַסן און פינצטערן געפיינגעניש. דערווײלע איז זיין נביאות מקוים געוואָרן. די כשדים האָבן צעשלאָגן דעם עגיפּטישן חיל. זיי זיינען געקומען צוריק און האָבן באַלאַגערט ירושלים פון אַלע זייטן. דער פאַרצווייפלטער צדקיה האָט געלאָזט ברײנגען צו זיך ירמיה'ן פון געפיינגעניש און אים געפרעגט, צי ער האָט אַ וואָרט פון גאָט. אָבער דאָס לאַנגע זיצן אין געפיינגעניש האָט ניט געבראָכן ירמיה'ס גייסט. ער האָט געענטפערט דעם קיניג: „יאָ! דו וועסט איבערגעגעבן ווערן אין דער האַנט פון דעם מלך פון בבל!" באַ אָט דער געלעגנהייט האָט ירמיה געבעטן צדקיה'ן, ער זאָל אים ניט לאָזן אומקומען אין דעם פינצטערן קערקער. צדקיה האָט דערפילט זיין בקשה. ער האָט אים געלאָזט אַוועקזעצן אין וואַכהויף פון דעם קיניגלאַכן שלאָס און געהייסן ברײנגען אים יעדן טאָג אַ לעבל ברויט אויפצוהאַלטן זיין לעבן.

די באַלאַגערונג האָט זיך געצויגן, און די לאַגע אין שטאָט איז געוואָרן וואָס פון טאָג ערגער. ירמיה איז אין וואַכהויף ניט

געווען אָפגעשניטן פון דער אַרומיקער וועלט, און אַלעמען, וואָס האָבן אים געפרעגט, האָט ער געזאָגט, אַז ווער עס וועט בלייבן אין שטאָט, וועט שטאַרבן פון שווערד, הונגער און פעסט, און ווער עס וועט אַריבערלויפן צו די כשדים, דער וועט זיך ראַטעווען.

די הויכע האַרן אין קיניגלאַכן הויף, די פירער פון דעם קריג, האָבן פאַרלאַנגט פון צדקיה’ן דאָס לעבן פון דעם נביא, ווייל ער שוואַכט אָפ מיט זיינע רייד דעם מוט פון די סאָלדאַטן. דער קיניג, וואָס האָט אַליין מורא געהאַט פאַר זיינע האַרן, האָט איבערגעגעבן ירמיה’ן אין זייערע הענט צו טאָן מיט אים, וואָס זייער האַרץ געלוסט. זיי האָבן אַריינגעוואָרפן ירמיה’ן אין אַ טיפע ליימיקע גרוב, און ער איז דאָרטן געלעגן אַיינגעזונקען ביז דער ברוסט אין ליים.

געראַטעוועט ירמיה’ן פון שרעקלאַכן טויט האָט ניט קיין איד, נאָר אַ שוואַרצער עטיאָפער (אַ כושי), אַ דינער אין קיניגלאַכן הויף. ער איז אַוועק גלייך צום קיניג און האָט אים דערציילט, וואָס די גרויסע האַרן האָבן געטאָן מיט ירמיה’ן. צדקיה האָט געגעבן דעם כושי מענטשן, און זיי האָבן אַרויסגעצויגן ירמיה’ן פון דער טיפער גרוב און אים ווידער אַוועקגעזעצט אין דעם וואַכהויף. דאָרטן איז ער געזעסן, ביז ירושלים איז אַיינגענומען געוואָרן.

16.

דער חורבן פון ירושלים.

(אַז ערד 586 יאָר פאַר דער קריסטלאַכער צייט רעכענונג).

דעם ניינטן טאָג אין תמוז, אין עלפטן יאָר פון צדקיה’ס רעגירונג, האָבן די כשדים, נאָך אַ באַלאַגערונג פון אָנדערט־האַלבן יאָר, דורכגעבראָכן דעם מויער פון ירושלים און זיינען אַריין אין שטאָט. צדקיה האָט באַנאַכט זיך דורכגעריסן דורך די רייען פון דעם פיינט און איז אַנטלאָפן צום עבר־הירדן. אָבער באַ יריחו האָבן די כשדים אים געכאַפט און אים מיט זיין פאַמיליע אַוועקגעשיקט צו נבוכדראצר’ן אין זיין הויפטקוואַרטיר

אין סיריע. נבוכדראצר האָט געלאָזט טויטן צדקיה׳ס זין פאַר׳ן פאָטער אין די אויגן. דערנאָך האָט ער געלאָזט צדקיה׳ן בלינד מאַכן. געשמידט אין קייטן, האָט מען אים אַוועקגעשיקט קיין בבל, וואו ער איז בלינדערהייט געשטאָרבן אין געפיינגעניש.

אַ חודש שפּעטער, דעם זיבעטן טאָג אין אָב, איז געקומען אין ירושלים נבוזראדן (נוואו-זאַראַדאַן), דער קאָמאַנדיר פון נבוכדראצר׳ס לייבגוואַרדיע, און האָט פאַרברענט די גאַנצע שטאָט צוזאַמען מיט דער פעסטונג, דעם קיניג׳ס פּאַלאַץ און דעם בית-המקדש. די מויערן אַרום שטאָט זיינען אַרונטערגעריסן געוואָרן, און אַלע געבליבענע כלים פון בית-המקדש זיינען אַוועקגעשלעפּט געוואָרן קיין בבל.

צווישן די אַיינוואוינער פון ירושלים האָט נבוזראדן אויסגעקליבן עטלאכע צענדליק פון די חשוב׳סטע לייט, וואָס האָבן אָנגעפירט דעם קריג קעגן בבל, און האָט זיי אַוועקגעשיקט צו נבוכדראצר׳ן, וועלכער האָט זיי געלאָזט טויטן. די איבעריקע האָט נבוזראדן פאַרטריבן קיין בבל, נאָר די אָרימע קלאַסן האָט ער געלאָזן אינ׳ם לאַנד אומבאַרירט.

.17

גדליה אין מצפּה.

איבער די אָרימע מאַסן, וואָס זיינען געבליבן אינ׳ם לאַנד, האָט נבוכדראצר אַוועקגעזעצט פאַר אַ גובערנאַטאָר גדליה דעם זון פון אחיקם. פאַר זיין וואוינאָרט איז באַשטימט געוואָרן מצפּה (מיצפּאָ), אַ שטאָט עטלאכע מייל אין צפון-זייט פון ירושלים.

די כשדים האָבן געטרויט גדליה׳ן, און ער האָט צונויפגעזאַמלט אין מצפּה אַלע אַלטע לייט און אַלע אַלמנות און יתומים, וואָס האָבן פאַרלאָרן זייערע מענער און פאָטערס אין דעם חורבן. אַהין זיינען אויך געקומען אַנטלאָפענע סאָלדאַטן און הויפּטלייט און גדליה האָט זיי דאָרטן באַשיצט פון די כשדים.

.18

ירמיה אין רמה.

אַז די כשדים זיינען אַריין אין ירושלים, האָבן זיי געפונען ירמיה'ן אין וואַכהויףֿ פון קיניגלאַכן שלאָס. די כּאַלדייאישע הויפטלייט האָבן ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן מיט אים, און זיי האָבן אים אויך אַוועקגעשטעלט צווישן די, וואָס מ'האָט פאַראורטיילט צו פאַרטרייבן אין בבל.

מיט געבונדענע הענט זיינען עטלאַכע טויזנט אידן פון ירושלים געגאַנגען צו-פוס, באַגלייט פון כאַלדייאישע סאָלדאַטן. צווישן זיי איז אויך געגאַנגען ירמיה מיט קייטן אַףֿ די הענט. אין רמה, עטלאכע מייל אין צפון-זייט פון ירושלים, אַפן וועג צו בית-אל, האָט די דאָזיקע טרויעריקע פראָצעסיע זיך אָפגעשטעלט. נבוזראדן האָט דאָ דורכגעמושטירט אַלע פאַראורטיילטע. אָבער גדליה האָט באַ אים גע'פועל'ט צו באַפרייען ירמיה'ן. ער האָט צוגערופן דעם נביא, געלאָזט אַראָפנעמען די קייטן פון זיינע הענט און אים געזאָגט, אַז ער איז פריי צו גיין וואוהין ער וויל. ער קאָן מיטגיין, אַלם פרייער מענטש, אין בבל, און, אויב ער וויל, קאָן ער גיין צו גדליה'ן אין מצפה.

ירמיה האָט אויסגעקליבן צו לעבן מיט די אָרימע אידן, וואָס זיינען געבליבן אין ארץ-ישראל, און ער איז אַוועק צו גדליה'ן אין מצפה. אויך ברוך איז אַהין געקומען.

אָבער איידער ירמיה האָט פאַרלאָזן רמה, האָט ער געטרייסט זיינע אומגליקלאַכע ברידער און זיי פאָראויס געזאָגט אין גאָט'ס נאָמען, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען די אידישע קינדער וועלן זיך אומקערן צוריק פון די פרעמדע לענדער אין זייער אַלטע היים:

שרעק זיך ניט, יעקב מיין קנעכט!
און האָב ניט קיין מורא, ישראל!
איך העלףֿ דיר פון ווייטן
און דיינע קינדער פון דעם לאַנד פון זייער געפאַנגענשאַפט!

יעקב קומט צוריק אַהיים און לעבט רואיק,
פון קיינעם ניט געשטערט.

אָבער ניט נאָר די אידן פון יהודה, וואָס ווערן איצט פאַרטריבן קיין בבל — אויך די קינדער פון ישראל, וואָס זיינען אַמאָל פאַרטריבן געוואָרן פון שומרון — אויך זיי וועלן זיך אומקערן אין זייער אַלטער היים:

איך וועל דיך נאָך ווידער אויפבויען,
דו יונגפרוי ישראל!
וועסט זיך נאָך ווידער פוצן מיט דיינע פויקן
און אַרויסגיין אין אַ פריילאַכן טאַנץ!
וועסט נאָך ווידער פלאַנצן ווייַנגערטנער
אַף די בערג פון שומרון!

מיט אַזעלכע טרייסט־ווערטער אַף אַ גליקלאַכער צוקונפט האָט ירמיה זיך געזעגנט מיט זיינע געפאַנגענע ברידער אין רמה און איז אַוועק קיין מצפה.

.19

גדליה׳ס דערמאָרדונג און ירמיה׳ס ענד.

צוויי חדשים שפּעטער האָט אַ פּרינץ פון דער קיניגלאַכער פאַמיליע פון יהודה דערמאָרדעט גדליה׳ן, און די אידן, וואָס זיינען געבליבן אין ארץ־ישראל, האָבן פאַרלאָרן זייער לעצטן פירער און זייער לעצטע האָפענונג. די אידישע קאָלאָניע פון מצפה האָט מורא געהאַט פאַר נבוכדראצר׳ס נקמה און האָט באַשלאָסן אומצוואַנדערן קיין עגיפּטן. ירמיה האָט געווארנט די אידן פון מצפה און זיי פאָראויסגעזאָגט אַ בייזן סוף, אויב זיי וועלן פאַרלאָזן ארץ־ישראל. אָבער זיי האָבן אים ניט געהערט. זיי זיינען אַוועק קיין עגיפּטן און האָבן אויך ירמיה׳ן און ברוך׳ן מיטגעשלעפט אַהין.

אין מצרים זיינען פון לאַנג שוין געווען אידישע געמיינדעס, און די נייע איינוואַנדערער האָבן זיך באַזעצט אין דער דעלטא,

ניט ווייט פון גרעניץ. די דאָזיקע אידן זיינען ניט געוואָרן בעסער דורך די אַלע אומגליקן און צרות, וואָס זיי האָבן דורכגעלעבט. זיי האָבן געדינט געצן אין מצרים, און די אידישע פרויען האָבן דאָרטן געפּראַוועט אַ גרויסן יום־טוב פאַר דער קיניגין פון הימל, ווי אַמאָל אין מנשה’ס צייט. ירמיה איז אויפגעטראָטן קעגן זיי מיט שטריינגע רייד, אָבער זיי האָבן זיך אויסגעלאַכט פון אים.

איבער פערציק יאָר איז ירמיה געווען אַ נביא און האָט זיך געקריגט מיט דער גאַנצער וועלט. געשטאָרבן איז ער אַלט, עלנד און פאַרלאָזן אין אַ פרעמדן לאַנד, וואו מ’האָט אים פאַרשלעפּט.

כראָנאָלאָגישע טאַבעלע.

צווישן 1400—1250 פאַר דער קריסטלאַכער צייט־רעכנונג — די צייט ווען די בני־ישראל באַזעצן זיך אין כנען.

אַן ערך	1200	פאַר	קר.	— די צייט פון ברק און דבורה.
	1000	"	"	דוד קיניג אין ירושלים.
אַן ערך	938	"	"	שלמה'ס טויט. טיילונג פון דער מלוכה.
	842	"	"	יהוא שיקט טריבוט צום קיניג פון אשור.
אַן ערך	760	"	"	עמוס.
	722	"	"	חורבן פון שומרון.
	701	"	"	סנחריב'ס מאַרש אַףֿ ירושלים.
	621	"	"	יאשיהו'ס רעפאָרם.
	597	"	"	גלות יהויכין.
	586	"	"	חורבן ירושלים.
אַן ערך	889	"	"	עמרי ווערט קיניג פון ישראל
אַן ערך	877	"	"	אַחאַב דער זון פון עמרי ווערט קיניג
אַן ערך	844	"	"	יהוא ראָט אוים עמרי'ס הויז
אַן ערך	740	"	"	ישעיה טרעט אויףֿ אַלס נביא
	701	"	"	סנחריב'ס מאַרש אויףֿ ירושלים
	607	"	"	יאשיהו'ס טויט
	597	"	"	דער גלות פון יהויכין